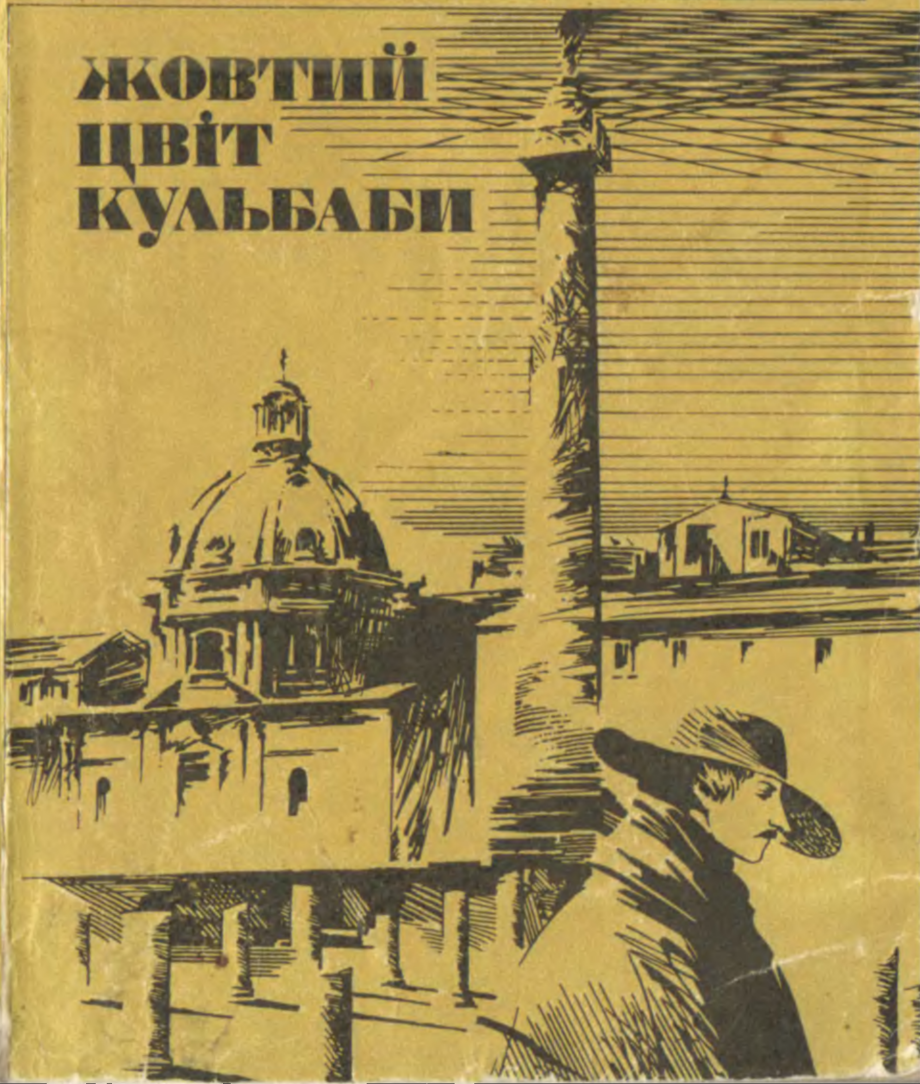


1985/10

ЮРІЙ
МУШКЕТИК



**ЖОВТИЙ
ЦВІТ
КУЛЬБАБИ**



РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВОЛОДИМИР БІЛЕНКО

АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ

ОЛЕКСІЙ ДМИТРЕНКО

ВІТАЛІЙ ДОНЧИК

АНАТОЛІЙ МОРОЗ

МИКОЛА ОЛІЙНИК

АНАТОЛІЙ ПОГРІБНИЙ

ТАРАС СЕРГІЙЧУК

ОЛЕГ ЧОРНОГУЗ

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»

1985/10

ЮРІЙ
МУШКЕТИК



**ЖОВТИЙ
ЦВІТ КУЛЬБАБИ**

Історичні повісті

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

В книге — исторические повести известного украинского советского писателя «Смерть Сократа», «Суд над Сенекой», «Желтый цвет одуванчика».

Почему осужденный к казни Сократ не пожелал спасения? Эта вечная тайна увлекла современного автора. Та же загадка интригует читателя и в повести о Сенеке: могли античный поэт и философ как-то предотвратить беду, постигшую Рим?

О нетленности таланта, о подлинном и переходящем в творчестве увлекательно повествует автор на примере творческих судеб Николая Гоголя и Нестора Кукольника («Желтый цвет одуванчика»).

СМЕРТЬ СОКРАТА

Три стрічі стратега з Сократом

Стріча перша

СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ

Над містом котився важкий, тисячоголосий гомін. Він народжувався десь там, по темних вузьких завулках, на запліжених дорогах за міськими ворітьми — короткими перемовками, сонними вітаннями, скрипом коліс, брязкотом металу, старечим покашлюванням — сотнями маленьких струменців, котрі плннули, вбирали в себе інші й врешті вихлюпували на агору. Часто, з похлипом калатав рибний дзвін, тугі м'ячі ударів злітали вгору й падали на пласкі покрівлі будинків, скочувались униз, і тут їх чавили, втоптували в ще холодний брук сотні підшов. Міцних, з волової шкіри, важких дерев'яних, елгантних, обкованих сріблом з хитромудрими карбованими написами, черевиків метеків, вершників, рабів, різьбярів, виноробів, софістів, гончарів, архонтів, селян. Агора клекотіла, вирувала, дихала одними велетенськими грудьми. Агора вбирала всіх. Не заслужить пошани афінянин, котрий о цій порі знехтує її, додивлятиметься ранкові сні на м'яких подушках... Агора — це життя. Це провість на врожай, чутки про війну, мудра бесіда філософа, придбана корисна річ і корисні знайомства.

Стратег Феоген простував на удари дзвона, котрі оповіщали, що з Пірея, з порту, прикотили вози з рибою. Риба з моря — не тільки користь, улюблена їжа, а й утіха для ока, й кожного разу диво і якась несподіванка. Легкі стратегові кроки тонули у важкому тупові трьох пар ніг, взутих у дерев'яні сандалі. Двоє рабів несли корзини, третій — патерицю стратега. Щоправда, Феоген сьогодні не збирався нічого купувати. Але, певна річ, негоже йому, Феогену, йти на агору з одним рабом. Могутні, мовчазні скіфи незримо несуть на крутих плечах нещербну печать Феогенового дому. Міцний і древній рід Феогена. Ратними й державними подвигами роду списано немало герм головного портика храму Зевса. І сам Феоген вже втретє стратег афінський. Один з десяти. Обраних волею народу, покликаних оберігати закони й дбати про міць держави. Вершити божу й народну волю. Покликаних...

Але слова гірчили в стратеговій душі. Він солодив їх сам і сам споживав. Насправді ж істина, котра стояла за ними, побита цвіллю, поточена шашелем. Багато літ тому державну міць Афін тримали на своїх плечах архонти, й не втримали, і, щоб не впала, щоб не розбилась, мусили підставити свої плечі військовій стратегі. Аби захистити її списками й щитами. І вже не тільки од ворогів зовнішніх. Оберігати демократію, пильнувати законів, по котрих та ж демократія ступала невзутими ногами. Але не стачило й їхніх сил. І втратили свою силу колись могутні й несхитні закони. Держава хиталася, як підрубане дерево. Останнього удару завдала їй металева, колись союзна, а тепер ворожа Спарта. Феогену й сьогодні в пам'ятку день, як із м'яких афінських джерельних криниць пили шоломами воду бронзогруді лакедемоняни, як купалися в райдужних фонтанах, як походжали по стінах Акрополя ворожі вартові. Ворог пішов, але він шукає нагоду вернутися знову. Вернутися, поки меч афінян не одточений і поки не виткані нові вітрила на трієри. Важкі тіні стоять за плечима у Феогена. І пам'яттю тих тіней, їхніми мертвими клятвами він почуває відповідальність за меч і за вітрила. Вдень і вночі не дає йому спокою важка дума. Він виносив її, як малу дитину. Феоген знає, як спорядити дитину в світ. Немало знатних людей хилиться до нього, прислухається до його слів. Вони допоможуть йому вкласти важку, єдино справедливую думу, в затуманену голову афінського демосу, вдмухнути відвагу в його запалі груди.

Двое метеків, котрі, важко похитуючись, ішли назустріч Феогену, несучи на довгій тичині пов'язаних за ноги гусей, звільнили дорогу. За ними притиснувся до стіни, пропускаючи стратега, юнак у пурпурнім гіматії, шанобливо схилив голову. І те ледь-ледь залоскотало м'якими лапками в душі Феогена.

А думка знову ступала в протоптаний слід: «Ще можна вернути Афінам спокій і можуть. Ще не вмерли шаноба й розважливість, треба тільки поєднати їх вірою й мужністю».

Ось і рибний ряд. У ніздрі вдарив запах застоюного моря, перемішаний з запахом річкової лепехи. Тут тіснява й темінь. Сусідні ятки гончарного ряду стоять так близько, що двоє людей ледве можуть розминутися. Скільки вже збираються перебувати рибний ряд, скільки наверхано слів на зібранні, але ніхто не зрушив і цеглини. Горщечники кивають на рибарів, а ті погрожують поперекидати ятки з череп'ям. В кінці ряду — величезні вози-колісничі торговця Фріга. Фріг — хитрий метек, на котрого ще й досі не знайшли закону наглядачі-агронсми.

Адже, щоби торговці рибою надто не піднімали ціну, їм заборонено поливати рибу водою. Аби не протухла, мусять поспішати, збувають за невисоку ціну. А Фріг возить рибу з Пірея у величезних кадовбах-зрізах. І тут, ще живу, раби викладають її на прилавок.

Біля Фрігових возів, як завше, шарварок. Регіт, прицокування й прицокування, і над усім — тонкі поклики рабів, що носять рибу. Здебільшого товпляться довкола возів молоді люди, але є поміж них і поважні громадяни. Он стоїть Анїт, поет і політик, чомусь хмурить важкі брови. Анїт не просто знайомий Феогена. Обое сподіваються, що весільні вінки з'єднають їхні будинки. Хоч і уникають говорити про це, аби не перебігти дорогу долі.

Знову гухкає регіт, здається, то одірвався й котиться по крутосхилу важкий камінь, збиваючи менші. Анїт гидливо морщиться, одвертається. Одначе чого сміються люди? Феоген мацає натовп очима, і враз його погляд зупиняється біля самих зрізів.

Феоген відчуває, як йому тенькає жилка на колісь пораненій скроні. Сократ. Він теж не сміється. Стоїть, нахиливши лобату голову, й, здається, дивиться кудись убік.

Гаразд, що софіст не бачить його. Феоген не має бажання вести бесіду з Сократом. Мало йому й так клопотів, мало своїх дум і гризоти. Щойно йому хоч на якийсь мент розгодувалося на серці, й він спивав ранок, як чисту джерельну воду, й не хотів у неї ані краплі цикути чи бодай терпкого вина. Бридкий софіст не пропустить нагоди погострити на нього зуби. Феоген має й свої, непритуплені, але нащо стратегів та змага. Феоген хотів повернути у бічну вуличку, вже ступив крок і — зупинився. Він завчасно помітив у кінці її живий вир, почув вереск і тупіт. Хльоскав батіг, лаялись раби — селянин гнав на продаж табун свиней, мабуть, заблудився, не втрапив на свій ряд. Брудні, зачучверілі тварюки крутились на місці, як помрачені, раби шмагали їх бичами, намагаючись збити до купи. Одна потороча метнулася вбік, тернула по ногах Феогена, стратегів раб ударом сандалії одкинув її назад у табун. Одначе на білім, як лебедине крило, гіматії стратега лишилися чорні пасмуги.

Але це було не найгірше. Феоген повів краєм ока і впевнився, що даремно гадав, буцім Сократ не дивиться на нього. На товстих, вивернутих губах філософа блукала посмішка.

— Що, Феогене, — мовив Сократ, коли стратег підійшов ближче до возів, — ти вибрав поміж двоногими й чотириногими?

Стратег поморщився, мовби наступив на сколопендру. Одначе тут же подумав, що, коли тебе штовхають у калюжу, найкращий спосіб не стати посміховиськом — потягнути за собою нападника.

— Твоя правда, Сократе,— мовив, роблячи рукою порух, мовби зчищає багнюку з гіматія,— я таки не знав, де забруднюся більше. Тому й вагався, бо не бачив одміни.

— Чому ж не пішов із ними? Все-таки признав себе ближче до нас?

Сократ говорив рівним, спокійним голосом. Він стояв, зіпершись однією ногою на колесо, схрестивши на грудях руки. Важкі, волохаті, вузлуваті, нестемноно руки раба, а не вільного громадянина. І сам був важкий, кремезний, немов обкопаний, але не підрубаний корч. Пронизливі, гострі очі, кошлаті брови, великий і круглий, як земляний горіх, ніс, широчезний рот — справжня потвора, дикий варвар, а не благородний еллін. І звідки в цьому корчі така гостра думка, така невситимість пізнання?!

Стратегове лице теж не чистої еллінської вроди: занадто смагляве, зрослі на перенісці брови, але чоло високе й горде, в усій поставі, в кожному поруху — благородна розважливість, певність себе й своїх справ. У погляді — твердість і та ж певність, і тільки надто глибоко приглянувшись, можна помітити на дні притемнених криничок-очей неспокійні сплески. Одначе навіть той неспокій зроджений чимось значним, великим.

— Ні, Феогене,— провадив далі Сократ,— не брудню я, а зчищаю бруд. Тільки не з гіматіїв, а з душ.

— Хіба, Сократе, душами вже володієш ти, а не боги? — лукаво запитав стратег.

— Боги. Просто я їхній чистильник.

— Сам напросився, чи вони помітили тебе? — вже вочевидь глузував Феоген.— Запросили на своє зібрання, ще й проголосували черепками.

— А тоді одержали по три оболи й розійшлися по домівках¹,— мовив Сократ тим же голосом, що й Феоген, здавалося, він просто викінчив стратегову думку.

Натовп вибухнув реготом. Це таки було смішно — боги отримують по три оболи,— хоч трохи й святотатно. Та й не всі вловили, що розмова вже переступила межу звичайних обопільних кпинів, що за цими словами стояло щось більше. Ли-

¹ Афіський демос на той час остаточно зубожів. Громадяни, котрі засідали в суді (геліасти), а також члени ради п'ятисот, основного виконавчого органу народних зборів, отримували в день по три оболи.

бонь, збагнули Сократові друзі: Крітон, Сіммії, Кебет. Вони не сміялись, дивилися на Сократа, і в їхніх очах світилися пасторога й тихе прохання. Одначе жоден із них не зважував- ся зупинити вчителя.

А Феогенові розгорялася в грудях злість на Сократа й росло невдоволення собою. Адже мимохіть дав Сократові в руки химерні віжки двозначностей, буцім не знав, що в такий спосіб передає всю колісницю розмови, що софіст провезе по таких крутосхилах, де Феогенові, щоб не власти, доведеться хапатися за самого візника. Йі тому поклав одразу зійти на тверду землю.

— Я бачу, тобі, Сократе, вже не до серця й паша рада, й наші порядки. Може, тобі й демократія не подобається?

— А що воно таке, демократія? — запитав філософ. І така покірна наївність світилася в його очах (а за нею — знав те напевно — так глибоко була прихована підступність), що стратег на мить розгубився.

— Невже ти не знаєш? — розвів руками.

— І все ж? — наполягав Сократ.

— Ну це... Коли править сам народ. Коли всі рівні. Чи, може, не так?

— Так, — погодився Сократ. — Хочеш, я ось тут, не сходячи з місця, покажу нашу демократію.

Феоген не знав, що відповісти.

— Ну ж бо...

Сократ вказав пальцем на зріз, у котрому зяпали ротами тунці та червонобородки, звивалися велетенські морські вугри й плескав хвостом витрішкуватий скат.

Феоген оглянувся на Аніта, на інших, але здивування яріло на всіх обличчях.

— Оце й є афінська демократія, — по довгій мовчанці мовив Сократ. — Тут усі рівні. Всім не стає чим дихати.

Стратег ішов крізь регіт, немов через каламутні хвилі. Вони плескали в спину, перекочувалися через нього, але він не оглядався. Йшов і йшов, а хвилі гналися — все менші й менші — до грудей, до колін, до кісточок — відстали. Тільки тепер Феоген оглянувся. Оглянувся на чийсь кроки. Позаду понуро брів Аніт. На мить Аніт зупинився, потім пішов швидше й знову уповільнив крок. Очевидячки, вагався: наздоганяти йому стратега чи ні. Коли б Феоген покликав Аніта, той, напевне, підійшов би. Але стратег узяв з рук раба патерицю й пішов далі. Він упирався патерицею дужо, аж кресали іскри з-під бронзового наконечника. А в стратегових грудях знову вирував вогонь, а думка зблискувала, мов меч гопліта. Той вогонь

запало усвідомлення своєї поразки, відчуття провалля, над котрим стояв допіру. Він постояв лише хвилину, а ті стоять і далі. Сократ навмисне веде їх до чорної невідомості. «Що треба софісту? Чому взяв у звичку пирскати на всіх отрутою? Чому нападає на закони, ганьбить державу? Задля власної користі? Хоче возвеличити власне ім'я? Але ж уже зажив слави. Має шану, має учнів».

І зміївся сумнів, що хапає не всю ящірку, а тільки її хвоста, котрий лишається в руках. Опріч усього, Сократ не вельми шанує самого себе. Принаймні тіло. Що має він, окрім пари сандаліїв та дірявого хітона? Який статок зібрав за свій некороткий вік? А може, оце вона й є, вища гордня, коли дух з'їдає власне тіло?

Та для чого возвеличуватись таким лихим способом?

А може, Сократ бачить те, чого не бачить він, стратег афінський? Може, боги поклали на філософові плечі відповідальність більшу, ніж на його, стратегові?

Феогенова думка підносила здогади й одразу ж рубала їх. Як те може статися? Він, Феоген, об'їздив півсвіту й побачив, що кругом панує морок, тиранія та варварство. Все побачене освітло йому путь, і він рішуче підставив власне плече під нелегку сандалію великої Афіни.

Феоген спробував зупинити свою розгарячалу думку. Пройти назад по власних слідах. Так, він не вперше слухав Сократа. І не може сказати, що слова філософа порожні. Що це плюсклі, струхнявілі всередині горіхи. В них є своя суть, своя правда. Сократ бачить болячки навіть під найтовщою одежиною і кричить про них, зриває одежину.

Але ті слова згубні для міста. Ба й ліки він шукає зовсім не там, де треба шукати, де їх знаходили предки. Він каже, що болячки душі страшніші за болячки тіла. Може, це й так. Але коли загине тіло, загине й душа. Її не можна передати без тіла тим, хто прийде за нами. Та й навіщо?

Феоген відчув, як йому від тих думок почало стугоніти в скронях. Дивно, як можуть захоплюватися словоплетивом молоді люди, навіть ефеби¹. Сидіти незрушно годинами й дивитися, як креслить на піску палицею свої магичні кола філософ. Забувши про грища, про бойові вправи.

Тяжка думка кружляє в стратеговій голові, як орел над лютим бойовиськом. А бій справді йде, нещадний і лютий. Хоч не чути брязкоту бойових мечів і стогону конаючих. Бій у серцях та умах. І все менше й менше лишається бійців, тих,

¹ Юнаки вісімнадцяти років, котрі щойно скінчили палестру — школу.

що можуть тримати справжнього меча. Й журно хилить чоло Афіна Войовниця. Померк, потьмянів її щит. Пригасає вогонь на Акрополі.

Біля афінських стін сьогодні немає ворогів. Одначе місто в облозі. Афіняни тримають у ній самих себе. Зараза зневіри розповзлась по місту. Невіри в закони, встановлені самими громадянами. А що є в світі вище за ці закони! Ось вони, на фронтоні портика Зевса, списані всіма славними предками, завойовані ними в тяжкій боротьбі з царями, з тиранами. То не фарба червоніє на пантеліконському мармурі — кров батьків!

Феоген важко потер чоло. Він нестямився, як опинився тут. Мабуть, подумав, його вела вища сила, й то неспроста. В цьому є віщий знак. Ще один знак долі. Щойно він слухав отруйні Сократові софізми, котрими той хоче стерти написані ось тут закони. А його, стратега, доля привела до них. Він таки покликаний пильнувати законів, стати на їхній сторожі.

Портик Зевса — афінське серце. Тут горить державний вогонь, тут приймають послів і шанованих гостей, тут пишуть нові закони. На отой камінь ступав він сам, Феоген, складаючи клятву вірності Афінській державі.

Чорна дума не відступає од Феогена. Кружляє й кружляє, б'є по пам'яті важким крилом. Вона летить кудись і прилітає знову, щоб карати, щоб не дати заспокоїтись. Це вона повертає його погляд праворуч. Серед отих он колон довкола кам'яних ослінців щовечора збираються громадяни. Вони приходять послухати Сократа. Й не тільки діди, котрі страшаться довгої ночі, хочуть відсунути її якомога далі, а й юнаки, для яких сон — гірський мед, а втома — нерозбавлене вино. Що веде їх сюди? Чого шукають в Сократових словах? Істини?.. Якої? Хіба батьки не подбали про них, не знайшли її? Ось вона, на цих стінах. Справжня, навічна. Живіть же під її лагідним крилом, звеселяйте серця, захищайте її од ворогів. Ми подавали її вам. Чого ви ще хочете?

«А може, й не істиною клопочуться вони,— шукає стратег заспокійливих слів.— Кипить, бунтує молода кров, і вони гамують її в словесних змагах. Для них гостре слово — як вістря меча. Та й не завше вони приймають його од Сократа». Феогенові спливає на пам'ять, як нещодавно нагодився в циркульні на палку суперечку поміж Мелетом і Сократом. Щоправда, Мелет уже не юнак, але довкола товпилися молоді люди й ніхто з них не втручався в суперечку.

Стратега вивів із задуми дружній дотик до плеча. Феоген підвів голову. Перед ним стояв Нікарх, його давній приятель.

Нікарх старший від Феогена на кілька весен, у свій перший бойовий похід Феоген ішов під рукою лохага Нікарха.

Нікарх повертався з агори, двоє рабів, котрі ступали за ним, згинались під вагою плетених корзин. Раби Феогена чекали на свого господаря в тіні під кам'яною стіною, наймолодший, Савр, спав, прихилившись спиною до мурування.

— Хайре!¹ — привітався Нікарх і подав своїм рабам знак, щоб ішли далі. Феоген відповів на вітання втомленим помахом руки.

— Клянусь Герою, ти йшов до мене в гості, — сказав Нікарх, — і ти знаєш, що жоден кухар в Афінах не може приготувати палтуса так, як мій. А ото в корзині палтус, найкращий на все море.

Феогенові думки кружляли далеко від страв. Але відмовитися — це назавжди образити Нікарха, старого воїна й доброго громадянина. Мусив прийняти запрошення.

Сонце котилося за гори, воно було червоне, немов залитий кров'ю щит пельтаста². Вузкий віконний проріз наполовину затуляли гілки смоковниці, від неї падала на підлогу химерна зубчаста мережка. Заглиблений у свої думки, Феоген не почув, коли зайшов Тімасій. Оглянувся на обережне синове покашлювання. Тімасій мав стомлений вигляд, під його очима крилатилися сірі тіні.

— Ти сьогодні забарився, сину, — сказав стратег. — Був у палестрі?

— Я не був у палестрі, батьку, — одказав Тімасій.

— Либонь, у гімнасії?

— Я не був і в гімнасії, — так само спокійно сказав син.

— Ти не ходив туди і вчора, й позавчора. — Легкий вітець досади війнув на серце стратегові. Але воно вловило щось більше, вдарило гучно, насторожено. — Чи, може, те вже не треба тобі? Тоді спробуй, я побачу, як будеш захищатися.

Різким помахом стратег зірвав зі стіни легкий шкіряний щит і кинув Тімасію. Так само швидко й не по літах спритно вхопив короткого єгипетського меча, став у бойову позу. Але йому не довелося зробити жодного випадку. Юнак упіймав щит, обкрутив у руках, ніби бачив уперше, й повісив назад на дерев'яний кілочок.

— Треба, батьку, думати про захист душі, а не тіла.

¹ Радуйся!

² П е л ь т а с т — напівлегкий піхотинець, що мав на озброєнні круглий щит.

Феогена трохи здивували й трохи розсмішили ці слова. Це була хвилина омани, яка навіть пригасила недавню неясну тривогу.

— Тепер я знаю, чого ти тинявся позавчора по агорі,— мовив Феоген суворо. А за тією суворістю — легка іронічність і м'яка жура.— Ти купував вінок Іно. Тепер це стало звичаєм. А я свій перший вінок твоєї матері приніс на лезі меча.

— Я не ходив до Іно...

— Тоді де, де пропадав? — тупнув ногою стратег, аж холодно дзвякнув бронзовий світильник у кутку.

— Я, батьку, був у Сократа.

Стратег хитнувся, неначе вражений отруйною стрілою. Першої миті відчув тільки тупий біль удару, а вже далі повільно потекла по жилах отрута.

Це справді скидалось на удар. Несамохіть розімкнулись пальці правої руки, дзенькнув об каміння меч. Феогенові чомусь пригадалось, як колись у перському поході, після загибелі стратега, воїни обрали стратегом Харміна, котрий вельми прагнув того. Хармін справді дав лад війську, всю ніч готувався до битви, тільки на хвилюк задрімав перед ранком, і тут його смертельно вжалив скорпіон. Отак і він, Феоген, готувався до битви на чужому полі, а ворог тим часом заповз до його власного дому.

Думки мчали навалом, немов важка кіннота в атаку. «То ось чому він ходить останні дні такий покірний. Он куди прослалася його путь. Богопротивні Сократові слова вже звили гнізда у вухах сина».

Й інша, трохи заспокоїливіша, думка: «А може, ще не звили. Сливе, ще можна прогнати їх». Кіннота промчала, спадав їдкий колючий пил.

— Що ж ти шукаєш, сину; в Сократа? — запитав якбмога спокійніше.

Ефеб стояв і дивився ясними чистими очима на батька. І був сам ясний та чистий, правдивий і нехитрий.

— Істину, батьку.

— А хіба це не істина? — повів рукою за вікно.

— Сонце — істина, і смоковниця теж, одначе це істини буття, а не думки. Себто короточасні, минущі істини. А оце — зовсім не істина,— показав на зброю, розвішану по стінах.

В кімнаті запала мовчанка. Важка й тривожна, як перед жертвним молінням. Її перетинало тільки сюрчання цикади, яке долітало з саду, тонке й гаряче, мов кінчик стріли в польоті.

— А Іно, сину? Вона любить тебе,— тихо, майже пошепки, мовив Феоген.— Ти дарував їй вінки,

Юнак похилив голову, на його щоках спалахнули червоні заграви.

— Жіноча любов — недовговічна істина.

Але з того, як розгорялися заграви на Тимасієвих щоках, було видно, що зараз він не до кінця вірив у власні слова, що в його душі йшла борня, важка й нещадна. Борня поза його волею. Тимасій не осягав цього. Одначе гаразд осягав Феоген. В його душі теж точилася важка змага. Весь день носив у ній роздратування, намагався приспати, приколисати його, а гострі пазури черкали й черкали, а тепер враз увіп'ялися в серце. Але мусив не показувати того сину, мусив витягати по кігтику. Холодний розум підказував: злістю не запоможешся. Треба рятувати сина. Витягати його з інших пазурів. І тут йому в поміч може стати лише одне — кохання. Дочка Аніта, громадянина поважного й багатого, справді чарівна, Феогенові в дику дивовижу, як може син не помічати того, син, котрого змалечку привчали цінувати красу. Як може обміняти палку мову жагучих очей Іно на суху полову Сократових слів, лебедині руки коханої на шорсткі софізми, родинне щастя на пустку самотника, живі бажання серця на примарну маячню. Либонь, Сократ сам за молодості не краяв би ваганнями серця. Та й хіба можна покласти одну біля одної, нехай і на різні шальки божих терезів, любов і мисль! То різні терези й одмінні шальки. Терези серця й мозку. Юності й старості. Палких бажань і холодної безнадії. Їх ніколи не можна зрівноважити в одній людині. Час сам виважує то одну, то другу.

Але як вкласти все те Тимасію в голову! Коли в його власному серці давно перевіявся навіть попіл любові.

— Так, сину,— мовив тихо.— То короткочасна істина. Яку вже ніколи не можна буде вернути. Для неї народжуються люди, для неї живуть. А зараз — іди. Ти засмутив моє серце.

Тимасій пішов. А божевільна кіннота думок вертала назад, і вже Феоген почувався як повержений пішаниця, й просто в мозок били копита, й червоний туман застеляв очі. Він тільки тепер осягнув усю небезпеку. Небезпеку втрати всіх Тимасіїв. Гостро, всім серцем почував відповідальність за їхню долю. Перед тими, котрі полягли під Марафоном, і під Салоніками, й під Сардами, перед тими, які дивляться з поховальних стел за стінами зовнішнього Кераміка.

Перед пам'яттю Солона й Клісфена, Перікла й Конона. Мертві кличуть до бою живих. Кличуть підняти з пороку меч, вияснити, вигострити лезо. Не софісти, не балакуни потрібні Афінам, а вої. Не під лінливими платанами місце Тимасіїв, а в гімнасіях і прикордонних фортецях.

Страшно так думати батькові. Хіба йому не шкода сина! Але ще страшніше гніву богів і людської неслави. Чорним крилом впала стратегові на чоло важка задума, звела в одну хмару густі брови, потьмарила погляд. Почувався немов на дні глибокої ями. Де шукати виходу? Яким робом пробитися нагору? Кого кликати на поміч?

Важко й довго мислив стратег. Думка блукала в п'їтмї, немов слїпець у глухїм провулку. Боляче ранилась, падала, підводилась знову. Але не зупинялася. Поволї промацувала дорогу. Єдину з цього кута. Аж поки пішла прямо.

Феоген терпко потер чоло, підвівся. В його очах знову застрибали живї відсвітї.

Легко підняв із підлоги меча. Кинув його з лївої руки в праву, повїв навкїс. Червоно зблиснуло в скїсних променях призахідного сонця лезо. Стратег помацав гостре жало пальцем, уже спокїйно і впевнено почепив зброю на мїдний цвях.

Феоген пошукав очима молотка, але на перекошеному одвїрку чорніла сама дїрка від витрухлого кїлочка. Феоген двїчі гупнув кулаком по старих розсохлих дошках, хвильку зачекав і вдарив ще раз.

— Ore!

Дверї відчинив сам господар. На його круглїм сардонїчним виду не відбилося ні здивування, ні невдоволення. Нахиливши важку лобату голову, запросив гостя. Переступивши порїг кїмнати, стратег побачив, що господар не сам. На довгих вузьких ослїнчиках під східною стїною сидїли Крїтон, Сїммії і Херократ — близькї Сократовї друзї й учнї. Щоправда, Сократ уперто впевняв усїх, буцїм він нікого й нїчому не вчить, що тї, хто приходять до нього, самї шукають хїдники в лабїринтї життя. В кутку біля дверей стояли купою стїлувальнї дошки, на підлозі валялися корїнцї виноградних грон, кїсточкї фїг і маслнн. Одна дошка лишилася на дерев'яних підставках, на нїї стояла металева скринька, біля котрої лежав папїрус. Це трохи здивувало стратега, адже знав, що Сократ не вельми кохається в думках, відданих папїрису або глинї.

Стратегів прихїд був повною несподїванкою для Сократових друзїв. І хоч їхнї обличчя, як те й годиться, не виражали нїчого, окрїч приязнї та спокїйної задуми, але й задума, і спокїй були такї дерев'янї, такї неприроднї, що обличчя скидалися на маски комїчних акторїв, котрих спантелченнїй автор випхнув на сцену в трагедїї.

— Сократе,— твердо поставив перед себе кошову палицю Феоген,— я прийшов до тебе для пильної розмови. Я не могу

перебрати на себе клопотів усіх громадян, але я знаю, що багатьом з них болять те, що я хочу виповісти тобі. Тільки тобі.

Сократ жестом запросив гостя сідати, а сам стояв, схрестивши руки на грудях. По останніх Феогенових словах гості підводилися, стратег подякував їм поглядом.

— Сподіваюся, ти не прийшов ділити зі мною знайдений скарб,— мовив Сократ. Погляд його очей був прямий, відвертий, в кутиках товстих губ причаїлась посмішка.

— В моєму серці сьогодні немає місця для жартів,— спробував Феоген стерти її.

Сократ посміхнувся, й стратег побачив, що посмішка та була щирою, майже дружньою.

— А звідки ти знаєш, що вони підуть і не розкажуть, буцим ми вдвох із тобою ділили одне ложе гетери? Поглянь, як важко вони думають у цю мить, як хочуть відгадати, чого ти прийшов. Я певен, те, що вони домислять, буде більше, ніж те, що хочеш ти сказати.

В Сократових словах, як і завше, була правда.

— Я прийшов до тебе як до громадянина.

— Вони теж громадяни. Закони демократії провіщають, що серед рівних нема таїни.

Звичні до всього, Сократові друзі, одначе, почувались муляко. Сцілла й Харібда, з якого боку не пливи. Феоген те бачив і розумів.

— Гаразд,— мовив,— я теж прошу вас — зостаньтеся. Сливе, ви допоможете мені.— І посміхаючись: — Бо справді не збираюся ділити ані ложа гетери, ані краденого золота. А тільки — мудрість і досвід вашого вчителя.

Крітон, Сімій і Херократ видивлялися мережки своїх сандалій, не виказуючи свого здивування. Те не личить поважному громадянинуві. А Феоген відчув якесь полегшення, навіть бадьорість. Отак буває, коли літнього дня довго не зважешся, а тоді заходиш у прохолодну ріку.

— Але я прийшов не тільки за велінням власного серця,— казав він до Сократа.— Я тримав раду з багатьма поважними мужами нашого міста. Й вони попросили мене... Ні, спочатку я хочу дещо запитати.

— Запитуй,— мовив філософ.— Я знаю дуже мало, але коли щось знаю — не стану ховатися з тим.

— Тоді скажи, Сократе, яке місто дало світу Солон і Перікла?

— Вони народилися в Афінах,— мовив Сократ.

— А Фідія та Поліклета?

— Це — афінські майстри.

— А Есхіла, Софокла, Евріпіда?

— Теж афінські громадяни.

— Тоді скажи, кого з великих народила Спарта?

— Нікого, Феогене. Вона народила дух...

— Чекай, Сократе, дух — то боже діло. А ми не можемо впоратися з земними.— Стратег зітхнув і провадив далі: — Ти правду сказав: усі вони — афінські громадяни. Вони возвели небесні храми, поставили небаченої краси статуї. Вони змусили весь світ чудуватися нашим містом. Вони донесли ім'я афінянина до найдалших кінців землі. Ми були багаті й дужі. Славні й щасливі. Були донедавна. А тепер ми розорені. Чужоземні сандалії залишили сліди на наших спинах. У місті лютує недовір'я, остракізм.— Феоген, що далі говорив, то більше й більше запалювався. Він уже вірив, що кидає власний живий вогонь в Сократові груди.— І тепер нам треба відновитися. Насадити виноградники, збудувати нові кораблі, видобути з шахт руду і зробити з неї мечи, щоб відтяти руку нападникові. Отож нам треба майстрів рудних і корабельних, воєначальників і воїнів. Он скільки мудрих людей нам потрібно. В наших палестрах, гімнасіях багато гарних юнаків. Але їх ще треба вчити. Вищої науки. І ми хочемо, щоб це зробив ти.

Сократові друзі аж попідводилися зі своїх лежаків. Пильно зорили на свого вчителя, але чи він не помічав їхніх молитовних поглядів, чи не хотів помічати. Дивився поверх голів, посміхався дитинно-наївно. Своїм думкам, стратеговим словам?

— З усіх країв приїздитимуть до тебе учні,— казав далі Феоген.— Вони понесуть твою славу в найдалші кутки землі. Зерна твоїх слів проростуть на всіх ланах.

— А якої науки я мав би їх вчити? — тихо запитав Сократ...

— Ну, як любите це море, це сонце...— повів рукою до вікна.

— Але ж це буде ваше сонце, ваше море,— так само тихо сказав філософ,— себто це буде не моя наука, а ваша. І ваша любов.

— І наше, й твоє...

— У кожного своє море, своє сонце. Так само, як серце, як думка. А то вже буде ваша думка. Та, котра потрібна вам.

— Вам, нам.— Чорний крук роздратування закружляв над Феогеновим серцем, черкнув крилом.— А хіба ми — це не ти?

Сократ похитав головою. Крук сів, випустив кігті.

— А хіба наша держава — не твоя? Хіба ти не мусиш дбати про неї так само, як ми?

Сократ знову похитав головою.

Крук ударив дзьобом, раз, удруге, втретє.

— І хіба наша демократія не одна для всіх. Тільки одні боронять, а інші гублять її. Забирають у неї захисників, воїнів. Обснуюють їх липкими словами софізмів, затуманюють голови й розгартовують душі. Нас губиш ти, Сократе. Насамперед ти.

Філософ сидів, як і перше, склавши руки на грудях. Жоден м'яз, жодна жилка не тіпнулись у нього на обличчі.

— Так, ось ми вже й маємо звинувачення проти Сократа,— мовив.— Що ж, давайте разглянемо його. Але спочатку скажи, Феогене, хто ж згубив демократію? Не сьогодні ж вона підупала? Я сам захищав її мечем, вже недужу й хирляву.

— Ну вороги...— розгублено розвів руками стратег.

— Ти ж допіру сказав, що вороги тільки скористалися нашою слабкістю. Ми не доглянули її ще в колиці. Й загубили її. І відаєш чому? Бо ми — демократи для себе. Спочатку сажали сад для всіх. А потім там сіла купка людей і не пустила інших.

— Неправда,— заперечив Феоген.— У нас кожен має в зібранні голос.

Сократ, либонь за звичкою, креслив пальцем на дошці невидимі кола. Його не збурили, не вивели з рівноваги Феогенові слова. Він вів бесіду, дбаючи лише про одне, щоб співбесідник правильно зрозумів його. Страх і жадоба, палкість бажань і отрута непевності — він уже давно позбувся їх. Суєтність світу стояла за його плечима, він осягав її розумом, а не серцем.

— Має голос, а не владу,— сказав він.— Справді, хто править у нас? Ви — стратеги, оратори-демагоги, котрі провадять через збори свої псефізми. Себто правлять ті, хто багатший і спритніший. Так повелось.

— Дивно слухати твої слова,— сказав Феоген.— За тобою виходить, буцім нашу державу зачинали не мудрі люди. Чи, може, мені одібрало пам'ять? Може, й справді ми не мали Перікла, не мали золотого віку?

Густий вечірній промінь падав із вікна Сократові на голову. Освітлював голову, а все тіло тонуло в сірих померках, від того здавалось, що велика, з відстовбурченими вухами голова живе осібно од тіла. А може, здавалось не від того чи й зовсім не здавалося. Сократові пальці тепер уже перебирали звичайний ремінець, нога шамкала потертою сандалією, а голова думала щось своє, далеке од життєвого дріб'язку. На мить Феогенові стало моторошно. Він відчув, як його власна голова стиснулась, а відтак стиснулась, поменшала й думка, і віра.

Сократова голова пожувала товстими губами, посміхнулася.

— Але хіба не від тих днів і почалися наші злигодні! Всі великі, навіть наймудріші, не так дають, як забирають. Вони плодять заміри, як кішка кошенят, і сподіваються, що з тих кошенят виростуть леви. Перікл возвеличив державу й водно-раз прирік на загибель. Бо підносив її власною волею, забираючи волю у всіх.

Запала важка мовчанка. Вони обоє почували її, як дволе-зого меча з одбитим державним.

Хтось мусив піднімати меча першим. Підняв Феоген:

— Чому ж, коли так, не прагнеш перемінити все на краще? Чому мовчиш на народних зборах, чому не хочеш бодай мізницею торкнутися до державного керма?

— А хіба те можливо, — мовив Сократ. — Коли жоден із нас не вміє керувати своєю душею. — Сказав це так щиро, майже наївно, як може сказати лише переконана в своїй правоті дитина. І було видно, що він не цінує сам себе, не втішається власними словами. Йому хочеться, щоб у нього в душі панувала гармонія, а її немає.

Феоген дивився на філософа й знову бачив тільки його голову. Вона все більшала й більшала, накочувалась на стратега, загрожуючи розчавити. Феоген відчував це мозком і тілом.

— Що ж хочеш ти? — запитав тихо. — Що шукаєш?

— Я не хочу нічого, — сказав Сократ. — Я тільки хочу знати, хто я, хто ти, хто ми всі. Я хочу пізнати це — навчитися володіти своїм духом, своїм розумом. Хочу пізнати істину. Істину життя людського. Нехай кожен із нас пізнає себе. Спробує затоптати в собі зло. Нехай не намагається нав'язати себе. Нехай один розум не одягає кайдани на інший. Бо, може, він маліший і дрібніший. Нехай вони сукупно помислять.

Сократові слова котилися, як важкі кам'яні колеса. Принаймні так почував їх стратег. І вже не намагався зупиняти. Дивився Сократові в очі й бачив, що ті слова породжені його вірою, його серцем, його думками. Червоним спалахом стратегові сянуло на мить, що, може, й думки ті більші за самого Сократа, за його життя. Але він одразу ж затоптав той вогник. Що від того йому, Феогенові? Що від того афінянам? Коли доля їхнього міста поставлена на вістря меча.

Стратег ятрився злістю, ледь стримував себе.

Важкі й богопротивні Сократові слова. Тільки в них, у їхній державі кожному вільно промовляти те, що йому насуне хворобливий мозок. У будь-якій іншій країні ті слова запхнули б назад у пельку мечем. Але Сократ не може поцінувати навіть того.

Одначе Феоген мусить скінчити словесне коло спокійно, як і почав. Дивно й смішно було б, якби він кинув на списи чужих глузів свій сміх. Силою волі стиснув свої чуття.

— Щоб шукати істину, треба спочатку мати тихий куток,— мовив чи то собі, чи мовчазним слухачам.— Навіть твої злі слова захищає наш меч. Отож і виходить, що перше, ніж володіти духом, треба навчитися володіти мечем.

— Наші думки розбігаються в дрібному,— почухав кінчик носа Сократ.— Я б тільки переставив одне за одне: перш ніж взяти в руки меча, треба подумати, чи треба його брати.

— Якщо дуже довго думати, ворог встигне відрубати думки разом із головою.

Це були останні слова, котрі сказав стратег. Вони пролунали як докір і як пересторога водночас. Пересторога, на котру, проте, Сократ нітрішки не зважив. Бо сказав друзям, що коли б ішлося про його власну голову, то тут не було б великої втрати. Він кпинив над собою, власною потворністю і ще над чимось, чого стратег уже не вловив. І не став слухати далі. Він підвівся й попрощався.

Ішов вулицею, ступав важко, неначе ніс жорновий камінь. Ледве чутно ступала позаду луна, принишкла й стривожена. І стояв мовчазно біля своїх воріт поет Аніт, скорботними очима дивився вслід стратегові.

...Наступного ранку чорними лебедями розлетілися по місту тривожні вісті. Падали на пласкі покрівлі, де зустрічали сонце афіціяни, зривалися й мчали далі, важко метляючи покаліченими крилами: поет Аніт виставив у портику архонта звинувачення проти Сократа.

Стріча друга

СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ

Тімасій дивився на втомлене море, дивився й не бачив його. Хвилі байдуже бігли на берег — не наздоганяли, не підгонили одна одну, тихі й покірні, зморено засинали на теплім піску. Народжені для бігу, бігли, аби померти.

Тімасій сидів на пласкому ніздрюватому камені, позаду кругліли ще камені — великі, облизані солоними губами моря, сірі й лискучі, вони скидалися на черепа облісілих циклопів. А може, й справді їх наверхав з гори розгніваний циклоп!

Незабаром сюди мав прийти учитель. О такій порі ясної днини він завжди приходив до моря. І море, і вчитель — вони

обоє як діти. Тімасій якось бачив їх на самоті. Вони кпиняють одне з одного і думають про щось одне, в обох плеска застигла вічність і струменить така мінливість, яких годі побачити ще десь. Ото улюблений камінь учителя. Либонь, сьогодні він востаннє розстелить на ньому хітон.

Та думка струснула Тімасієм, як вихор самотнім деревцем. Адже так. Завтра має звершитись суд над філософом. І сьогодні тут зберуться Сократові друзі, аби хоч якось забігти наперед долі. Аби затримати вчителя в своїх обіймах, застерегти од непокірних слів.

Це Критій покликав Тімасія. Він відає, як тепліє вчитель серцем до хлопця. Тімасію самому вдивовижу, за віщо його так любить учитель. За те, що ніколи не лукавив перед ним. За дитинну наївність, за всі оті уперті «чому», «навіщо». За щирі відданість.

Сливе, Тімасієве слово, Тімасієве прохання могло б сколихнути вчителеву душу. Він мусить просити...

Мусить сказати вчителю.

Плакала Тімасієва душа, сльози незримо падали в море, виповнювали його. І ось воно вже лизнуло Тімасієві сандалії, посунуло по камені, вода пінилася, лизала коліна, груди, обійняла за шию — і враз сховала з головою.

Тімасій розплющив очі, одігнав видиво. Повів рукою, й груди йому знову пропекла схована в складці гіматія гілка лавра. Її принесла рабня Іно. Лаврова гілка, перевита білою стрічкою, то знак навічного прощання, останнього привіту. Сьогодні ще можна втопити гілочку в морі. Іно востаннє прийде до Дикого струмка.

Тімасій дивився на море й бачив маленьку тендітну постать на березі струмка. Вода бринить поміж ніжних пальчиків, вода гойдає таке миле й дороге личко. Вітер ворушить квіти в темній хвилі волосся. І сама вона на зеленім березі неначе біла квітка. Біла квітка прощання. Завтра вона віддасть весільний вінок Фелію, найкращому воїну прикордонної сторожі.

Крикнула над морем чайка, й крикнула Тімасієва душа. На одну мить там стало так порожньо, так зловісно, аж чорна хвиля потьмарила Тімасієві свідомість. Йому здалося, ніби серце провалюється кудись і його немога стримати.

О, який він нещасний! Який стражденний! Так, завтрашній день накриє довічною тінню всі прийдешні дні.

А може... Може, в нього якось удасться повернутись. Адже те — не вмирає. Адже попереду ще багато-багато днів. І знову скрикнуло серце. І загойдалося між двох берегів, мов у домо-

вині, печальне лично Іно. Вона буде нещасна весь вік... Відда-
на іншому, вона може вмерти з розпуки.

Море було безбарвне, аж чорне. Хвиля бігла за хвилею, але
Тімасій не бачив їх. Він важко підвівся з каменя й повільно
пішов стежкою вгору.

Та стежка вела до Дикого струмка. Стежка падала крутою
петлею, бралася вгору, а Тімасієва тінь вертала назад, до ка-
менів на березі моря. Вона торувала шлях, вона знала, що оце
сходження на гору — тільки мить, що її господар вертатиметься
сюди знову й знову, до останнього свого дня, до останнього
кроку.

Мить одірвалась од вічності.

Феоген сидів, сховавши обличчя в долонях. Стратег не чув
людей, котрі гомоніли довкола, не бачив того, що чинилось
на відгородженім мотузком терені. Збирав докупі слова, як
збирає воїн на місці побоїща мечі й списи, дротики та стрі-
ли, мислено оглядав полі бою. Стратег і сам не знав, хто він,
переможець чи переможений у тій битві на агорі, котра роз-
почалась ранком і триває до цього часу. І взагалі чи є тут
переможці. Якщо є, то хто вони?

П'ятсот геліастів¹ у пурпурових мантиях, Мелет і Аніт, котрі
кидали викувані в чужих кузнях словесні дротики, чи Сократ,
який дитинно-наївно і водночас сардонічно складав собі ті
дротики до ніг. Сократ не захищався, він просто розмовляв
із громадянами, як робив те кожного дня в циркульнях, на
агорі, в гімнасіях і на вулицях. Розмовляв з ними, немов
з нерозумними дітьми. Соромив і кпинив із них. І цим доко-
нечно розгнівив геліастів, вони визнали його винуватим. Тільки
кілька голосів переважили чорну шальку.

Феоген знав, що він, либонь, міг утримати її. Вийти свідком.
Не для того він кинув міру на шальку. Міру, котра володіє
світом. Та міра — Страх. Вона рівна людському життю. Ні —
більша за нього. Сократ це розуміє. Не може не розуміти.
На другій шальці — його життя. А на цій — Страх. Він сур-
мить у мідні сурми, вимахує червоними мантиями, бряжчить
череп'ям у високих амфорах. Він наказує, він велить: схилися,
скорися, і я поверну тобі назад і небо, й сонце, і море, і со-
лодкий сік винограду. Бачиш, вони в моїй руці. Не скорися,
я натисну ледь-ледь...

У Феогенових вухах — хрускіт череп'я. Він прислухався. Ні,
то дзвеніли кинуті Сократом слова.

¹ Суддів.

На кожне Сократове слово майдан зітхав тисячоградо, молоді люди вітали свого вчителя й просили його, аби він рятувався.

Феоген подумав, що вони вимолюють у богів власну загибель.

Древні й гуманні афінські закони. Вже визнаний винуватим у непокорі богам, у розбещенні молоді, Сократ сам мав просити собі покарання. Викуп, вигнання чи смерть.

Агора завмерла, чекала. Сократ почав промовляти знову. Феоген розтулив пальці. Але голови не підводив. Він знав, що скаже Сократ. Він боявся цих слів. Простих, буденних слів, мовлених старечими вустами. Кинуті під ноги афінянам, вони не вмруть. Вони матимуть силу більшу, ніж коли б їх мовив Дельфійський оракул. Бо Дельфійський оракул вічно живий. Чи — вічно мертвий. А Сократ — живий і мертвий водночас. Звичайні, буденні слова зійдуть ось на оцьому камені. Вони заколосяться десь там, за невидимим пругом, за поховальною стелою Сократа. Живи, Сократе. Вимолюй собі життя, впивайся голубим небом і терпким вином. Живи в злагоді з Страхом. Не кажи оцих слів. «Живи, Сократе», — вже шептів стратег.

А Сократ говорив...

«...Я не боюся смерті, афіняни. Я не тікав од неї в бою і не втечу зараз. І коли б ви сказали: ми відпустимо тебе, тільки йди й мовчи, я б не послухався вас.

Я не маю на вас зла. Ви хочете вчинити добро, хоч чините зло. Прагнення до добра живе в кожній людині. Коли ж вона робить зло, то тільки тому, що не знає, що таке добро. Я прощаю вам, афіняни. Ще раз кажу, що не боюся смерті. Бо коли б я забоявся, я вбив би себе ще до того, як зійшов на цей поміст. Мудрість і хоробрість — дві людські доблесті. Хоробрість не завжди мудра, а мудрість не завжди хоробра. Я знаю це. І я не дам переважити жодній. Аніт, ти запитуєш мене, чим я мудріший за інших? Я відповім. Коли я чогось не знаю, то просто не знаю, а не напускаю ману, буцім не бажаю когось показати істину. Я знаю справді дуже мало. Та хочу знати багато. Ось в тім і є моя вина. А що ми, власне, без знань? Ніщо. Де ж шлях до них? У пошуках істини. У пошуках правдивих, а не обманних. Кожному треба знайти свою істину. Не бути рабом чужих істин. Мабуть, це шкідлива наука, за неї ви й звинуватили мене. Але так повеліли людям боги: шукати, щоб навчитись володіти собою, державою, світом. Ставати кращими. Тоді держава ростиме з нами. А хто ж винуватий у тому, що вона дрібніє? Всі ми. А найбільше ті,

кого ви трохи не прирівняли до богів. Скажіть, афіняни, чи не дивно було б вам, коли б я пас отару і в ній ставало все менше й менше овечок, а мене називали гарним пастухом. Саме так і є в нас.

Ви хочете, щоб я, маючи очі, не бачив того? Ви кажете: заплющ очі, сядь у своєму дворіку, споживай вино та фіги, й ти до віку будеш нашим другом. А нащо мені, скажіть, такі друзі?

Нащо людям дешеві речі?»

Зашерхлу тишу майдану розітнув грім. Стугоніли сандалії, мелькали кулаки, на поміст падала злива важких, як каміння з праш, слів. І над усім тим — над гуркотом, криком, погрозами, над хвилями гніву й проклять, над вітальними вигуками — незрушне сардонічне обличчя Сократа. Здавалося, він не чув нічого. А може, не чув і справді. Він дивився поверх голів на далекі скелі Лаврія, червоні й сумні, похмурі й зловісні, як присуд долі. Либонь, вони почервоніли од крові тих, кого загнали в їхні підземелля.

А на другому кінці майдану так само мовчазно стояв афінський стратег Феоген. Він теж дивився на скелі Лаврія, вони йому видавались чорними.

Стріча третя, остання

СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ...

Служник Одинадцяти хотів зазірнути в обличчя, але Феоген затулювся складкою хітона, тицьнув стражникові в холодний кулак монету. Служник розтулив пожадливі пальці, золото зблиснуло проти місяця хижим оком. Не оглядаючись, Феоген кинув ще одну монету просто під ноги служнику Одинадцяти, махнув рукою. Той підняв гроші, пішов за ріг будинку.

Феоген пригнув голову, ступив, немов у чорну могилу, в темну кам'яницю. Його не покидала певність, що Сократ не спить... Зачинив за собою двері, перерубав місячний промінь, котрий метнувся слідом. Повітря в кам'яниці було важке. Застояне, одвічне повітря тюрем на землі.

— Хайре,— мовив тихо стратег, намацуючи рукою стіну. Кам'яниця німувала. Стратег відчув, як темрява ніби обплутує, запавутинює його. Йому навіть здалося, що по спині й справді біжать маленькі липкі павучки з колючими лапками. І хоч віддав: йому тут нічого не загрожує, ця домовина — не для нього, однак страх наліг на душу. На хвилю Феогенові

чомусь здалося, що це не він стоїть у домовині, а хтось інший, він відчув дивну двоїстість душі й тіла, і від того йому стало ще страшніше. Ще мить, ще крапля німого мороку — і він би, мабуть, кинувся пріч. Але його зупинив голос.

— Не маю чому радуватись, Феогене. Ти прийшов до мене не з доброю вістю й не з добрими замірами. Одначе сідай. Ослін — біля твоїх ніг.

Стратег навпомацки опустився на вичовгане в'язнями до слизької холодності дерево.

Щоб не дати темряві знову спеленати себе, поспішив кинути слова:

— Я не зичу тобі зла, Сократе.

— Я знаю,— спокійно мовив філософ. Він ворухнувся, й під ним заскрипів тапчан. Феоген не побачив, а лише вгадав, що Сократ сидить, звисивши з тапчана ноги.

— Я не хочу твоєї смерті,— і далі прорубував у п'їтми лази.

— Вірю. Але ти хочеш убити більше, ніж мене.

Феоген здригнувся. Йому здалося, що останні слова проказала не людина, а мертва луна. І гаряче натхнення, віща самопожертва, котрі панували ним, коли йшов сюди, враз згасли. Так буває в грозу, коли блискавиця влучає в багаття. Жарини все ще перекочувались по дну душі, але їх замітав попіл сумнівів.

— Хіба те смертне? — швидше запитав, аніж ствердив.

— Смертне все. І тіло, й дух, і думки.

Ті слова знову засвітили кілька жарин. Стратег поспішив роздмухати їх.

— Смертне тіло може завжди народжувати смертні думки. Ти знову сказав правду, Сократе. Тож нехай воно породжує їх. Я дриніс дві звістки: чорну й білу. Мій дозорець сьогодні бачив високі вітрила. Я послав його сторожувати далеко в море. Корабель вертається з Делії¹. Але того ще ніхто не знає. І світла звістка: в Піреї стоїть опоряджений вітрильник. Він твій і повезе тебе, куди забажаєш. І десять талантів², котрі знайдеш у бочці під палубою,— твої. Ти розминешся зі смертю, Сократе. То таки правда — золото володіє світом. З ним ти проживеш щасливо скрізь.

Темрява відгукнулась сміхом, схожим на брязкіт пощерблених мечів. Брязкіт падав згори, з боків, котився під ноги, аж Феоген мимоволі зіщулювся на ослоні.

¹ Смерть Сократа було відкладено з причини Делійських свят. Кров жертви не повинна була потьмарити їх.

² Грошово-вагова одиниця, близько 25 кілограмів.

— Хочеш, Феогене, купити за золото мою душу й виставити її перед людські очі, неначе подірваного щита, хочеш купити мої думки, щоб зробити рабами й кинути конати в підземелля. Але вони — не раби. Лови їх, наздоганяй якими хочеш кіньми. Я — у в'язниці, а вони — на волі. І будуть вільні вічно.

В мовчанці, котра впала по тому, було чути, як скрапає в безвість життя. Тиша шерхла, гусла, вона ось-ось мала скрижаніти зовсім, але її знову надколов Сократів голос:

— Я зайшов сюди безвинний, а вийшов би винуватий. Але не тільки тому лишаюся тут. Ти знаєш, Феогене, чому. Знаєш один на все місто. Завтра я вип'ю цикуту. Це не важка смерть. Ти прагнув більшої. Ти теж убивця, Феогене.

Стратег сидів пришпилений словами до стіни, немов вістря ми стріл. Кров прилягла йому до обличчя. Серце било лунко, так лунко, що ті удари, либонь, чув навіть вартовий за дверима. Це був розгром. І розпука, й страх. Це було гірше за те, коли б він, втративши військо, втік з поля бою.

Тримаючись за слизьку стіну, звівся з ослона. Тіло стало важким і безвольним, мовби не його. І так само важко, безвольно повзли думки, повзли й вмирали біля порога пам'яті. Цієї хвилини вона жила сама, завертала втрачене, посиляла його вперед.

— Нас розсудить вічність, — сказала вона стратеговими устами.

— Ти думаєш, вона збереже твоє ім'я? — запитав Сократ.

— Знаю, що не збереже. Я маю на меті інше, те, що стоїть за мною.

— Його нема. Воно вмирає тої ж миті, в яку народжується, — сказав Сократ. — Ти знаєш це.

Над морем мріли білі вітрила. Білі й сумні, мов саван. Служник Одинадцяти давив цикуту, поглядав на море, на місто. Дромосом — широкою, мощеною камінними плитами вулицею — до порту котився натовп. Майоріли шовкові хустки, юнаки підносили над головами великі гірлянди квітів. Попереду йшли архонти, члени ради п'ятисот — найповажніші люди міста.

Натовп сколихнувся, зупинився. Служникові Одинадцяти, котрий видивлявся отруту на світло, здалеку здалося, ніби натовп наштовхнувся на невидиму перепону.

А на вулиці — справжнє стовписько. Задні напірали на передніх, спиналися навшпиньки, намагаючись заглянути через голови. Здивовані афіняни прицокували язиками, переглядалися, вказували пальцями на високі, ковані міддю двері стра-

тега Феогена. На дверях висів великий посріблений щит, а на ньому, навхрест, широкий меч і спис.

«Я зробив для громадян усе, що міг. Я пішов на довічний спочинок».

Довго-довго стояли незрушно афіняни. Вже корабель ввійшов у порт, вже впали білі вітрила, але ніхто й не думав рушати з місця. Поволі вщух гомін, люди розмовляли пошепки, намагаючись розгадати трагічну загадку найкращого афінського стратега.

З ким бився Феоген? У місяць повного спокою, в дні мирних Делійських свят. Кому програв останню битву? Перед ким склав зброю? Що віщує все це їм, людям?

Холодний сік цикути повільно розтікався по Сократових жилах.

Сократ ще живий.

СУД НАД СЕНЕКОЮ

«Коли солдати оточили старий зруйнований мур, що захищав віллу, Гавій Сільван, трибун преторіанської когорти, рушив до воріт. І що ближче він підходив, то невпевненішою ставала його хода. Враз він спіткнувся й зупинився. На його чолі блищали великі, сірі од пилу краплини поту.

— Йди ти! — обернувшись, вказав він рукою на Цепіона Гранію, центуріона, що стояв позаду.

Цепіон Гранія зблід, лівою рукою стиснув руків'я меча, аж побіліли пальці, але не сказав нічого й ступив до воріт.

А Гавій Сільван ще мить постояв і повільно пішов попід стіною. Він зупинився аж на горбі, де стіна круто повертала праворуч, за кілька кроків від невисокого старого платана зі спаленим блискавицею верхів'ям. Стояв непорушно, і не по-весняному гаряче сонце пекло йому голову, а він чомусь не бачив тіні, що розпласталась за кілька ліктів попереду. Він, мабуть, не бачив нічого, хоч його погляд був спрямований на дорогу, на гамірну Остійську дорогу, по якій о цій порі снувало безліч усякого люду. Мабуть, оця його нерішучість, оця важка задума й породила першу підозру, що він, Гавій Сільван, теж належить до змовників і що в нього не вистачило чи то сили, чи то віроломства віддати наказ про смерть іншому змовникові — Сенеці. Його чаша наповнилась до країв. Це вдруге за сьогодні він прийшов до цієї вілли. Перший раз, опівдні, трибун приніс Сенеці звинувачення Нерона. То вже був присуд. Коли Сільван повернувся в Золотий палац і став перед Нероном, що саме обідав разом з гульвісами, «зграєю», як називали їх у місті, той найперше запитав, чи помітив трибун страх в очах філософа, «Ні,— сказав Сільван.— Я не вловив у очах Сенеки жодної іскри страху, й навіть зітхання не злетіло з вуст філософа». В гніві Нерон кинув на підлогу срібну чашу, вона задзвеніла, раби за стіною прийняли той дзвін за знак до веселощів,— високо вгорі закрутилася кришталева баня з золотими сузір'ями, і звідти посипались

квіти. Тонкий аромат мирта і кориці полився в невидимі отвори. Те ще дужче розгнівало Нерона, й він віддав трибуну наказ — негайно вернутися до Сенеки й проголосити йому смерть. І тепер Гавій Сільван стояв і німо плакав. Він завжди уливався віршами великого поета і філософа дужче, ніж фрігійським вином, і цінував його мудрість урівень з Сократовою. Він не боявся, що Сенека зганьбить себе в останню мить, — великий філософ глибше, ніж будь-хто в світі, пізнав мистецтво життя і мистецтво смерті...

«Як складно усвідомлювати, що всі пристрасті упокорені і вже позаду!.. Важко, проте, мати перед очима і образ смерті. Передусім вона повинна бути перед очима як літньої людини, так і юнака, бо життя, як байка, цінується не за довжину, а за зміст. Погано жити в путах необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності. Звідусіль відкрито нам багато шляхів до свободи, коротких, легких. Завдячуйте провидінню, що ніхто не може бути затриманим при житті: маємо змогу потоптати навіть саму необхідність, — а що правдиве — те моє», — так сказав Епікур.

А потім, через філософа, воно стало і трибуновим. Скільки разів проходив він по отій доріжці на цю стару віллу. Скільки мудрості спізнав біля маленького мармурового басейну, де любив відпочивати філософ.

Уже — любив! Які страшні слова! Чим можна погасити їх? Словами самого філософа? «Все собі смерть забере, бо ж загибель — закон, а не кара». Ні, не те. Може, оце: «Жити — це ще не така важлива річ... До свободи, отже, рукою подати, але є такі, що воліють жити рабами... Не захочеш піти, покликаний смертю, — вона поведе тебе силоміць... Чи, може, сподіваєшся ще чогось?.. Нещасливцю! Ти — раб людей, раб речей, раб життя...»

— Він пройшов свій шлях до свободи, — нараз пролунало позаду.

Гавій Сільван здригнувся, немов у нього над вухом просвистіла стріла, але не оглянувся. Його вразило, що вони з центуріоном думають про одне й те ж. І чинять супротивно своїм думкам, а отже, й своїй совісті, а ще далі — самій природі. Трибун підвів голову. Він тільки тепер помітив, що час шалено біжить.

Той-таки час, який закликав економити філософ. «Де є людина, яка б хоч трохи цінувала час, дорожила днем і розуміла, що вона вмирає, власне, щоденно? Наша помилка в тому, що смерть ми бачимо лише перед собою, а вона ж значною своєю частиною — вже позаду. Те, що ми прожили, — вже її набуток.

То куди, трибуне, ти щойно витратив свій час? На яке корисне діло? На те, щоб відібрати час, який залишався філософові? Які божевільні думки!»

Сонце вже сховалося за садами Помпея, і день погасав: А йому здавалося — пролетіла одна лише мить. Він ні про що не встиг подумати, а тільки цитував висловлене філософом, і ті цитування зупинили плин часу. Зупинили — для кого? Для нього? Для нього — ні. Його час летить нестримно, його вже потай приміряють до довжини меча Неронові донощики. Тут обманюватись нічого. Для Сенеки? Либонь, його час не зупинити. Можливо, він тільки розпочався й простелеться невідомо в яку далечінь.

— Він зустрів смерть достойно, — сказав Цепіон Гранія. — А я мався недостойно. Я квапив його. Помпея Пауліна не захотіла залишати чоловіка й вирушила з ним у сади богів. Складемо шану високій любові! Вона теж розітнула на руках вени. «Ми з однаковою мужністю і однаковою твердістю розлучаємося з життям, але в твоїй кончині більше величі», — сказав він їй. Він ще раніше виснажив себе голодом і думками, і кров не пішла з нього. Філософ надрівав жили також і на ногах.

— Не треба, — тихо попросив Сільван.

— Я розповідаю, чому забарився. Смерть і далі не хотіла його забирати. Навіть отрута, яку дав на його прохання Стаций Анней, не подіяла. Тоді я наказав рабам віднести хазяїна у басейн з теплою водою...

— Я вже тебе просив — не треба розповідати.

— Ти не хочеш навіть чути про те, на що я мусив за твоїм велінням дивитися й приймати в серце. Тож слухай. Він скропив водою з басейну всіх, хто стояв довкола, й сказав, що так звершує молитву Юпітеру Визволителю. А смерть і далі не йшла. Тоді я наказав перенести його в жарку баню...

Сільван крутнув головою, немов у нього на шиї висів зашморг, його очі палали, пальці рук тремтіли, хоч були стиснені в кулаки.

— Досить. Я доповім... Імператор сплатить тобі сповна.

— Нам обом, — суворо мовив Гранія, і в його голосі забриніла чи то погроза, чи то засторога. — Ще філософ сказав, що помирає безневинно і що після вбивства матері й брата імператору тільки й лишалося віддати смерті вихователя і наставника. Можеш переповісти ці слова Нерону, а плату за них проси тільки собі.

— Ми не знаємо, як і хто ще сплатить нам. І яку ціну складуть нашим діянням нащадки.

— З ними май рахунки сам,— примирливо сказав центуріон.— А з богами нехай розраховується імператор.

— Хто ще був там, коли ти увійшов?

— Крісп та старий Флакк.

— Не називай їх, якщо того не зажадає сам принцепс¹.

Гранія мовчки хитнув головою. Вони пішли до дороги, де їх очікували солдати.

— Як його поховують? — по хвилі запитав центуріон.— Може, з почестями, як і тих...— І замовк, злякавшись власного грізного натяку.

— Може, й з почестями. Але, здається, філософ заповів, щоб його тіло віддали вогню без поховальних обрядів.

— Не хоче, щоб зубожіли родичі? Але в нього їх, здається, немає.

— Він склав заповіт, коли ще був багатий.

— Чи правдиві всі оті балачки? Скільки мав філософ?

— Децицію мав. Гроші прийшли до нього в перші роки правління нинішнього цезаря, та потім він оддав їх друзям і учням і лишився бідний.

— Вілла дуже занедбана. Там гарні лише потік і левкої. Та ще старі платани.

— Але він помер багатшим, ніж будь-хто в світі...

— Я не захотів би мінятися з ним,— мовив Цепіон Гранія.

— Ти не нажив того. І не можеш бодай у думках зміряти його велич.

— Може,— відказав центуріон без образи.— Кому що. Одному — безсмертя, іншому — жбан доброго вина. Нехай Сенека йде у безсмертя, а мені б оті мільйони, які він роздав усіляким неробам. Я добре знаю, що на Олімп не попаду. А він, мабуть, вже там.

Вони вийшли на дорогу й стали на чолі загону. Солдати були мовчазні й похмурі. Всі уникали дивитися один одному в очі. Гавій Сільван подав знак, і загін, збиваючи куряву, рушив по кам'яній дорозі на Рим, що потопав у похмурих сутінках. Позаду на віллі пролунав розпачливий крик. Ридала котрась із рабниць. Гавій Сільван не оглянувся.

Трибун ненадовго пережив Сенеку. За кілька днів була розкрита участь його у змові, й хоч Нерон помилював трибуна, Сільван вразив себе мечем у серце. Він вважав, що не має права жити після того, як погас один з найвеличніших

¹ Принцепс — правитель Римської держави передімператорської доби.

світільників розуму. Гавій Сільван знав, що Сенека загинув безневинно; можливо, ціною власного життя він міг би урятувати філософа, але не зробив того. Йому покарав себе.

Історія залишила нам тільки його ім'я і оцей вчинок.

А засіяні Сенекою зерна буйно зійшли по всій землі, хліб його мудрості люди споживають і нині. Філософ спокійно залишив світ ще й тому, що знав: він віддав людям все, що мав, і взяв від них те, що було потрібно, аби досягти в такий спосіб повної гармонії. «Будемо жити,— казав він,— так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, посідало не багато місця, але коштувало дорого. Будемо міряти його вчинками, а не часом». Він прожив так. А час виміряв його життя і позначив як безконечність».

На цьому я скінчив лекцію. Я написав оцей белетризований переказ близько двадцяти років тому, коли вперше зійшов на викладацьку кафедру й у моєму серці ще палахкотіли племінчики авторського славолюбства. Ті племінчики давно погасли, але курс лекцій про Сенеку я, професор, доктор наук Богдан Климентійович Царенко, незмінно закінчую цією оповіддю, вважаючи, що такий, бодай хоч трохи наближений до живого малюнок розбудить у студентів цікавість до Сенеки, у творчість якого я справді закоханий на все життя й вважаю його одним з найбільших світових геніїв.

Я не знаю, що сталося, може, причиною тому було надмірне хвилювання, з яким я прочитав одну з своїх давніх літературних спроб, а може, те, що ці слухачі були студенти юридичного факультету, але вплив мої слова мали незвичайний. Першим підхопився кругловидий смаглявий македонець (чи боснієць, у них на курсі трое югославів) Димов і, червоніючи та затаючись, як це з ним бувало не раз і раніше, сказав:

— Філософ пожав те, що посіяв. Ви дуже переконливо довели це нам.

Я здивовано знизав плечима, не втямивши до кінця, що він хоче сказати. Що вони, оці хлопчики та дівчатка, знають про Сенеку, про вічність, про смерть та й про саме життя? Молодості властиво заперечувати авторитети, але здебільшого вона заперечує не від знання, а від незнання: то бурхає кров, то говорять почуття, а не виважує на терезах добро і розум. Мабуть, подумав я, цей хлопець чогось не зрозумів у моїх лекціях. Але в ту мить на останній лаві повільно підвівся чубатий полтавець Андрій Калита, хлопець неквапливий у рішеннях, тугодум, трохи упертюх, і, не підводячи очей, мовби соромився або сердився на когось, проказав рокітливим басом:

— І не такий він уже безневинний, як думаєте ви з Гавієм Сільваном. І коштовність речі, про яку сказав філософ, треба виміряти іншими, сучасними вимірами.

Я відчув, як мені до обличчя приллала кров і щось шкарубке стало в грудях. Мене неприємно зачепило оте — «ви з Гавієм Сільваном». Вчулася мені в тому зверхність сучасної людини над древніми, не озброєними автоматичними каталогами, електронними мікроскопами і всіма іншими здобутками сучасної цивілізації. Проте в своїх спонуках древні були такі ж, як і ми, і вознеслися над монахами і рицарями середньовіччя не лише неперевершеними архітектурними шедеврами, а й розумінням потаємних пружин людської душі, умінням гнудати пристрасті, пошуками сутності людини, гармонії душі і тіла. Мабуть, подумав я, у ті часи і з учителями так не розмовляли. Проте я люблю своїх учнів, люблю цю групу найбільше. Може, тому, що вони доросліші за інших, надміру серйозні, беручкі, почувають на собі велику відповідальність. За кілька років вони стануть слідчими, прокурорами, суддями, захисниками, їм вирішувати долі інших. Проте, либонь, зараз вони судять надто поспішно, необдумано і безкомпромісно, що часом межує з легковажністю, не враховують сили-силенної факторів. Не вадило б подати їм урок на все життя. Проте я не почувався на силі, та й не знав, як це зробити. І тому сказав надто загально:

— Безпідставні звинувачення — це пісок, який вітер може пожбурити в будь-який бік.

— Деякі підстави дають самі ваші лекції. Ми б могли зібрати ще факти, — сказав Димов. — Ми ж вивчаємо римське право.

Він швидкий на все, цей Димов. Непосидючий, гарячий. Його мені не важко зрозуміти. А от Калита...

— Готові подати звинувачення за всією формою, — кладе той на стіл селянську руку.

Щойно я збирався прибрати вигляду зверхньої іронічності і з тим залишити аудиторію, але останні слова зупинили мене.

Я вже почував справжнє роздратування.

— По-перше, за якою формою? Давньою, теперішньою? І про яку вину ви говорите? Чи знаєте ви... — Я не докінчив думку і махнув рукою. — Для вас це гра, забавка, а для людини, конкретної людини, колись це коштувало життя.

В аудиторії стало тихо, як у суді перед оголошенням вироку.

— Принаймні для мене це не забавка, — важко, немов роздумуючи вголос, прогудів Калита. — Ми теж про людину і світ. Її обов'язки і відповідальність. Відповідальність великої людини росте відповідно її возвеличенню.

— Ти сам вивів цю формулу? — запитав я. Мені чомусь стало весело, я ледве тамував сміх.

— Нині це на вустах у всіх, — не прийняв запропонованого тону Калита. — Ми вже півроку ведемо диспут на цю тему. Здавалося, прийшли до якоїсь згоди. І от сьогодні ви перекинули все. І ми готові заново шукати там істину. Істина однакова на всі віки.

— У світі є вічні категорії, — додав Димов.

— Які, наприклад?

— Ну... порушення законів. Чи хоча б доведення провини.

— Закони міняються.

— В основу всіх подальших законів лягло римське право.

— Я згоден з тобою, тобто з вами, але не зовсім. Істина й справді завжди в колі людських ідей — їхніх прозрінь і помилок. І все ж, мабуть, зараз ви не там хочете шукати її.

— Ні, саме там, — уперто струснув головою Калита. — І ми доведемо... Ми подаємо позов на Сенеку.

— Ви?

— За римськими законами позов має право подати кожен громадянин.

— А я завізую позов, — обізвалася з першої парти Валя Гринь.

Цю дівчину я запам'ятав з першої лекції. У неї сині, волошкові очі і така густа хвиля каштанового волосся, що в ній можна втопитися, як і в отих надзвичайно допитливих, завше широко розплющених очах. Звичайно, комусь молодшому за мене. Але більше про неї я не знаю нічого. Вона ніколи не задає запитань і відмовчується на колоквиумах.

— Давайте я буду секретарем у суді, — додала вона.

Андрій чомусь нахмурив важкі волохаті брови, мовив, ледь скосивши у її бік очі:

— Обійдемося без тебе.

— Ні, чому ж, це дуже добре, — заперечив Димов.

Калита промовчав, очевидно зайнятий іншим, важливішим. «Мабуть, вони змовілись, — подумав я. — Ну, коли так... продовжимо гру».

— Невже ви, хлопці, справді хочете поставити в провину Сенеці участь у змові проти Нерона — узурпатора й бузувіра? Можете помилитися!

Калита і Димов мовчали. Стояли поруч, у проході між партами і, як я відмітив про себе, були страшенно не схожі між собою? Я не мав на увазі зовнішньої несхожості (про це й казати нічого, Калита — кремезний, повільний у рухах, у трохи старомодному, певно купленому в сільському універмазі,

костюмі, з чуприною, що гривною звисла на очі; Димов — тонкий, в'юнкий, чуб у нього смоляний, лискучий, підстрижений досвідченим перукарем, спортивний костюм на ньому — наймоднішого крою). Юнаки обстоювали одне, але кожен мовби з іншої позиції. Власне, я ще не розрізняв їхніх позицій, це враження у мене було якесь внутрішнє, інтуїтивне. Я звернувся до них «хлопці», але саме тоді мені спало на думку, що вони обое, а надто Калита, не до кінця підходять під це визначення. Та й інші студенти цієї групи теж. Всі вони уже десь працювали, якщо не в суді, то в якійсь іншій правовій установі, а дехто, ще перед навчанням у вузі, одкраяв од цілушки, яку ми називаємо життям, на заводі чи в колгоспі. І все ж вони були ще дуже наївні.

— Ага, навпаки, ви хочете звинуватити його в неучасті, — висловив я здогад.

— Не зовсім так, — загадково мовив Димов. — Хоч саме після цієї змови почалися найлютіші Неронові розправи. Справа у сентенціях, проголошених філософом.

Я знову здивувався. Мабуть, ми не розуміємо одне одного. І у своїх лекціях про Сенеку я припустився якоїсь помилки. У філософа тисяча стежок, вони сходяться, розходяться, деякі обриваються, але треба мати мудрість не побігти наосліп і не заблукати в хащах.

А може, знову повернувся я до першої думки, це просто молодість виступає проти старості Сенеки, та вже й моєї, хоч я не такий ще й старий, безоглядність проти обачності, крайність проти поміркованості? Може, це двадцятий вік виносить присуд першому? Але чи має він на те право? Чи можна усім наступним судити попередні? Ні, мабуть, це таки просто жарт. Хлопці й дівчата знудьгувалися й граються в суд, справедливність і кару. Що ж, у мої студентські роки у нашому гуртожитку, де теж жило багато юристів, розігрувалися справжні судові баталії. Загорнувшись у простирадла, мої товариші судили Олександра Македонського, Генріха Наваррського, Шарлотту Корде. Нині ті мої колишні однокашники судять спекулянтів, хуліганів, займаються процесами по розлученню, а у вільний час розводять городину та квіти на балконах і легенько кплять з себе, з отих, колишніх. Такий закон життя. Осміхнувшись у душі, я попрощався і пішов з аудиторії.

Проте студенти не збиралися жартувати. А якщо й жартували, то всерйоз. Прийшовши на наступну лекцію, я побачив на своєму столі синю канцелярську папку з великою латинською літерою «С» вгорі праворуч. У папці лежав аркуш

паперу. На ньому чітким каліграфічним почерком було написано:

«Калита, Димов і ще десятеро — проти Сенеки. Ми хочемо захищати чесних, а не звинувачувати злочинців. Істина й совість змушує нас подати цей позов проти Сенеки, квестора, претора, консула, філософа. Звинуватити його перед минулим, сучасним і майбутнім у тому, що філософія і література в його руках були предметами облудними, що засобами софістики й риторики він хотів прикрити своє лукаве ество, чим порушив гармонію, до якої сам закликав. Ми звинувачуємо його у жадібності й лихварстві, славолюбстві, зловживанні владою, у введені в оману своїх сучасників і нащадків з приводу буття і небуття, смерті та безсмертя і ще в ста інших гріхах. Ми звинувачуємо його в порушенні вічних людських законів.

Нехай на нього впаде кара, гідна того, що він заслужив, нехай відкриються у всіх очі на нього, а ми самі й наше сумління вдовольняться нашою правотою, щоб завжди й скрізь у своєму житті ми могли відрізнити правду від кривди й захистити її від брехні. Якщо ж нас зрадить надія, нас зрадить і віра».

Нижче стояли підписи.

Я довго мовчав. У першу мить у моїй душі знову зринула образа: адже в цьому наївному звинуваченні якоюсь мірою піддавалася сумніву моя спроможність як викладача і вихователя, а далі ця думка потонула під іншими. Мабуть, і для мене, як викладача, зараз найважливішим було оте — «якщо нас зрадить надія». Певно ж, вони мали на думці не суперечку зі мною, а щось більше, надію, велику надію, велику справедливість, правоту в принципі. Але що вони вкладають у ці поняття? І що взагалі вони знають про людину? Скажімо, людина в молодості і старості — це часто двоє людей. А її спонуки? Я не міг відступити. Не мав права. І тоді я прийняв виклик.

— Що ж, коли е *con-dempto*¹, то мусить бути й *ab-solvo*². Коли е звинувачення, то мусить бути й захист. Але знайте, що захист буде повним і широким. Я покличу в свідки минуле, а може, й майбутнє. І ми проведемо цей процес. Що це дасть — покаже час.

— Ми також використаємо всі можливості,— сказали Калита і Димов. Решта мовчали в глухій і зацікавленій зачепленості.

¹ Осудити, скорочене позначення С.

² Виправдати, скорочене позначення А.

Так виникли дві папки. Одна синя, з літерою С, у якій зби-
ралися звинувачення проти філософа, друга з літерою А —
з документами захисту. Вони обидві лежали в шафі, й прочи-
тати їх, а також додати ті чи ті свідчення міг будь-хто.

Я мало знався на юриспруденції, проте покладав надію на
своє знання історії, вичерпність і точність свідчень, а також ще
на один засіб, який залишав у таємниці від усіх. Аби мати
хоч якусь систему, я почав збирати свідчення в тій самій чер-
говості, у якій було складено звинувачення...

Для початку, а може, щоб укріпитися в своїй вірі, я зро-
бив виписки з творів самого Сенеки, його трактатів, а також
із листів до його друга Луцілія. Їх я й поклав до папки най-
перше.

I

A

«Сенека вітає свого Луцілія.

Вчора ти був з нами. Можеш дорікнути мені: хіба ж тіль-
ки вчора. Тому й додаю: «з нами», бо зі мною ти — завжди.
Завітали друзі. Веселіше заструмував димок над покрівлею.
Не такий, звісно, що клубочиться з кухні вельмож, лякаючи
нічних сторожів, а скромний вісник прибулих гостей... Що,
Луцілію, по-твоєму, ліпше — мати багато чи мати достатньо?
У кого багато, той бажає ще більше. Гроші ніколи не роб-
лять нікого багатим, навіть навпаки, вони тільки розпалю-
ють пристрасть до придбання. І це тому, що хто більше має,
одержує можливість мати ще більше... Після війни з Дарієм
і походу в Індію Олександр став бідним. Бо він почав шука-
ти, що б ще захопити... Все це я затамив з оддавна. Про це
казав мені ще Аталл, мій учитель. І коли він проповідував
бідність і доводив, яким тягарем є все, що перевищує най-
перші потреби, мені хотілося жебраком піти зі школи. Коли
він картав наші пристрасті і проповідував доброчесність,
тверезість, чистоту думок і радив не віддаватись не тільки не-
гарним насолодам, але й надмірностям, хотілося зовсім від-
мовити собі в їжі і питві... Дещо з його настанов я сповідав
усе життя. Спочатку ж я сповідав їх усі дуже гаряче, але
потім, віддавшись громадській діяльності, розгубив чимало
з цих правил... Хоч і зараз я не п'ю вина, не їм устриць і
грибів, які покликані розпалювати апетит, не пахчуся парфу-
мами...»

«Сенека вітає свого Луцілія.

Вчора я був у Байях. Це місто стало пристановищем розпусти. В ньому різкіш проявляється найрізкіше, в ньому мораль розбещена... Я не хотів би жити ні з катами, ні з гультаями. Яка є необхідність дивитися на п'яниць, що тиняються по березі моря, на флотилії гульвіс, на озера, з яких лунають хорові співи, і на інші подібні речі, де розкіш хоч і дозволена законом, не тільки впадає в гріх, а й виставляє себе напоказ...

В одну зиму Ганнібала, котрого не збороли альпійські сніги, знеслили гарячі ключі Кампанії. Він, котрий перемагав зброєю, був переможений розкішшю... Ми ж повинні боротися з поганими спонуками, а вони, як бачиш, підкорюють найстрогіші уми... Чи не думаєш ти, що в цьому куточку погодився б жити Катон і рахувати, скільки пропливло повз нього блудниць в галерах, скільки всіляких човнів, розмальованих яскравими фарбами, спущено на воду, скільки троянд плаває по озеру, чи зміг би він уночі слухати співи хорів? Він волів би за краще все життя прожити в наметі, напинаючи його щоразу власними руками.

Отже, Луцілію, хто ввійде в наш дім, той нехай дивується радше нам, аніж хатній обстановці. Великий той, хто вміє користуватися глиняним посудом так, як і срібним. Але не менша велич у вмінні користуватися срібним посудом так, як і глиняним.

...Вірте мені, багатство спокушає нас тільки зовнішніми привабами, і неправий той, хто боїться бідності. Поки я був всевладним, я не переставав тремтіти. Тепер же я щасливий, що не пробуджую ні в кому ні заздрощів, ні страху. Злочин не шукає бідняка в його хатині. Він спокійно може лежати за своїм скромним обідом, тоді як той, хто п'є із золотих чар, ризикує випити з них отрути. Я вам кажу це тому, що сам випробував це».

Написи на полях:

«Пробував їсти лежачи і забруднився, як поросля. От би гайнути хоч на тиждень в оті Байї». Димов.

«Я давно помітив за тобою такі нахили, хоч ти й вдаєш, що іронізуєш». Калита.

С

1. «Я, Авідій Поній, одержав від Луція Аннея Сенеки мільйон триста тисяч сестерціїв за землю в Байях, аби він законно і непорушно володів нею на вічні часи, і користу-

вався, і управляв, як захоче, і однією тисячею семистами виноградних лоз, що на ній, і старим горіховим гаєм». Нижче напис: «Покупець від сплати імператорської фікси звільняється». Підпис префекта і печатка.

2. «Тестамент. Я, Аррій Сурр, держатель термів на Скотському базарі, заповідаю за своє відпущення 50 000 сестерціїв моему колишньому господарю і благодійнику Ліцінію Авлу, а також по сто тисяч сестерціїв нашому світлому Цезарю та претору Луцію Сенеці. Клянуся щастям моїх панів, що роблю це щиро, без принуки».

3. Виписки з воскової таблички про майновий ценз сенаторів:

«...Луцій Анней Сенека — 300 мільйонів сестерціїв...»

4. «І я був би таким же багатим, якби торгував своєю совістю». Цинік Деметрій.

А

Луцій Анней Сенека. З трактату «Про щасливе життя». Брату Галліону.

«Поки ми метушливо бродимо без провідників, прислухаючись до вигуків, якими нас ваблять до всіляких принад, життя проходить дарма серед помилок, а воно коротке навіть у тому випадку, коли ми і вдень і вночі будемо піклуватися про свій духовний розвиток. Найбільші лиха приносить нам те, що ми живемо не так, як цього вимагає розум, а так, як живуть інші... І все ж найбільше добро складає непокірна сила духу, підкріплена досвідом, спокійна в дії, поєднана з великою гуманністю і піклуванням по відношенню до тих, хто тебе оточує. Хто не живе для інших, той, отже, й для себе не живе».

Але може статися, хто-небудь із хулителів філософії скаже й про мене: «Чому ж у тебе більше мужності на словах, ніж на ділі? Чому ж ти стишуєш голос перед вищими, вважаєш гроші необхідною для себе приналежністю, побиваєшся з приводу матеріальних втрат, плачеш, отримавши звістку про смерть дружини чи друга, піклуєшся про своє добре ім'я і впадаєш в смуток з приводу злих пересудів? Чому твій маєток опоряджений старанніше, ніж це покликано природною необхідністю? Чому твій обід не відповідає оголошеним тобою правилам? Чому у тебе надто вишуканий посуд? Чому у тебе подають вино, якому більше років, ніж тобі самому? До чого це розкішне оздоблення будинку? Для чого саджати дерева, які нічого не можуть дати, окрім тіні? Чому твоя жінка

носить у вухах по кілька маєтків? Чому на твоїх метких челядниках дорогий одяг? Чому слугувати у тебе — особливе мистецтво? Чому срібло не ставлять у тебе просто, а розміщають вишукано? Чому у тебе є особливий челядник по розрізанню живності?» Якщо хочеш, додай до цього ще таке: «Чому в тебе є заморські володіння? Чому їх так багато, що ти навіть не знаєш про декотрі з них?»

Пізніше я підкріплю висловлені на мою адресу звинувачення, висловлю собі більше докорів, ніж ти сам їх маєш, тепер же відповім тобі так: «Я не мудрець і ніколи ним не буду. Тому я й не ставлю собі за мету досягти повної гармонії. Я хочу лише бути кращим від поганих людей. Я задовольняюсь тим, що щоденно звільняюся від якої-небудь вади і докоряю собі за свої помилки... Про добродійність, а не про себе веду я мову у моїх трактатах, хоч, повстаючи проти поганого, я повстаю й проти поганого в собі. Я буду жити так, як велить мені мій власний обов'язок за першої ж можливості. Я буду прагнути добродійності, хоч поки що перебуваю далеко від неї і посуваюся до неї повільно».

С

«Публій Агріл, син Арістона, авгур, легат, пропретор провінції Понта з владою консула, де, зібравши гроші за те, що в час свого управління видавав хліб, відмовився від них, а також вніс у громадську казну 12 000 000 сестерціїв, а дав на провіант легіонам 600 000 сестерціїв, і на видовища на честь перемоги цезаря Нерона 800 000 сестерціїв, тут я спочиваю — і увічнів свої діяння цією статуєю. Нехай він дивиться, чи хтось інший не повторить мої діяння». З римських написів.

«Приклад, достойний наслідування? Гарний скромник».
Царенко.

«А проте...» Димов.

А

«Сенека вітає свого Луцілія.

Не хочу блискучої тоги, не хочу й брудної... Намагаймося жити краще, а не інакше, ніж загал, бо інакше ми відстрашимо й геть проженемо від себе навіть тих, яких хотіли б виправити, дійдемо, врешті, до того, що вони, боячись, щоб не довелося наслідувати нас у всьому, взагалі не наслідува-

тимуть нас... Філософія вимагає від нас поміркованості, а не самопокарання, поміркованість же не є недбальство».

Напис на полях, очевидно, рукою Калити:

«Словеса, та й годі. Самовиправдання».

Я дописав поруч: *«Я не вірю, що він каже неправду. Він сам думає, що хоче цього. Ми могли б судити повно, тільки пройнявшись думками і настроями сучасників Сенеки, увійшовши в їхній світ. Увійшовши! Принаймні вислухавши їх. Зрозумівши їх через себе чи відчувши себе ними? А хіба це не одне й те ж? Хіба ми — не вони? Хіба ж ми не продовжуємо те, що розпочали вони? Звичайно, вони не знали, що за хліб вийде з того замісу; на який брали воду з Тібру. Як і ми не знаємо, на якому полі і чим жатимуть наші нащадки. Але це буде та сама пшениця, той самий хліб. Ми тягнемо до невідомого обрію одну й ту ж лину, продовжуємо стежку, яку протоптала перша людина. Перед нашим зором обертається одне й те ж колесо, воно — найбільший винахід за всю нашу історію, найбільший, мабуть, ще й тому, що повторило небозвід — увесь всесвіт; той-таки пісок, намитий в долинах Хорезма, й та сама вода, тільки вона тисячу разів випарувалася й знову упала дощами, тече через наші годинники й стукає в наші серця».*

Тож нехай буде мені дозволено на мить перекинути годинники. Нехай зробить повний оберт у зворотний бік колесо, вічне колесо часу, в якому немає початку й кінця».

І все ж я довго не міг одважитися. Мені здавалося, що замахуюсь на щось таке, що суперечить самим законам людського буття. Але вже не міг і відмовитися: почував напругу думки, пущеної насупроти часу, а також принади цього уповільненого лету. Підштовхувала мене й іронія, оцей вічний супутник нашого віку, котрий змушує нас дивитися на самих себе в збільшувальне дзеркало й говорити, писати та думати за Цезаря, Сократа і всіх інших, великих і малих, що їх роблять рівними і доступними нам смерть і вічність. Мене змагали сумніви, але мені хотілося, щоб вони змагали й моїх опонентів, котрі бачать життя тільки в одному вимірі, а за берегами їхнього досвіду залишається так багато (іноді майже все) — настроїв, спонуки, лад думок тих, що від нас за дві тисячі років, — уся гама кольорів і звуків, без якої не можна увійти в епоху. Але як у неї увійти? Та ще й повести за собою інших? Кого обрати провідником? Мабуть, провідником має бути хтось із тих, хто стоптав не одну пару сандаліїв на тих же дорогах, що й Сенека. І немає чого боятися,

оцей лет думки супроти течії часу тільки точніше покаже, де помилялися вони, чого не можемо зрозуміти ми. Отже, мабуть, це будеш ти, Луцілію! Що ж, спробую поговорити з тобою. З тобою і за тебе. Одягну твою тогу, одягну в твою одягу думки, намагатимусь перепустити через своє серце твої почуття. Навіть спрєбую проїнятися твоїм подивом перед усім незбагненним, далеким, куди не судилося прорватися нікому, куди долітають, як луни, лише спогади і мрії.

А

Царенко — Луцілію.

«Коли неждано на обрії зринуть понтійські судна і одне з них, із спущеними верхніми вітрилами, привезе тобі цього листа, ти не дивуйся і за звичною своєю флегматичністю та бажанням не порушити внутрішнього спокою не викинь його одразу в море. Це я пишу тобі на конверті.

Я прошу вибачення, що звертаюсь до тебе, невідомий і ніким не відрекомендований тобі. Я далеко від тебе, ти навіть не можеш уявити, як далеко. Право звернутися до тебе надає мені твій учитель Сенека. Пам'ятаеш, що він сказав про людський вік, про оті кільця, «де кожне мале кільце охоплюється щораз більшим». Це — в листах до тебе. А ще пам'ятаеш. «Невидимий ланцюг послідовності, якого не спроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою все... Буде до чого докласти рук тому, хто житиме і тисячі століть після нас». Отож ми всі в одному ланцюзі. Довкола нас обертається одне й теж ж вічне колесо, воно одмірює час і нам, і вам. А коли так, то мусимо й відповідати одне за одного. Чи всі за всіх? Не знаю. Але щось таке сидить у мені, що змушує мене хвилюватися й червоніти за вчинки багатьох дуже далеких предків. І щось у мені обстоює Сенеку, твого вчителя і друга. Обстоює проти моїх власних учнів. Ти розумієш, як це страшно — проти своїх учнів,— і через те, вірю, відповиси на цей лист. Подумай, що було б, якби ти втратив віру у свого вчителя! Чи не найбільше обурило їх те, що, нехтуючи у своїх філософських бесідах багатством, закликаючи до поміркованості у всьому, твій учитель був непомірно багатим, ще й нажив це багатство за чотири роки, коли розпочалося правління Нерона і філософ стояв біля керма того вітрильника, який ми називаємо державою. Скажи мені: боліла чи не боліла йому душа? Скажи мені: нащо були потрібні йому ті гроші? (І скільки це — триста мільйонів сестер-

ціїв?) І що ж тоді облуда — багатство чи слова про них? Внеси ясність у мої думки й почуття. Я надто шаную твого вчителя, щоб не хвилюватися цим.

Даруй, що обкрадаю твій час. Я ж бо гаразд пам'ятаю: «Повір, Луцілію, справа стоїть саме так, як пишу: то силоміць виривають у нас наші хвилини, то беруть їх непомітно, а то й ми самі розгублюємо їх. Життя ж, поки його відкладають на завтра, минає».

Сподіваюся, Луцілію, що відібрані в тебе хвилини не стануть марницею і вернуться до людей добром. Ще посилаю копії з трьох документів, які зібрали мої учні, а також слова Циніка Деметрія, якого Сенека добре знав і навіть шанував.

Як я вже сказав, живу я від тебе далеко, й марно було б намагатися навести між нами якісь тверді мости. Та й чи має це значення. Пам'ятаеш: «Бути скрізь — значить ніде не бути». Живу я на річці Борисфені, котра впадає в Понт Евксіньський за п'ятсот миль вгору по течії, в місті Києві, на вулиці Південній, у будинку, що позначений номером три. Туди й пиши».

Луцілій — Царенку.

«Вітаю тебе, білявий скіфе. Скіфів у нас багато, все це кухарі, виночерпії, а також люди, котрі тиняються з невеликими стільцями на плечах по вулицях і форумах і пропонують за невелику плату тим, хто втомився, відпочити. Є серед них і багаті, й навіть можновладні відпущеники, що лізуть у політику, такі тепер настали часи, і це теж, мабуть, є карою богів. Але ти — Царенко, син царя, і коли б ти навіть попав до нас у полон, то, певно, не пішов би тинятися з стільцем по форуму й не втручався в інтриги в чужих палацах. Але не через те я пишу тобі, що ти син царя. Я був здивований, що ти, варвар, так уважно читав нашого славетного філософа, ще й інших хочеш прихилити до його вчення, і хоч воно, мабуть, принесе малу користь твоїм співвітчизникам, проте обов'язок перед учителем спонукає мене до розмови з тобою, до збільшення числа його шанувальників, хто б вони не були. Хоч, признаюся, щось непокоїть мене й навіть мучить, я не знаю, як далеко одне від одного пролягли наші кільця, як багато води пролилося в клепсидах¹ всесвіту від тих днів, коли загинув Сенека, до тих, коли ти пишеш мені листа. І важко мені, ой як важко пояснити тобі, варварові, котрий не бачив Риму й не знає його звичаїв, спонуки й побудження мого вчителя.

¹ Клепсида — водяний годинник.

Мабуть, мені треба писати й пояснювати тобі якомога простіше, та ще й так, аби ти побачив хоч дещо, мов на власні очі. Отож читай і міркуй.

Пам'ятаю, я був запрошений у дім Сенеки на день його народження. Це було в консульство Квінта Волузія і Публія Сціпіона, за десять днів до червневих календ. Пам'ятаю й імператора, він лежав не за окремим столом, а разом з усіма, поруч свого наставника і вчителя. І їли, й пили там не за ранами, як скрізь, де гостям найпочеснішим — омари із спаржею, і м'ясо дикого кабана, й гусяча печінка, і білий хліб, і фессалійські вина, а гостям найнижчих магістратур з низьких родів тільки полита олією для світильників капуста й глевкий хліб. І подавали всім на срібному посуді, тільки імператору — на золоті, та мій учитель їв з глиняних тарілок. Йому одному це дозволялося, а іншим — ні. І вимагав імператор, аби ложка були позолочені, й служники були зодягнені в сорочки з дорогого канузійського сукна, і рибу в сажалці імператор ловив золотою підсакою. І лави в парку стояли мармурові, і кущам буксусу було надано схожості із звірами, й скрізь у саду стояли кошики з квітами, й висіли вінки, одних троянд куплено було п'ять тисяч. Перед гостями не блазнювали дурні, й міми не вигинали непристойно свої розмальовані тіла, як у Золотому палаці, а грали кіфари, й читалися гарні вірші, й актори показували сцени з грецьких трагедій. Хоч ти, Богдане, варвар, і хоч при дворі твого батька не грають кіфари й актори не грають сцени з життя людей і богів, але ж, певно, у вас є інші розваги, варварські, а ти знаєш, що все це не падає з неба й коштує грошей. На грошах мого вчителя немає крові, майже все він одержав по заповітах багатих римлян, як славетний філософ і претор, чие сумління було запорукою того, що всі інші спадкоємці теж одержать те, що їм належить і ніхто не одсуджуватиме в квінторському суді їхніх маєтностей і не підробить тестаменту. Багато дарував йому імператор. Чини й ти так, як він, і твоя совість буде спокійна. Ти запитуєш, скільки це — триста мільйонів сестерціїв? Сестерцій — це чотири асси, за два асси можна ходити в терми, а за три купити на базарі гарного палтуса. Я сам стільки не мав і скільки маєтків можна купити на триста мільйонів — не знаю.

Бувай здоров».

Царенко — Луцілію.

«Дякую за твій прихильний лист. Я зрозумів тебе так, що всі надбання філософа — з принуки імператора, що він би був

радий відмовитись від усього, але то було б проти волі принцепса. Вірю я і в те, що на його грошах немає крові. Я ж бо знаю, як суворо карав він (рукою Нерона) здирників, відкупників, аукціонерів і лихварів, чутка донесла до нас імена Публія Целера, Коссуціона Капітона і ще багатьох. Але долинули до нас і інші свідчення, скажімо, Публія Сілія, чоловіка, може, й не зовсім чесного, але прямого. І бачиться мені з його слів зігнута постать філософа, який вдосвіта поспішає навідати на смертному ложі стару патриціанку, в надії на те, що в своєму тестаменті вона не забуде його імені. А сам Сенека обурюювся з того, що багато римських громадян не хотіли мати дітей, воліли лишитися на старість самотніми, щоб за життя торгувати заповітом. Мудрий Сенека бачив те, що сховано від очей інших, і не бачив, як мцожить його багатство йому недругів, як підриває воно віру не тільки у його вчення, а і в нього самого.

Розвій мої сумніви.

У нас зараз ідуть дощі і падають за вікном яблука. Ти знаєш, як падають яблука? В цьому є щось вічне, хвилююче, до болю щемне. Може, тому, що вони упадуть, а на той рік повиснуть на гіллі знову. Вони падали, ще коли не було нас, і котитимуть в траву, коли нас не буде. Либонь, отак само вони падали ще за часів Гомера. Он і зараз у мене за вікном гоїдається гілка з великими червонобокими ранетами. Вони у росі, блискучі й круглі, як земна куля. Напиши, чи є у вас яблука. Бувай здоров».

Написано на полі й не підписано:

«Яблука доспіли, яблука червоні
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду — і, може, більше не прийду».

Луцілій — Царенку.

«Дивно мені читати таке, написане Царенком.

Чи є хтось на світі, щоб відмовився від багатства? Чи ж краще бути бідним, ніж багатим? Може, це тому, що ти варвар, що не бачив нічого, крім степу та своїх, хоч і на позолочених стовпах, наметів? А той, хто не бачив Рима, вважай, не жив на світі. Коли до нас приїздять перси, германці чи якісь інші варвари, вони бувають такі приголомшені, що втрачають мову. Їх водять скрізь, проте не все вони розуміють, на виставі у театрі Помпея вони не дивляться на сцену, а розглядають ложі і весь час запитують, а хто то сидить. Вони вельми жадібні, й найбільше люблять блукати по базару, де

продаються багатства зі всього світу. Але я відхилився вбік. Ти не вловив самої суті вчення філософа про людське буття, про статок і бідність. Не треба прагнути ні того, ні іншого, треба втішатися тим, що маєш, і вміти його споживати. Послухай-но ще раз: «Перестань же вимагати од філософів безгрошів'я, бо ніхто не прирікав мудрість на бідність. Він, мудрець, володітиме багатством, вважаючи його не важливим і скороминучим і не дозволяючи, щоб воно приносило шкоду кому-небудь або йому самому. Він буде дарувати. Ага, нашорошили вуха! Тримайте кишені ширше! Він даруватиме хорошим людям або тим, кого може зробити такими. «Яка ж різниця, скаже супротивник, між мною, дурнем, і тобою, мудрим, якщо кожен із нас хоче бути багатим?» Дуже суттєва. У мудреця багатство відіграє службову роль, а в дурня — пануючу. Мудрець ніколи не підпаде під вплив багатства, для вас же багатство складає все». До того слід додати, що мій учитель і друг мав батьківський спадок, він багато витрачав на книги, мав їх повні скрині і за мудру рідкісну книгу міг віддати все. Друг і соправитель цезаря, він мусив бути як усі. А оскільки був більший за всіх, кращий, йому й дарували більше. Але й він щедро обдаровував інших, надто поетів, акторів, філософів. А приспів час, коли він уже бачив, що більше нічого не може дати вітчизні, захистити її від жорстокості цезаря, роздав усі свої багатства й відійшов від справ. Серед людських справ немає нічого хисткішого і скороминучішого, ніж могутність, що опирається на силу іншого, до того ж силу непевну й примхливу. Учитель знав це, терпів скільки міг, аж поки не вичерпав усі можливості, й тоді одійшов у тихі діброви філософії. Там йому не було потрібно нічого. Там він мав усе.

Ти мене розчулив тими своїми яблуками. Я не сподівався, що варвар може мати таку чутливу душу. Я не знаю, що таке яблука, але у нас зараз дозрів виноград. Це багато радості для всіх нас, багато веселощів, але, твоя правда, є й трохи смутку. І смуток цей якийсь не схожий на той, коли ти загубив коштовну річ чи не одержав магістратури, на яку сподівався, а тонкий, тривкий, вічний, чи що б то. Шкода, що ти не знаєш, що таке виноград. У листі не розкажеш. Мені дуже хотілося б послати бодай один кетяг. Але, боюся, він не дійде до тебе. Бувай здоровий».

Коли за кілька днів я заглянув до папки моїх опонентів, то натрапив на два листи, вкладені в авіаконверти. Один з них був із київською маркою і штёмпелем, другий — з римськими.

Прочитав їх у подиві, деякі рядки — в гніві, але швидко за-спокоївся. Мені вчувалися в них інтонації Димова, хоч потім він сховався за наївним написом після Валі, мене розчулив своєю прямою і наївністю анонімний напис: *«Це — хуліганство»*, а також Валі: *«Це — поза правилами. Пробачте, професоре, нетактовність деяких наших товаришів, ми знаємо, що Ви розлучилися з дружиною і глибоко це переживаєте, проте при голосуванні більшість (у нас майже всі хлопці) була за те, щоб листи залишити»*.

По тому я замислився, бо вже сам не міг точно встановити правил і не міг одгадати: наближаємось ми в такий спосіб до істини чи віддаляємось від неї. Перечитав листи ще раз.

С

Дружина Царенка — дружині Луцілія.

«Дорога душечко. Вибач, що звертаюся до тебе. Але це така нагода, така нагода. Я випадково (повір, випадково) підглянула листування мого чоловіка з твоїм. Вони переми-вають кісточку якогось Сенеки, це така нудьга. Але там є дещо... Ой, що то за сережки у його жінки, Пауліни?! А як, мабуть, цікаво у вас на курорті в отих самих Байях. Я цього літа була в Ялті, поїхала з подругою, поруч жило троє інженерів із Жданова, теж по курсовках, а нас, як я вже сказала, спочатку було двоє, а тоді я подзвонила по Міжміському у Васильків (є таке місто, ти, мабуть, не чула) і подруга прилетіла того ж дня, склалася гарна компанія. Але щоб погуляти всю ніч, то й з міліцією довелося б мати справу. Один з наших (наших — ха-ха!) інженерів якось зірвав на газоні усім нам по три троянди, то відсидів у каталажці добу, ще й ледве не постригли. А як їздили на екскурсію на «ракеті» і наші чоловіки трохи перебрали та почали чіплятися до капітана, то він висадив їх на голому березі біля Судака. Ми спочатку хотіли вилізти з ними, а тоді передумали. Ми не сумували й далі. Щоправда, дома склалося не все гаразд. Мій «домашній тиран» (жартую, він у мене тютій) про щось довідався й ходить, неначе жабу проковтнув. А там же нічого й не було. Просто веселилися. Ну, та сподіваюся, якось все оббудеться. Жінкам треба прощати, їх треба жаліти, а наші чоловіки не розуміють цього. Не знаю, як ваші. Ми рівні перед законом, рівні у коханні, але не рівні перед природою і маємо помщатися за це. А наша зброя — хитрість і жага. Ой і забалакалась я. Ще ти про мене подумаєш хтозна-що. А я й справді пишу в справі. Що

у вас носять у цьому сезоні? Подовшали чи покоротшали спідниці? І які каблучки? Яка помада тепер у моді? Бо в нас хоч і столиця, повір, така глушина, така глушина. І ще одне, але це вже зовсім-зовсім... Чи не змогла б ти дістати дубльонку? Ні, ні, не подумай, я тобі сплачу сповна, іншим товаром, у нас тепер появились гарні кристалонові, мохерові кофточки. Цілую в щічку, з приветом Жанна».

Дружина Луцілія — дружині Царенка.

«Вітаю тебе, незнайома Жанно. Я ніскільки не розсердилася, а навіть зраділа твоєму листу. Це ж справді так цікаво, з такої глушини отримати послання. Я думала... Але пробач, я думала не те. А ти, бачу, дуже сучасна жінка. Так і треба жити, бо коли зважати на цих чоловіків, то й світу білого не побачиш. Ні, та ми їм не потураємо. І нехай би старий бевзь Сенека не купив Пауліні сережок, які коштують по маєтку, то вона б висмикала останній чуб з його лисини. Бо чого женився на молодій, вдвоє молодшій од себе. А женився — то вже догоджай. І гості, і грища, і все інше. Хочеш не хочеш... Смішно було дивитися на нього, як гнувся він десь у куточку над своїми сушеними маслинами і водою з джерела, а тут іскрилися фессалійські вина, а довкола Пауліни вихрили грецькі танцівники у пурпурі і походжали мовчазні загадкові єгиптяни. Проте не буду наговорювати. Пауліна (вона жива) тільки жартувала, але ложка ні з ким із них не ділила. Я погоджуюся з тобою: ми рівні з чоловіками перед богом, рівні в коханні, але саме кохання є зброєю проти них. А в нас уже тоді почалося справжнє життя. А до того, ой, коли б ти знала, був жах жахенний. Ну ми, слава богам, не застали тих страшних часів, про які розповідає моя баба. Уяви собі, Цезар з дружиною збирається в гості, вона готувалася до цього кілька місяців, пошила й прикрасила паллу, а він побачив і на порозі позрізав усі перлини і все золото з палли. Вона ридала. Його закон проти розкоші не раз одживляли до недавнього часу, але наш нинішній цезар, Нерон, врешті віддав його на грище мімам. О боги, яка туніка, заткана квітами, була на ньому останній раз (він ніколи на одягає двічі одну й ту ж туніку), яка кисейна хустка, що на неї косувало немало всіляких святенників, але вони бояться розтулити й рота... Нині в нас у Римі в моді для жінок прозорі флерові столи (це про них отой старий буркун Сенека казав, що воии більше оголюють тіло, ніж ховають його), шовк і вісон усіх кольорів, червоні сандалії і литі браслети. Завдяки долі і нашому принцепсу, ми, жінки, зітхнули на повні груди. Та й чоловіки теж. Що-

правда, не всі. Адже життя — це бенкет. Ще донедавна наші юнаки боялися на десять кроків підійти до заміжніх жінок. У цирку тепер вони сидять поруч, а в театрі, хоч їхні ряди внизу, а наші вгорі, в перерві вони приходять до нас, пригощають вином і фруктами, поправляють подушечки й освіжають вітром опухал. Відповім тобі щирістю на щирість... Коли б ти знала... Нещодавно у нас на банкеті навпроти мене лежав юнак Регул (який це красень!), він молився на мене очима, блід і червонів попеременно. Коли я надпила з свого келиха і поставила його на стіл, він непомітно від усіх (гадав, і від мене) узяв його до рук і поцілував вустами в тому місці, де пила я. Як я палала... Я пишу тобі це, бо бачу, що ти дуже мила жінка. Боже, як мені не вистачає такої рабині. Ти така щира й дотепна. Я так сміялася, коли читала про те, що ти «подзвонила подрузі, й вона одразу ж прилетіла до тебе». У нас так тільки розмовляють поети й філософи. А потім я щиро плакала. Ваші юнаки, яких висадив на безлюдному березі капітан, мабуть, повмирали з голоду і спраги. У нас теж є таке, називається воно поскрибції, виселяють на голі острови в море, але ж не за такі дрібниці, а тільки тих, на кого упав гнівний зір імператора. Ти здивувала мене лише одним — отією дубльонкою. Адже, кажуть, у вас тих овечок стільки, що твої раби могли б наздирати тобі шкур по десять на кожен день року. У нас в отих дубльонках, вовною нагору, ходять тільки германці. Їх почали наймати в охорону найбільші патриції. Ой, які вони страшні. А які велетенські у них дротини, на кожен з них можна напизати по десять чоловік. Але про дубльонку то, мабуть, теж якийсь твій тонкий жарт, якого я не зрозуміла.

Напиши мені, чи звіряєш ти свої сердечні таємниці рабінням, а також чи маститесь ви корицею. Бувай здорова».

Написи на полях:

«Проходять віки, змінилося все — саме обличчя планети, тільки не міняються жінки. Вони такі ж підступні, зрадливі, самозакохані, як і раніше. За гарну ганчірку вони готові віддати все. Для них недоступні такі високі категорії, як честь, совість, святість. Як це гірко. В ім'я чого все це? А отой закон проти розкоші — дуже гарний. Його б треба утвардити на всі віки. Ось воно — вічне». Калита.

«А чоловіки змінилися? Підступи, зрада, кров. У ім'я чого? Не треба такої категоричності, Андрію. Оглянься, подивися не очима правознавця, а... Андрія». Валя.

«Правильно, Валю. Я теж так думаю. Ми мислимо однаково». Димов.

«Я це помітив давно. Ну й мислеть». Андрій.

«А що ж, і будемо!..» Валя.

«Хлопці та дівчата, давайте влаштуємо диспут про дружбу і любов». Тося.

«Йди під три чорти». Г. К.

А

Сенека — матері, Гельвії.

«Тобі не доведеться посплатися на жіночу слабкість, бо ти позбавлена жіночих в'ад. Безсоромність, яка стала загальним явищем, не торкнулася тебе. Ні самоцвіти, ні перли не могли спокусити тебе. Ти не мала багатства за вище людське благо. Вихована в старовинному суворому домі, ти не підпала під поганій вплив. Ніколи не соромилась ти бути матір'ю, чого не скажеш про інших жінок твого покоління. Ніколи не вживала білил, рум'ян і інших мазей і не носила таких суконь, які більше відкривають тіло, ніж закривають його. Кращою своєю прикрасою ти вважала скромність».

«Добре сказано. Валю, ходімо сьогодні в кіно. Фільм — «Любов у Римі». Димов.

«Я... не знаю. Може... щоб порівняти з тим, колишнім, підемо всім складом суду? Запроси Андрія». Валя.

«Ідіть самі. Ви ж уже ходили двадцять першого травня». Андрій.

«Ми клопочемось такими великими справами, можна сказати — вічними, а ти зважаєш на якісь дрібниці». Валя.

А

Сенека до Нерона.

«Але ти, понад те, наділив мене таким величезним впливом і такими страшними грішми, що я повсякчас запитую себе: чи це я, із вершницького стану і родом з провінції, вважаюся серед перших людей Римської держави? Чи я, невідомий прибулець, засяяв серед вельмож, які по праву пишаються предками, що з роду в рід посідали високі посади? Де ж мій дух, що вдовольнявся малим? Чи ж це не він вирощує такі сади,

і розкошує в заміських маєтках, і володіє такими просторами полів, і одержує стільки прибутків з грошей, відданих в ріст? І єдине виправдання, яке я для себе знаходжу, так це те, що мені не випадало відмовитися від твоїх дарунків.

Але і ти, і я уже вичерпали міру того, що принцепс може подарувати своїм близьким, а той взяти від принцепса; все, що перевищує її, породжує заздрість. Звичайно, вона, як і все смертне, нижче твоєї велічі, але я підданий її нападам, і мені варто позбутися їх. І подібно до того, як, знесилившись в бою чи в поході, я попросив би підтримки, так і тепер, досягнувши на життєвому шляху старості і втративши здатність упоруватися навіть з дрібними турботами, я не можу більше нести тягар свого багатства і звертаюся до тебе за допомогою. Накажи своїм прокураторам забрати мої статки... Я не впаду в бідність, але, віддавши те, що давить мене своїм блиском, я віддам час своїй душі...» Тацит. «Аннали».

II

С

1. *«Він винуватий уже в тому, що виховав Нерона»*. Калита. *«І поділяв з ним управління на початку владарювання Нерона, а сам писав таке:*

«Дружби царів уникай»,— ти повчав, та цього ще замало: Ця небезпека страшна все ж не єдина в житті: дружби, що блиском надмірним сліпить, уникай і не знайся з тим, хто, на подив усім, високо зносить чоло». Димов.

2. *«...Нерон прийшов у сенат і почав з сенатської постанови щодо вручення йому влади і згоди на це війська, сказав про те, що має в своєму розпорядженні приклади і поради, як найкраще керувати державою, що його юності не довелося зіткнутися з міжусобними війнами і сімейними чварами, а через те він не приніс з собою ні ненависті, ні образ, ні жадання помсти. По тому він намітив спосіб майбутнього управління, відмежовуючись від того, що викликало ще не пригаслу злість: він не буде одновладним суддею у всіх судових справах, щоби, замкнувши в своєму будинку обвинувачів і підсудних, потурати таким чином сваволі небагатьох можновладців; він не стерпить під своїм дахом ніякої продажності, не допустить ніякого ошуканства; його дім і держава будуть рішуче відокремлені одне від одного»*. Тацит «Аннали».

Мушу признатися, що був спантеличений цією випискою звинувачів, адже те ж саме виписав і я, воно лежало в папці з позначкою «А». Відомо ж бо, що промову написав для Нерона Сенека, як і ту, яку той проголосив на похоронах свого вітчима Клавдія, отруєного матір'ю Нерона Агрипиною. Сенатори ще тоді іронічно зауважили, що «із усіх, хто досягнув верховної влади, Нерон — перший, хто зажадав чужого красномовства».

С

«Нерон не дотримався жодної з обіцянок, даних сенатові і народу. Він узурпував владу, віддався розкошам, в державі запанували донос і меч. Одним із перших загинув від отрути, всипаної йому в питво з наказу Нерона, рідний брат принцепса по матері Британік (і це відбулося на очах Сенеки), далі впала мертвою рідна мати тирана — Агрипина. «Нарешті,— як свідчить Тацит,— Сенека, зважившись, подивився на Бурра і запитав його, чи можна віддати воїнам наказ умертвити Агрипину». Та мало того: «Нерон надіслав сенату послання, в якому було сказано, що підсланий убити його близький до Агрипини вільновідпущеник, по імені Агерін, був схоплений з мечем і що, нібито засуджена власною совістю за замах на злочинство, воця сама себе віддала смерті. До того він додав і перелік давніх її гріхів... Висловивши осуд часам Клавдія, провину за всі безчинства, які творилися при ньому, він також перекинув на матір, стверджуючи, що її смерть прислужилася народові. Більше того, він розповів про лиху пригоду на кораблі. Але чи знайшовся хоч один тупак, який би повірив, що вона була випадковою? Або що жінка, котра потерпіла корабельну аварію, послала зі зброєю одиночного вбивцю, сподіваючись, що той проб'ється крізь кофрти та імператорський флот? Ось чому неприязні розмови збуджував уже не Нерон,— адже для його нелюдськості не вистачало слів осуду,— а Сенека, котрий склав це послання і вклав у нього подібні свідчення». Там же.

«Це був початок.

Голови покоїлися десятками, сотнями, тисячами. І все це на очах у Сенеки». Калита. Димов.

А

«Такі вбивства тривали б одне за одним, якби не стали тому на перешкоді Афраній Бурр та Анней Сенека. Керівники і наставники юного імператора, що проживали (рідке явище

серед тих, котрі ділять владу) у добрій згоді, вони рівною мірою, хоч і різними шляхами, досягли сили: Бурр — піклуваннями про військо і строгістю звичаїв; Сенека — настановами в красномовстві і вільною від улесливості ввічливістю. Вони разом клопоталися тим, щоб надати принцепсу, якщо він злегковажить доброчесністю, дозволені насолоди, і таким чином уберегти його від зваб небезпечного віку. І той, і другий боролися лише з незагнужденою зверхністю Агрипини, заповленої всією жагою жорстокого властолюбства і підтримуваної Паллантом, за намовлянням котрого Клавдій кровозмішувальним одруженням і фатальним усиновленням сам себе віддав на погибель». Тацит. «Аннали».

А

Із свідчення Фабія Рустіка.

«...Зусиллями Сенеки було відвернуто проскрипції від багатьох громадян, навіть Бурру загрожувала небезпека, уже було підготовлено наказ, за яким його звільняли з посади начальника преторіатських когорт, а натомість призначали Цеціна Туста». Тацит. «Аннали».

Нижче рукою Димова: *«Фабію Рустіку даємо відвід, оскільки він був зобов'язаний своїм становищем Сенеці і дкрізь вихваляв його. Див. ті ж «Аннали».*

А

«Віднині сенатським указом заборонено приймати доноси від рабів. Нагороди донощикам за Понтієвим законом скоротити у чотири рази...» Газета «Щоденні відомості», Рим, 55 р., за три дні до Березневих календ.

«Як відомо, всі укази в перші роки правління Нерона готував Сенека». Царенко.

С

«Але ще небезпечніше було не з'явитися на видовище, оскільки незчисленна кількість підглядачів відкрито, а ще більша кількість їх таємно запам'ятовували імена і обличчя тих, що входили, їх дружній або неприязний вигляд. За їхніми доносом дрібний люд засуджений на страту негайно, а на іменитих падала зачасна на якийсь час ненависть принцепса». Тацит. «Аннали».

С

«Але нічого не було нам приємнішого і достойнішого твого віку, як дивитися на заломлені назад обличчя донощиків і їхні шиї, скручені мотузками... Всі вони були посаджені на швидко зібрані кораблі. І віддані на волю бур: нехай, мовляв, ідуть, нехай тікають од землі, спустошеної через їхні доноси, а якщо бурі і грози врятують кого-небудь від скель, хай поселяться на голих бескидах негостинного берега, і нехай їхнє життя буде суворе і сповнене страхів, і нехай сумують за втраченою, дорогою всьому людському родові безпекою». Пліній Молодший. «Панегірик Траяну».

«Ось це — повна міра. У Сенеки ж — чверть міри». Калита.

А

«Ви, кому владики землі і моря дали страшне право над життям і смертю, обличте зверхність. Так само, як погрожуєте ви маленьким у порівнянні з вами людям, погрожує вам той, хто вище...» Сенека.

А

Луцій СЕНЕКА.

Хто б це міг бути?

І

Я лежав у саду під яблунею,
Сонце крізь листя обсіпало мене золотим пилом,
І, поки я спав, сюди хтось приходив.
Я чув, але не міг пробудитись.
Хто б це міг бути?
Може, це вітер? Потолочив траву,
Й так ніжно пестив моє волосся.
Може, це пташка? Вона полетіла,
І то її спів лунає з гущавини.
Може, це був метелик,
Он він сидить на квітці?
Але як опинилася біля мого обличчя
Ця червона, розкішна ружа?
І чому так радісно й так сполохано тріпоче мое серце?
І чому сміється моя душа?
Хто б це міг бути?

С

Луцій СЕНЕКА.

ХТО Б ЦЕ МІГ БУТИ?

II

Я спав у саду і пробудився, зрошений потом:
Щойно тут біля мене хтось був,
Я чув його важку ходу, його холодний подих,
Хотів пробудитися й не міг.

Хто це?

Може, то була грозова хмара і її звіяло вітром?
Може, то був злодій, але він побачив, що вкрати у мене нічого —
Що було, те покрали, а мої убогі сумні думки не потрібні нікому;
Може, то був убивця, але в останню мить він чогось
злякався чи передумав?

Хто ж це?

Може, то була тінь мого друга, котрий безглуздо загинув
двадцять років тому,

Коли я мав йому допомогти й не допоміг?
Може. На серці важко й тривожно,
Воно тремтить з переляку, воно щось розуміє,
А я боюся зрозуміти, бо мозок мій терпне з холоду.
Я знаю, хто то.

А

Луцій СЕНЕКА. З драми «Октавія».

Нерон (*префекту*).

Виконуй мій наказ. На кораблі
Звели на дальній берег відвезти
І там убить, щоб зміг нарешті я
Зітхнути спокійно, відпочить від страху...

Ти ж відчепись. Ти надто став
Докучливим. Та врешті буду я
Робити те, що хочеться мені.
Але не те, що хочеться Сенеці!

С

«Яким би тяжким не було ярмо, воно завжди приносило менше страждань тому, хто мирився з ним, аніж тому, хто опирався йому. У великих стражданнях єдина втіха полягає в тому, щоб терпляче переносити те, чого не можна зупинити». Сенека.

А

«Горді вуха царів не люблять слухати істину... Доброчесність — поганий челядник на службі в тиранів... І правда, і сором, і подружня вірність втікають з палацу... Треба жити подалі од палацу, цієї сумної тюрми рабів... Я буду вигнаний, але хіба я не зможу вважати батьківщиною країну мого вигнання? Якби не знайшлося нікого, хто навчав би царів віроломству й злочинності, то тому навчило б їх саме їхнє високе становище». Сенека.

С

«Коли Нерон виступав, Сенека і Бурр повинні були збирати натовп і, піднімаючи тоги, починали плескати, подаючи знак до овацій». Діон Кассій.

«Коли ж він щирий? Ніколи!» Калита.

«А може, завжди?» Валя.

«Чисто жіноча логіка. Один раз можна сказати одне, другий — інше. Сьогодні обіцяти одному, завтра — ще комусь». Калита.

«Кому? Коли?!» Валя.

«На що ж він сподівався, так довго залишаючись при дворі? І... на що взагалі можна сподіватися?...» Димов.

С

Луцій Сенека. З драми «Тіеста».

*«Хто з страху вихваляє,
Того в злочинці обертає страх».*

А

«У всіх своїх драмах: в «Медеї», «Едіпі», «Андромасі», «Федрі», «Тіесті» — Сенека викривав тиранію...» З курсу «Античної літератури».

«І сам залишився на службі в Нерона. Невже він справді вірив, що зможе перевиховати тирана!» Калита.

«Ні, він вірив у світову революцію». Г. К.

«Чому ж ти сховався за криптонім, іроністе? А як тоді розуміти оцю сентенцію філософа: «Жодна держава ще не пережила своєї долі. Отже, треба думати про все це і гартувати свій дух проти всіляких випадковостей. Готуйся до заслання, мук, хвороб, війни, корабельної аварії. Доля може забрати тебе у твоєї батьківщини і твою батьківщину в тебе?» Калита.

«Андрію, вчися розуміти іронію». Валя.

«Ненавиджу будь-яке прикидання. Будь-яке!» Калита.

А

Лист сина согдійського воєначальника Рапа своєму батькові.

«Дорогий батечку, ще раз прошу тебе, сплати мої борги і забери мене звідси. Я дуже винуватий перед тобою і спокутуватиму свою провину до самої смерті. Тінь їхніх богів затьмарила мій розум, коли я покинув посольство нашого володаря і залишився в цьому місті. Спочатку воно справді засліпило мене, мені здавалося, мовби щось визолотило душу і влило в неї сонце. Тут змішалися всі народи, і всі вони несуть жертви богам цього міста, хоч і не хочуть цього. Мені довелося бачити послів одного царя, які прибули з такої далечі, що їхня дорога сюди тривала одинадцять років. Нині я маю сумнів, чи варто віддавати життя, щоб побачити все це, але тоді думав інакше. Коли я вперше зійшов на Капітолій і поглянув униз, мені перехопило подих. Численні палаци, що возвеличуються красою один перед одним, дивовижні храми, тисячі пам'ятників, лабіринти колонад, фонтани і водограї, і поставлені одна на одну будівлі, і вулиці, де трава ніколи не може пробитися крізь товщу каменю. А коли я знову зійшов униз, коли мене повели в терми, де широкі мармурові галереї, і бронзові статуї, і численні прикраси, коли я побував у цирку і театрі, послухав у гімнасії¹ філософів, я втратив розум зовсім. Я захотів зачерпнути їхньої мудрості повен шолом і їхнього уміння жити, їхніх розкошів, їхніх звичаїв. О, як гірко ошукало мене це місто! Які тісні тут вулички. Як страшно гуркочуть по них вози й колісничі, надто на світанку, коли спить ще інший лемент. Але ось прокинувся вже й він. Галасують продавці хліба і овочів, судові виконавці грюкають палицями у віконниці, уже верещать ліктори², уже стукотять

¹ Гімнасі́я — у Стародавньому Римі загальноосвітня школа.

² Лі́ктор — одна з найнижчих державних посад у Стародавньому Римі.

дерев'яними сандаліями схожі на солдатів носильники в червоних плащах, несучи кудись ще сонного пана, а онде чорні раби повели імператорських слонів, і все живе поспішає зникнути в бічних вуличках, аби їх не розтоптали схожі на стовпи ноги, і вже з горішніх вікон будівель просто на голови падають горщики з нечистотами, і вже відчинилися тисячі тисяч харчевень, і стовпи пари, змішані з курявою, бурхають угору, затуляючи сонце.

То — вдень. На ніч усі мешканці ховаються по своїх будинках і замикаються на всі засуви, іноді такі хитромудрі, що не віряться, що їх змайструвала людина. По вулицях сновигають лише раби з ношами, вони виносять трупи бідняків і сплячуть їх за Марсовим полем, тупоче сторожа і шастають зграї бандитів. Тут дуже багато найманих бандитів. А ще по нічних вулицях — ні, ти, мабуть, не повіриш — розгулює з ватагою гультаїв, схожих на вбивць, та вони і є вбивцями, сам імператор. Він зодягається в простий плащ, і його не можна впізнати. Імператор чіпляється до випадкових перехожих і до таких же гульвіс, а коли розпочинається бійка, справу довершують імператорські охоронці. І тоді є робота трупарям з ношами. Імператор уже вигнав одну дружину й взяв собі іншу. Так чинить не тільки імператор. Тут взагалі дикі шлюбні закони. Жінки розлучаються з чоловіками, чоловіки — з жінками, і все це вирішується в суді, який по ниточці перебирає їхню шлюбну постіль і розлучає або не розлучає. Частіше розлучає. Кохання тут неймовірно легке і не освячене, як у нас, Законом Сонця. Тут більше невірності, ніж вірності.

Коли б ти знав, батьку, що за пекло оце «Золоте місто». У нас степ, у нас воля для душі, а тут воля померти.

Тут ти скрізь, немов стрілами, обтиканий законами, ти ходиш поміж отих статуй на височенних стовпах, і вони вбивають у твоїй душі власну велич. Тобі туди не залізти. Та й не хочеться.

Боже, скільки ж тут всього надбано! Які вина течуть. Але скільки разів їх розбавляють отрутою. Вже й не розбереш, чи це вино, чи отрута.

І думаю я ще про одне. Як же важко тут кермувати. Я хочу сказати — не імператору, — він, певно, й не кермує, він тільки заважає, трощить і ламає все, — а тому, хто стоїть за ним. А що буде, коли й він складе руки?

Ні, ні, я не хочу тут жити. Батьку, забери мене звідси, бо тут і вільних обертають на рабів. Тут силу мають гроші, а де їх узяти? У мене залишилося одне — мої сни. Мені часто бачиться степ, і це єдина втіха для мене.

Твій молодший нерозумний син Рап».

«Чи не сплутав він Рим з Нью-Йорком?» Калита.

«А ти його бачив?» Г. К.

«Цей Рап, зрештою, хлопець не дурний. Якщо він повернувся додому, то багато чому навчив своїх співвітчизників. А як гнівно і справедливо він осудив жіночу невірність!» Калита.

«Чому тільки жіночу? Цей справедливець, повернувшись додому, одружився одразу на двадцяти жінках, і вони тремтіли від одного його погляду. Всі чоловіки — власники». Валя.

«Ова! А як же бути з тими дівчатами, які фліртують одразу з кількома хлопцями?!» Калита.

«Друзі, ви аналізуєте дрібні частковості і відхиляєтесь од головного, великого. Зрештою, за Валею правда». Димов.

С

Сліпий правознавець Кассій Лонгін (скараний за те, що зберігав портрет Гая Кассія — убивці Цезаря): «Завжди правий той, хто неправий, і через те неправду шукайте в правді».

А

«Горді вуха царів не люблять слухати істину». Сенека.

«А коли привчати їх до цього одмалку?» Г. К.

С

Оголошення

Сьогодні в Августівському парку о 8.00 відбудеться вокальний виступ талановитого кіфареда Нерона. В репертуарі сучасні естрадні і грецькі пісні: «Аттиса», «Вакханки», «Ніоба» та інші.

Вхід вільний.

«Щоденні відомості Рима», 23/VI 1959 р., єдиний примірник газети знайшов я». Димов.

«Жарти жартами, але Сенека багато чому навчив Нерона. За свідченням сучасників, той писав також непогані вірші, розумівся в музиці, мав витончений артистичний хист». Валя.

«Краще б він його не мав. Ти, Димов, поступаєшся власними

принципами. Ти не можеш не розуміти (нехай уже вона не розуміє), що цей артистизм перетворився у артистизм ката. Катування Нерона були вишукані. І взагалі... всяка витонченість — це гидь». Калита.

«Всяка? Як грубо і некультурно. Є люди, які скрізь і всюди мовби ріжуть в очі правду, а насправді під її прикриттям нав'язують іншим власне куце бачення і власні грубі уявлення». Валя.

«Отак?» Калита.

«А як же, врешті. Окрім палиць, у світі існують і троянди... Вони існували й колись. І левкої...» Валя.

«Але при чому тут Сенека? Тобто хіба винуватий він у «сатистському артистизмі» Нерона? І взагалі — при чому тут Сенека?» Г. К.

«Побільшало ще на одного прихильника, але й побільшало сумнівів у мені самому». Царенко (в думці).

С

1. «Раб є ворог пана з своєї природи». Сенека.
2. «Кожен, хто одружується з рабинею, народжує рабів».
- 3 римських законів часів Нерона (Сенеки).

С

*«Як любив він усіх, кожного відповідно його званню...»
З римських написів.*

А

*«Помиляється той, хто вважає, що рабство захоплює всю людину: краща його частина виключена з рабства. Тільки його тіло зражене і підпорядковане пану, душа ж вільна...
Всі люди одного походження, і всі вони однаково шляхетні, оскільки наділені справедливістю і схильністю до хороших вчинків». Сенека.*

А

«Не треба міряти людей ні висотою могил, ні пишністю монументів, поставлених уздовж доріг. Могила зрівнює всіх. Ми народжуємося нерівними, але помираємо рівними». Сенека.

«Він підтвердив це усім своїм життям». Димов.

«Знову іронія? Але ж хоч це — правда». Валя.

«...Не знаю». Димов.

С

«Дозволити збиратися на вулицях у колегію тим, хто записався в списки, по яких збирають гроші на власні похорони». Указ Нерона префекту Рима.

А

Луцілій — Царенку.

«Сенека зробив усе, щоб заронити в темну душу Нерона зерна добра та істини. А ще — надто багато довкола імператора було тих, що хотіли витоптати ті вруна, зробити його рабом насолод, своїм поплічником. Пам'ятаеш, у вчителя: «Ти — раб людей, раб речей, раб життя». (До речі, щодо справжніх рабів мій учитель прикро помилявся, вважаючи їх людьми). Вони досягли свого. Я пам'ятаю, як це все починалося... Яюсь я був у палаці. Імператор повертався з нічного гульбища, оточений юрбою хижих лестивців, хмільних, як і сам. Нерон був у поймаканій палії — грецькому плащі, що тріснув на правому плечі, не підперезаний, у гладіаторських черевиках, розкучманий (волосся він завивав рядами, як жінка), на його вродливому обличчі — під лівим оком і на щоці чорніли синці. Він усміхнувся, але яюсь так, що не зрозуміти, злостиво чи упокорено. Він ішов, злегка погойдуючись на тонких ногах (кремезний, товстий), а біля мармурової колони, прихилившись до цієї плечима, стояв Сенека. Він нічого не сказав, але всім своїм виглядом нагадував імператору про його обов'язок. Пам'ятаю, Нерон спіткнувся об той погляд. І короткозоро примружився. Їхні погляди зіткнулися... І Нерон відвів свій убік. І щось блиснуло в його очах. Я вже тоді подумав, що там зріє неприязнь. Не знаю, чи зрозумів це вчитель. Напевно, зрозумів. Але він сподівався, що йому вдасться перебороти в імператорові спокуси тіла, які запаскуджують душу, частку божества. Проте того не сталося. Філософ також сподівався, що йому вдасться прищепити своєму вихованцеві гуманний спосіб управління, але й тут помилився. А далі він прагнув утримати правителя від найгіршого. Такий поступ обох. Суди як умієш. Філософи кажуть: людину губить відсутність межі, Безмежжя всюди породжує тиранію

і смерть, а їх не загнздати ніякою філософією. Бо філософія — то лише слова. То, мабуть, боги повеліли так, що в світі дуже часто ми маємо протилежне тому, що хотіли мати. У добрих і мудрих учителів виростають злі й погані учні. І навпаки. Біля тиранів зростають республіканці, а в серці республіки зріє змова. Учитель був мудрий і добрий, а добрість завжди обманюється надією... «О, як нерозумно будувати плани на все життя, не будучи господарем навіть завтрашнього дня»,— скаже він. Але того ніхто не чує. Диктатор спить, філософ міркує, а весь палац завмер, чекаючи, коли грізний володар прокинеться й віддасть повеління, кому йти на страту. Може, й йому! Він і це передбачав. Ще в «Тієсті»: «Спокійно він стояв і не принизив себе проханнями. Кровожерний тиран у горло меч йому ввіткнув». І ще: «Будьмо ж сильні духом і переносімо властиві смертним лиха без стогонів». Ти — Царенко — мусиш зрозуміти: Сенека любив Нерона. «Люди одразу і люблять і ненавидять свої вади». Нерон був мовби частиною його самого, його надією і безнадією, вірадою і прокляттям. Філософ помилявся? А чи можна назвати це помилкою? Він любив Нерона не як принцепса, а як невдатну дитину. Він не боготворив його, він нікого не боготворив...: «У всіх людей одне походження, і всі вони однаково благородні, оскільки наділені справедливістю і схильністю до хороших вчинків. Ті, хто виставляє в атріумі¹ статуї предків і пише їхні імена на воротах храмів, тільки відоміші, а не благородніші. У всіх один батько — світ, хоч одним від народження судилося славне життя, іншим — життя в невідомості». А все наше лихо, як казав філософ, здебільшого в нас самих, ми часто живемо не так, як підказує розум, а як обманює серце. Отам і шукай причин. Заглянь у юність і в старість — вони не однакові, це двоє людей, а не одна людина; в багатство і в бідність,— між ними теж немає тотожності, хоч вчитель казав... Бачиш, я й сам заплутався. Й через те закінчую. Бувай здоров».

«А може, й не там». Царенко.

Бо: «...Кожного дня чекай якогось лиха од людей. Укріпи-ся, Луцілію, проти них духом і будь обережний і уважний. Небезпека з боку людей підкрадається раптово, і що вона ближче, то дужче її приховують. Ти гірко помиляєшся, якщо віриш виразу облич людей, котрі наближаються до тебе... Отже, завжди пам'ятай, що тобі загрожує небезпека з боку

¹ Атріум — у давньоримських будинках приміщення з верхнім освітленням, де приймали гостей.

людей, але пам'ятай також і про свої обов'язки щодо людей. Остерігайся їх, щоб вони не нашкодили тобі, але не шкодь їм. Радій удачі ближнього, співчувай його горю і пам'ятай, чого ти повинен остерігатись і які почуття повинен виказувати сам».

«Отже, істина в тобі?» Г. К.

III

A

«Шо таке людська душа? Це біле і чорне, гаряче й холодне, тупе і гостре». Невідомий римський історик часів Веспасіана.

C

«Все на світі — гній. Але іноді з нього виловлюють золото і перли». З п'яного белькотіння куратора римських міських клоак.

A

«Спи спокійно, думай про нас, якщо мертві думають. Претор і консул, ти ні на якій посаді не почував себе щасливішим, ніж тоді, коли дбав про вітчизну. Ти високо піднісся, а скінчив у безнадії, але скрізь і завжди був людиною і громадянином». Напис із Рима. 63 р. Прізвище стерлося.

Можна поновити по своєму уподобанню». Царенко.

C

«...Був прийнятий народом і обсіпаний щедротами богів. Якщо, подорожні, я одержав від когось із вас більше, ніж велить закон, якщо хтось спізнав через мене горе, простіть: Заклинаю вищими і підземними богами, що я не сподівався, що й мене так швидко спіткає нещастя». Напис із Рима. 65 р. Прізвище стерлося.

«Можна відновити по своєму уподобанню». Калита.

А

«У світі все особисте. А насамперед небезпека і смерть. Думай про них і пильнуй своєї зорі». З провіщення гарусників¹.

«Якби все залежало тільки від себе...» Валя,
«Правда». Димов.

- А

Лист молодого Сенеки до матері з Корсіки, куди він був засланий імператором Клавдієм, заздрим до ораторських уст-пхів філософа.

«Скрізь наш зір зустрічає все той же небозвід. Тільки б міг я завжди бачити сонце, місяць і зорі, спостерігати їх схід і захід, дивитися на блискучі од тисячі зірок небеса, тільки б міг жити з ними в дружбі — якщо людина може брати участь в житті неба — і мені буде байдуже, яка земля у мене під ногами. Країна, в якій я живу, не багата плодами і тінистими деревами, вона не зрошена глибокими судноплавними ріками, вона не родить нічого, що цінується людьми, на ній ледве можна зібрати врожай, щоб прохарчуватися, немає тут ні коштовного каміння, ні золота, ні срібла. Але який же жалюгідний той, кого вабить це земне, суетне. Треба підносити свою душу туди, до небес, які завжди і скрізь сяють однаково, треба протиставляти цим умовним благам істинні і вічні; чим довші портики ми будуємо, чим вищі зводимо башти, більші будинки, тим дужче затуляємо небо. Нехай доля закинула нас у країну, де хатина — найбільша будівля. Я мав би себе за слабкодуху і дрібну людину, якби не міг утішитись, що й Ромул жив у халупі. Треба страждати, щоб у цій хатині панувала доброчесність. І вона буде кращою за всі храми, якщо в ній поселиться справедливість, поміркованість, мудрість, благочинність, розум, розуміння божественного і людського. Хіба може бути нікчемним місце, у якому живе стільки чеснот? Ніяке заслання не видасться важким, якщо можна усамітнитись у ньому в такому товаристві».

С

Лист Сенеки всевладному вільновідпущенику Клавдія Полібію, у якого саме помер брат.

¹ Гарусник — жрець, що гадає по нутрошам тварин.

«Ти невдячний долі, якщо думаєш, що за життя Цезаря ти можеш плакати. Якщо він живий і неушкоджений, то ти нікого й нічого не втратив і не тільки не мусиш плакати, а повинен радіти. Якщо сльози почнуть застилати твої очі, підведи їх на Цезаря, і вони висохнуть від споглядання такої світлої і славної особи... Я написав тобі все це в твою утіху, хоч сам перебуваю в тривозі, в пригніченому стані. Якщо мій лист не справить на тебе належного враження і моє втішання видасться тобі малим, подумай, що я сам у такому настрої, що мені важко втішати інших, адже я сам оточений нещастями і навіть латинська мова ледве скоряється мені, оскільки мої вуха повсякчас катують варварські діалекти, неприємні навіть для тих варварів, котрі хоч трохи цивілізовані».

«Це той-таки Сенека, котрий написав «Огарбування» — злу сатиру на Клавдія, де порівняв імператора з гарбузом, символом дурості, чи якийсь інший?» Калита.

«Ми всі надто безкомпромісні й прямі, коли судимо інших. Не знаю, яким би ти був, походивши в його шкурі. І ще: не суди інших, не знаючи міри своєї душі». Г. К. (Гортензій Клеон).

«Чого ховаєшся за древніх? Надто мала міра власної душі? Я ж не ховалося». Калита.

«Ти — прокурор, тебе завжди підтримує закон. А я — свідок. І не в суді, а в житті». Г. К.

С

Луцій СЕНЕКА

«Корсіка

Корсіко, земле, яку заселив поселенець фокейський,
Корсіко, — назву Кірнос ти ще носила тоді, —
Корсіко, ти від Сардинії вужча, стрімкіша, ніж Ельба,
Корсіко, безліччю риб славляться ріки твої,
Корсіко, грізна у розпалі літа, коли ж над тобою
Зблизне сузір'я Пса, — ти найстрашніша тоді.
Зглянься над бідним вигнанцем, похованим заживо, отже:
Хай тут для праху живих буде легкою земля¹.

«Як гарно і сумно». Валя.

«Нудотне, нікчемне виття». Калита.

¹ Поезії Сенеки й частину «Листів до Луцілія» подано в перекладі А. Содомори.

«Але воно має силу. Ти розумієш, воно має силу наді мною сьогодні. Я вже не пам'ятаю, що написав Сенека вільновідпущенику, але оця елегія змусила стиснутись моє серце і пробачити йому багато-багато». Валя.

- «Он як? Якщо якийсь кіфаред чи піт уміє тонко звиватись душею, то йому можна пробачити все? Дзуськи». Калита.

«Ой, як примітивно, Андрію». Валя.

«Так само скаржився на долю і слав сльозливі листи Августу Овідій, засланий в Томи (нині Констанца в Румунії). Не забувайте ж: для них Рим — увесь цивілізований світ. І, однак, коли в Овідія — тільки скарги, тільки слізні прохання, то Сенека, з одного боку, шукає шляхів до визволення, з іншого — пильно і мудро вдивляється в світ, хоче досягнути його. Саме тут, можливо, він навчився нехтувати смертю, саме тут почав досягати, що сенс людського життя — в діянні».

«І ось мій погляд зупинився на віллі, що була колись власністю Вації. Тут і доживав свого віку цей багач, колишній претор, славний лишень одним — постійним дозвіллям, через що й мали його всі за щасливця. Кожного разу, коли пасткою ставала комусь дружба Асінія Галла, коли топили когось гнів або любов Сеяна (домогтися його приятні чи потрапити в неласку — однаково небезпечно), чулися вигуки: «О Ваціє, лише ти вмієш жити!» Він же, гадаю, вмів ховатися, а не жити. То ж велика різниця в тому, чи твоє життя дозвілля, чи бездіяльність. Цієї вілли, що поки жив її хазяїн, я ні разу не минув, щоб не сказати: «Тут поховано Вацію». Цієї найвищої мудрості — жити — учив своїх сучасників Сенека. І вчив він також розуміти, що всі люди на землі — Люди, і, отже, треба бачити в іншому рівню собі, уміти любити, ненавидіти, прощати. Так, основне — любити. Це почуття рухає світом». Царенко.

«Ця довга проповідь свідчить, що вам, учителю, не вистачає аргументів». Без підпису.

«Пробачте, професоре, але це... не наслідуюся вимовити «дурниця», вимовлю натомість — «ваша прикра помилка». Ще раз пробачте, але ми знаємо все. Знаємо навіть, що ви нещодавно розлучилися з дружиною і не можете жити без неї». Калита.

«То й що? Через це маю ненавидіти всіх жінок? Через це маю сумніватися в коханні інших? Ви сліпець, Андрію». Царенко.

«Кассій Лонгін теж був сліпий, але, кажуть, ніколи не помилявся». Калита.

Луцій СЕНЕКА.

«ДО РЕВНИВОЇ

Так сторожити, Косконіе, треба мене, щоб ланцюг мій
Не напинався, мов струна, й не волочивсь по землі:
Буде послаблений надто — втечу, обірву — надто кущий;
Будеш легким тягарем — буду з тобою тоді».

«*Боже, як справедливо*». Валя.

«*Що ж тут справедливого... Пропаганда «середнього арифметичного в коханні*». Без підпису.

«Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
Лиш приходять подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
І земля убирається зрання...»

«*Оце... наче з власного серця*». Калита.

Луцій Анней Сенека.

«ПРО ДЗВІН У ВУХАХ

Що ж усю ніч ти видзвонюєш, вухо, й не знати про кого
Шепчеш: чи, може, й мене згадує хтось у цю ніч?
«Хто це, питаєш? — дзвенять тобі вуха, дзвенять і звіщають
Всім, що з тобою вночі Делія мову веде».
Справді! Це Делія мову веде: так і подув мандрівний
Злине — й, тремтливий, легкий, солодко шепоче про щось.
Так ото й Делія тишу глибоку безмовної ночі,
Ледь розтуливши уста, словом, бува, сколихне.
Так ото й Делія, сплівши круг шиї лагідні руки,
Про таємниці свої вухам шепоче близьким.
Я ж не впізнав: її голосу образ долинув до мене,
В вухах, що тонко дзвенягь, звук, мені милий, ловлю.
То ж не змовкайте, дзвеніть, веселіть мене тихим бринінням.
Ви ж,— поки так вас молю,— змовкли, на горі мені».

«*Ну... може, й є такі жінки... Тобто були, котрі згадували
когось усю ніч — і були вірні все життя*». Калита.

«*Відкиньте минулий час*». Без підпису.

А

«ПРО ПОЧАТОК І КІНЕЦЬ ЛЮБОВІ

Гнаній жалом невідомого зла, я порвав нашу дружбу;
 Сам я на злочин такий, вір, не спромігся б піти,
 Зло на цей крок наштовхнуло мене, розпекло своїм лезом,
 Може, це доля була, може, сам бог... але ні,
 Бога ми тут не винім: хочеш правди? Любов поєднала,
 Деліє, нас, і тепер нас розлучає — любов».

«Поезію Аннія Луція Сенеки переписала я, Валя».

«А це... правда? Оте, перше, початок — правда?» Калита.

«Хіба можна не вірити таким віршам?» Валя.

«Я повірив би в них з радістю». Димов.

«Але ж нехай буде все прокляте, у нього була інша дружина — Помпея Пауліна. А тут і Косконія, і Делія. Отака ціна поезії і всього... Всього!» Калита.

«Його перша дружина померла. Та й те не має значення. Це образ, мій друже, у нього треба перелити власні почуття». Царенко.

«Я... не знаю, як це... І воно відволікає нас... А ми мусимо шукати істину». Калита.

IV

С

«...Додам ще думку, на яку я натрапив у нашого Гекатона: відсутність бажань є одночасно засобом проти страху... Облиште сподівання,— каже він,— і ви забудете про страх».— «Яким же чином,— певно, спитаєш ти,— єднаються ці два протилежні почуття?» Одначе саме так воно є, мій Луцілію: вони такі споріднені, хоч і видаються цілком різними. Як один і той же ланцюг єднає в'язня і воїна, так і ці почуття, настільки неподільні між собою, крокують поруч: за сподіванням іде страх. Я й дивуюся цій парі: як одне, так і друге зароджується в непевній душі, як одне, так і друге живиться неспокійним очікуванням майбутнього». Сенека.

А

«...Пізно заощаджувати, коли вже проглядає дно. До того ж на дні не лише найменша кількість, але й найгірша якість». Сенека.

«Декому варто замислитись. А то буде пізно». Г. К.

С

«Так ось, завдяки моїй заміській садибі, зринає переді мною, куди лише не гляну, моя старість. Обнімімо ж її, покотаймо! Багата втіхами й вона, якщо лише знаєш, як нею користуватися. Плоди найсмачніші, коли минаються. Дитинство найжаданіше, коли покидає нас. Того, хто заприятився з вином, найбільше вабить останній келих, який довершує сп'яніння. Свою вершину всяка насолода відтягує на останню мить. Найприємніший є вік похилий, який ще не дуже стрімко спішить до небуття. Певну насолоду, гадаю, знає навіть той вік, що торкнувся вже своєї останньої межі. Замість утіх принаймні приходить те, що ми не відчуваємо в них жодної потреби. Як солодко усвідомлювати, що всі пристрасті упокоєні, вже позаду!» Сенека.

«Світоньки, читаю, і мені розколюється голова». Димов.

«Я готовий пробачити йому цю брехню за те... за оті вірші і все, що в них...» Калита.

«Р. С. Димов, я сьогодні не піду у відділ стародруків, піди без мене. Пробач». Калита.

А

«Причина страху смерті ховається не в самій смерті, а в тому, хто помирає. В смерті не більше тяжкого, ніж після неї. Але так же дико боятися того, чого не відчуваєш, як і того, чого не відчуєш». Сенека.

«Невже і ми колись будемо старими, Андрію, і думатимемо отако?» Валя.

С

«Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання...» Без підпису.

«До чого це? І що усі інші робили оці тисячі років?!» Г. К.
«Не знаю... Але... «Я для неї зірву Оріон золотий...» Без підпису.

С

«А як же бути з свідченням древніх, зокрема Таціта, про те, що за наказом Нерона вільновідпущеник Сенеки намагався отруїти свого патрона, але той відгадав ці наміри й уникнув отруєння?»

«Завдяки власній завбачливості, яка змусила його підтримувати себе найпростішою їжею і польовими плодами, а для втілення праги вживав чисту проточну воду. «Адже йому було однаково!» Димов.

А

«Дорога не пройдена, якщо зупинишся десь на половині або не дійдеш до наміченого місця. Але життя, якщо живеш чесно, ніколи не може бути недожитим: коли б не розлучився ти з ним,— аби лиш добре розлучився,— буде цілісним. Часом належить мужньо залишити його самому, навіть і не з найважливіших причин, як і не найважливішими є ті причини, що затримують нас при житті... Ніхто вже не є настільки наївним, щоб не знати, коли час померти, але, за крок до межі, відступає, тремтить, плаче. Та чи не видається тобі незмірно дурним той, хто проливав би сльози через те, що не жив, скажімо, тисячу років тому? То хіба не таким же дурним є і той, хто нарікає, що не житиме після тисячі років? Це — одне й те ж: тебе не буде, тебе й не було. Минулий час, як і майбутній,— не твої». Сенека.

«Якщо дивитися з такого боку...» Димов.

«Ні, тут все-таки важливіше інше, оте:

«Боїшся смерті? То чому ж зневажаєш її під час бенкету? Хочеш жити? А вмієш? Боїшся вмирати. Що ж... А таке життя — хіба не смерть? До Цезаря, що переходив Латинською вулицею, підійшов якийсь вояк із сторожового загону, геть зарослий бородою, і попросив, щоб той відібрав у нього життя. На те Цезар йому відповів: «А хіба тепер ти живеш?» Життя справжнє, коли воно для когось. Тільки в тому сенс». Валя, Андрій.

«Справедливо. Тільки трохи вузько. Продовжу цитату:

«Так треба відповісти й тим, для кого смерть буде жаданою: боїшся смерті? Але хіба ти живеш?»

«Але я,— каже інший,— хочу жити, бо зроблю ще багато славних справ. Прикро залишати життєві обов'язки, тим більше, коли виконую їх сумлінно й пильно». То як? Не знаєш того, що й померти — це один із життєвих обов'язків?..»

Тобто, кажучи простіше,— марно чи немарно прожите життя. Все життя в сукупності. Хочу продовжити таки ж з Сенеки:

«...Дивлюся на весь світ, а його я бачу не раз, немовби той глядач, який тільки що прийшов на виставу. Поважаю відкриття, які робить мудрість, поважаю самих відкривачів. Усе це миле мені, наче спадщина по багатьох предках. Для мене ж усе це придбано, для мене й опрацьовано! Але ж увійдімо і ми в роль доброго батька родини, примножимо те, що отримали. Хай багатшим перейде цей спадок од мене до нащадків моїх».

«Хіба не підтвердив цих слів Сенека своїм життям і смертю?» Царенко.

«Смертю — можливо, життям — сумніваюся. Окрім того, чи добре складена байка — часто залежить не від нас». Димов.

А -

Царенко — Луцілію.

«Ти не відповів на три моїх листи. Мені ж важко, іноді просто неможливо проглянути товщу, яка відокремлює мене від філософа. Товщу літ, чужих думок, звичаїв і законів.

Я не можу сполучити ці дві половинки, ці двоє кілець. Я живу в іншому колі, яке... мабуть, не досягнути тобі. У нас немає багатства й бідності, у нас всі Громадяни, і всі рівні перед законом. Ця велика рівність і святість мети об'єднує нас, ми гуртом будуюмо великий і світлий дім. Але справедливі й слова філософа: «Невидимий ланцюг послідовності, якого не спроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою все». У кожного в нас у грудях б'ється серце, в якому живуть любов і ненависть, добро і зло, правда й кривда. У одного — те, у другого — інше, а інколи й разом. Кожен сам повинен шукати собі шляхів у житті й вибирати вчителів. «Яку шанобливість я повинен мати до своїх учителів, з такою ж повинен схилитися в поклоні перед учителями всього роду людського, перед тими, які щедрою рукою засіяли нам перші зерна всякого добра». Сенека теж залишив ті зерна. Але, я не

знаю, як відокремити їх від полови, а часом не можу відрізати зерно від полови. Може, ще й тому, що зерно не росте окремо від полови? А може, іноді гірко думаю я, геніальність — це дерево, яке, як відомо, росте в обидва боки, і приносить солодкі плоди, і має гірке, а то й отруйне коріння? Так чи так, а я мушу клопотатися й далі, шукати істину, її вимагають від мене учні.

У нас зараз уже зима, ріки замерзли, лежить сніг. Листя на яблуні осипалося, вона спить, щоб пробудитись весною. Бувай здоров!»

Флакк — Царенку.

«Вітаю тебе, невідомий далекий скіфе. Вітаю й прощаюся, — не пиши більше. Тих, хто дружив із змовниками, занесено до проскрипцій, оголошено поза законом. Ти можеш накликати лихо на голову Луцілія, нагадуючи, що філософ був його близьким приятелем і вчителем. Я не боюся нічого, я дуже старий, і щиро переконаний, що «погано жити в путах необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності». Але що я можу тобі сказати? Мені здається, що ви затіяли марну справу і «самі розгублюєте дорогоцінні хвилини». Ніякий суд, нехай він складається з тисячі присяжних, не може обміряти людського життя. Бо хто такі ці присяжні? Ті ж самі люди, життя і чесноти кожного з них у свою чергу теж не можна обміряти. Отож і мусить кожен судити кожного, прикладати свою мірку до чужої і робити це в таємниці, аби не возвеличитись у гордині або не змаліти від перебільшеної величі інших. Ми виставляємо на форумі статуї, боїмося стати до них спиною, скидаємо шапки, проходячи повз них, але кожен з нас знає достеменно, кого замінила ця статуя. Ми тільки дітям не кажемо правди. Вони самі, доходячи зросту, осягають її.

Мене струсив дрозж від тієї холодної білості, про яку ти пишеш. Кажуть, у вас буває так холодно, що вода перетворюється на камінь. Мабуть, у вас дуже холодні небеса й такі ж холодні боги. У нас небеса теплі і боги інші, ще й через те не пристало нам зв'язати одне одному свої таємниці.

Бувай здоровий назавжди!»

«Скільки справедливого холоду! Я не знаю, чи взагалі в теплі небеса. Але, мабуть, мені треба їхати під свої». Димов.

Ще майже місяць пролежали у шафі обидві папки, але ніхто за цей час не поклав туди жодного листочка. А потім

хтось зідрав з них «А» і «С» й склав усі документи разом. Я не годен розібратися в тому хаосі. Сподіваюся, що кожен, хто прочитає ці записи, відбере потрібні документи собі сам і покладе їх на полицки своєї душі і пам'яті.

Примітка автора. Мабуть, немає жодної потреби вказувати, які документи тут справжні, а які домислені автором. Хіба, скажімо, не зрозуміло, що промовляти за Сенеку — справа вельми ризикована й на те не зважиться ніхто. І що домислювати можна, лише жартуючи. Недарма ж бо кажуть, що в кожному жарті є доля правди.

ЖОВТИЙ ЦВІТ КУЛЬБАБИ

Мене вже давно хвилює ця історія чи, як сказали б років півторасти тому, цей сюжет, і я не знаю чому. Адже нічого повчального для нашого віку з неї почерпнути не можна, та й деякі постаті цього сюжету вкриті такою товщею пороху, що до них майже неможливо добутися, а деякі, навпаки, обтерті, обшмугані до лиску, і в тому оманному сяйві годі впізнати первородні риси. І те, й те ми, люди, вміємо робити чудово. А може, вона й хвилює через те, що сто п'ятдесят років тому було геть навпаки. Ті, хто сьогодні освітлений потужними прожекторами історії, марно змагалися зі світом, аби на них упав бодай один ласкавий промінчик свічки, а ті, чиї портрети винесені назавжди з музейних залів до сховищ і порохнявіють там, купалися в золотих потоках. Це люди називають несправедливістю або примхами долі.

Я справді не знаю, з ким ще так примхливо повелася вона, як з двома головними персонажами цієї історії: триумфально піднісши одного на вершину, враз — ще за життя — кинула в самий діл, другий мусив спізнати безліч принижень, поневірянь, аби вже по смерті стати монументом, до якого студенти в шанобливому трепеті кластимуть півонії і троянди («Ох, принесіть мені одну квіточку за життя, а не вінок на могилу»). Багато років у мене не згасає питання: чому так сталося, що спричинилося до того? Та якщо я зараз беруся за перо, це зовсім не означає, що я знайшов відповідь. У цій сумній, а подекуди й смішній історії я намагатимуся якомога менше домислювати, пробиватимусь до істини крізь товщу «культурних нашарувань» (ці нашарування мені завжди уявляються подібними до тих, які лягли на вулиці й тротуари старих міст і не дають змоги відчинити старовинні брами та двері), часто послугдвуватимуся документами і свідченнями самих героїв цього сюжету й лише подекуди, аби не вести читача манівцями, спробую прокласти коротші часові сходи́нки або й поміняю деякі з них місцями¹.

¹ «Вітчизна», 1984, № 9.

¹ Наприклад, щоб сконденсувати розповідь, перші публікації творів Н. Кукольника зміщено на три роки, а закінчення ним гімназії — на рік. (Автор).

І вже зовсім мені не йдеться про те, аби укласти життєпис цих людей, це радше кілька сценок-відгадок, замальовок, у яких, одначе, герої здебільше промовлятимуть словами, виголошеними насправді,— кілька струмінців з того широкого потоку, яким є людське життя. (Чи всі ми, хто пише про минулину, здаємо собі справу: як то за струмінцями диму, що плавають у повітрі, уявити давно погасле багаття, а то й ліс, який зрубали на нього!) Ще точніше: це тільки одна ниточка з барвистої крайки.

А ще мене вабить ця історія, бо розпочалася вона в рідному краї, на землі, якою я й сам ходив босоніж чимало стежок й літав фантазіями у червоних сап'янцях. (Всі, хто ходив босоніж або носив драні черевики, мріяли про червоні сап'янці, а коли здобувалися на них, ставали байдужі до своєї взувачки. Нас посувають уперед не сап'янці, а мрія). Слід тільки зауважити: фасон і крій сап'янців міняється, а ширина і глибина сліду залишаються тими самими. Отож без поспіху, але й не гаючись, вирушаємо тими слідами.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Можливо, мені весь вік випаде прожити в Петербурзі, в усякому випадку, таку мету поставив я вже давно, ще з самих часів мичулих... Я пламенів невгасимою пристрастю зробити життя своє потрібним для блага держави, я кипів принести хоч найменшу користь...

Микола Гоголь - Яновський

У кожному доброму починанні, в самісінькій серцевині, в зернинці, прихована краплина смутку, або хоч натяк на нього. Адже все, що розпочалося, має дійти свого краю. В майбутнє проростає зеренце минулого. Одинокий прижовклий листок на зсленому дереві, срібна нитка в буйній чорній чуприні видаються випадковими, і за ними годі уявити сумний осінній пейзаж і густу заметіль сивини на похиленій старечій голові. Те буде колись, воно ще так далеко, що його мовби й немає, ми молоді, дужі, ми вічні... А в серце таки впала тінь від того листочка, щось защеміло там, запечалилось на мить.

Саме так защеміло воно в молодого Миколи, коли той зупинився на краю широкої ніжинської ярмаркової площі, де

останній запізнїлий ледаченький хutorянин у збитїй на потилицю баранячїй шапцї та в свїтї наопаш підтикāv високого запряженого круторогими воза, на якому сидїли дебела червонолиця жїнка і молода смаглява чорноброва дївчина в ряснїй вишитїй сорочцї.

— Гей, мурїй, соб,— лїниво мовив селянин, та мурїй навїть вухом не повїв, знав удачу господаря лїпше, нїж той сам себе. Він собкне ще двїчі, і аж тодї хльосне батогом і треба буде влягати в ярмо. Дївчина всмїхнулася й затулила рота долонею. Одначе не волячий непослух і батькова мармулуватїсть видалися їй смїшними, її увагу привернув дрїбненький довгошїй паничок у синьому мундирчику з оксамитовим комїром і м'ятому кашкетї, що чогось прибеївкався на ярмарок, коли той уже скїнчився, ще й мовби принохувався до чогось довгим, як кушка, ще й кривим носом. А ще вона засмїялася, бо паничик вїймав з кишенї хустинку, і звїдти випала копїйка, і впала на землю. Паничок її не бачив, і дївчина йому не сказала.

Довгий гачкастїй нїс дївчина помітила, а синїх уважних очей, звичайно ж, нї. Але, мабуть, те можна їй вибачити, бо тих ясных, високої температури вогнїв у очах спньомундирного юнака поки що не помічав нїхто. Дехто потїм навїть здивується, що вони горїли вже тодї, одначе спасибї долї й за те, що тї очї самї помічали все довкола, запам'ятали й цю дївчнну, і цього воза, аби потїм зїбрати на паперї з кїлькох возїв одного і з кїлькох дївчат намалювати портрет одної дївчини. А поки що чорноброва кругловида веселуха підштовхнула лїктем свою матір, щось прошепотїла їй на вухо й тодї обидвї позатуляли роти й захихотїли. Ох же й кумедний паничок!

— А гей, поза коморою, соб!

Колеса заскрипїли, закривуляли на вибоїні й, поминувши низеньку комїрчину, вїз сховався за парканом. Він сплив із синїх очей юнака назавжди. Тїльки вихорець закрутив за ним куряву й покотив її через широкий майдан, підхоплюючи порозгублювану солому та сїно, поодинокї пїр'їнки та бадилки. Налетїв на бите череп'я, поранився, закрутився швидше, й, знесилений, упав мїж зелених могилок за низенькою церковною огорожею.

Гїмназист неясно відчував, що смуток, либонь, і зродило споглядання цього пустельного майдану, який ще зовсїм недавно вирував, обзивався кїнським їржанням, зацвітав буйним цвїтом хусток та шапок, свиток, корсеток і чумарок. Отам он стояли ряднянї ятки, а в них на довгих тичинах маяли

плахти й запаски, стрічки, барвисті хустки, пояси, і товпилося жіноцтво — дівчата та молодичі, — цвіли личка, миготіли брови, і Микола прибився до гурту, аби на ті брови помилуватися. А вже далі — вози та возики, і цигани в зашмульганих жилетках, і євреї в довгополих сурдутах, і кобзар під возом співає про трьох братів, що втікають з турецької неволі та про Ярему і Хому. По ліву руку од возів люшині та колеса — на вози воловії, кіннії, на брички, фаетони, натачанки, а ще далі — всіляке ковальське начиння, серпи, лопати, коси, пута кінські залізні, сковороди, молотки, сокири, і всюди галас, за-пекла торговиця.

Життя — це ярмарок, і світ — це також ярмарок, і вічний торг з Долею. Багаті й голосні ніжинські ярмарки, відомі на всю округу. Він більше ніколи їх не побачить.

Та враз гаряча терпка хвиля поглинула його. Ця хвиля почала заповнювати душу давно, а останні дні він ходив, наче захмеллий, серце йому співало, сміялося й плакало, шепотіло ніжно й тривожно, і обрй розпанахувався до золотої глибини, й поставали в уяві дивовижні видіння. Ще нічого не було, був тільки туск, сіре існування, остогидле зубріння — схоже на затворництво життя за мертвими колонами гімназії, які мають символізувати античність і підносяться над цим захланним, убогим, запліснявилим містом, як Везувій над руїнами Помпії. Хлопець ніби вперше побачив, які нужденні ці хатки із солом'яними стріхами, попідпирані кіллям тини, ця заросла очеретами, тільки біля базару, в центрі взята в дощані лещата річка, ці розбиті, в глибоких коліях вулиці, на яких кубляться і згинають од спеки дзьобами кури і ліплять з піску пиріжки безштанні діти. Вряди-годи проскрипить серединою вулиці кривобокий віз: «Погоршки, погоршки», чи «Кому дьогтю у Кирила, дьоготь, як олива, міра, як холива», або пробіжить на худоребрій конячині офіцерський денщик, й тоді діти та кури розлітаються навсібіч, наче підхоплене вітром листя. Та ще світять білими зубами з низеньких стільчиків біля своїх крамниць смагляві греки, над головами яких в'язками висять пласкі переперчені ковбаси та ковбики.

Літньої ночі місто занурюється в п'тьму, неначе провалюється на дно морської западини, лише мріють, як привиди, тополі й глухо гупають у замшілих садах перестиглі сливи, а місяць сходить з-за тополь по-провінційному пісний і холодний. «Боже правий, не дай померти в цій черешневій ковбані», — шепоче серце.

А восени, коли місто обляжуть дощі, коли вишняки побронзовіють і тихо заскиглять над річкою верболози, а зі стріх

п'ятьоками потече вода, коли довгі мостики Московської вулиці, яку ще називають Мостовою, та Мільйонної (гірка насмішка з Мільйонної петербурзької) заграють і зачвякають багнюкою під колесами чорної попівської коляски, запряженої одним волом, неначе клавіші поламаного розстроеного рояля,— тоді туга гризе серце, як мшища черствий сухар чи горіх, що закотився під шафу. Точить, шкрябає, качає по підлозі, а ти слухаєш у п'їтми й не можеш заснути всеньку ніч, і проклинаєш тишу, а з нею увесь світ. Міщани ховаються під стріхи, деруть ячмінь на кутю, вибивають перестиглі перепечі соняшників, скубуть за вуха дітей, тчуть рядна, справляють храмові свята та сваряться з жінками.

В цю хвилию він прощався з ними без печалі, він аж трохи жалів їх, залишаючи навіки в цьому болоті. Він жалів їх усіх — купців, крамарів, перекупок, дядків у полотняних штаних, навіть предводителя дворянства — ото його дїм з фронтоном,— всі вони прип'яті до цього чорнозему й звікують тут, так і не побачивши благословенної столиці й не зазнавши справжнього щастя. Поки що і він його не звідав. Поки що не було нічого, був тільки дорожній сундучок, який стояв у кутку кімнати, і думка про дорогу, далеку й вабливу, сповнену пригод, відкриттів, по закінченні якої він переходить в інші, вищі сфери. Все тільки починається. Все справжнє там, в імлістїй далечині. Отож у Петербург, де золоті шпїлі Петропавлівської фортеці та Адміралтейства, де могутня й широка Нева, де рівні, як сснячні промені, бруковані вулиці, де високі багатопверхові будинки, де ошатно вдягнені багаті люди, де чарівні панянки під парасольками, де мисль, де поезія, де тільки й можна прислужитися правді та істині, де добродїнність, де простір для вільної думки та гарячого серця.

Він оселиться не сам. З ним оселяться Дума, Високе натхнення та Мрія. До нього приходитиме Геній творчості.

«О, не розлучайся зі мною! Живи на землі зі мною хоч дві години кожного дня, прекрасний брате мій! Я звершу, я звершу! Життя кипить у мені. Труди мої будуть натхненні. Над ними буде витати недоступне Землі божество. Я звершу! О, поцілуй і благослови мене».

Сльози туманили йому очі, губи зводило судомою, а слова злітали ледь вловимим шелестом. «Я звершу. Я звершу». Він почувався неначе в церкві перед першим причастям, і зводилася над головою блакитна кришталева баня, й сонце сяяло у високості, й спадав згори тихий мелодійний дзвін. Він не знав напевне, що саме звершить, але хїба не долітає дз

скленіння цієї бані його голос, адже кожна клітина його тіла сповнена цими дивовижними словами, дивовижним тремтінням, передчуттям чогось великого, болючо-солодкого! «Я звершу». Він служитиме в департаменті, служитиме чесно та віддано, його одразу помітять, оцінять службові таланти й... вознесуть. Вони не можуть не помітити та не відзначити. І ляжуть на його плечі золоті погони,— він почув, як йому враз затерпли плечі, як щось мовби обпекло їх,— це ж на них вже впали золоті еполети... Ні, еполетів він не надіне, він служитиме по цивільному відомству, там можна дати користі більше. Він стане міністром...

Боже, скільки солодких сюжетів витворила його уява довгими холодними ночами, скільки солодких слів і марень подарувала вона йому.

Одначе були серед тих фантастичних сюжетів і скромніші, реальніші, але передчуття, що його чекає зовсім інше життя, сповнене благородної праці і діянь, радісних зустрічей і звершень не полишало його ні на мить.

Він взагалі схильний до мрій і марень. Його маленьку кімнатку населяє стільки дивовижних людей. Хто тільки не навідується туди. Мандрівний дивак Сковорода, Наполеон і старий одноногий чоботар, якому він поніс лагодити черевики, а потім розшукував їх у купі лахміття — чоботар помер за день по тому, як Микола лишив йому черевики. І цілий кіш запорозький обсідається тут. Він забере усіх цих людей з собою. Мовби й не знав, для чого їм їхати з ним, і знав, надто про козаків. Він знайде спосіб узяти в оборону козацтво, забуте, обпльоване аристократичними писаками, він нагадає всім, що це ті самі звитяжці, які на вутлих човнах ходили через море під Стамбул і Сіноп, що саме вони стояли протягом сторіч на смертельному прузі, прикривши своїми серцями дороги на захід, північ і схід, що вони вміли шанувати волю, а правду виборювали шаблями. Велике, доросле, реальне знання кільчилося в ньому. Він не змарнував у цьому захланному містечку свої молоді роки; пізнав багато, сягав розумом далеко-далеко... і сягне ще. Для цього прийшов у світ. Але й для того, щоб просто пожити в розкішній столиці. Побачити Пушкіна, дихати з ним одним повітрям. Лише задля цього можна було їхати туди.

«Вже ставлю мислено себе в Петербурзі, в тій веселій кімнатці, вікнами на Неву, де завжди сподівався знайти собі таке місце. Не знаю, чи здійсняться мої передбачення, чи буду я жити в цьому райському місці». Це ще торік, в тяжку годину зневіри. Сьогодні сумніви звіялися, як отой вихорець.

«Житиму в кімнаті з вікнами на широку Неву. Дихатиму її повітрям, і плинутиму, плинутиму... до свого моря».

Стоячи на краю оцього порожнього ярмаркового тирла, він відчував, як уже даленіє від нього, закутується в золоту кмарку, з якої... явиться світові в новій іпостасі. Тут — сірість і туск, життя — там; проте віковичний людський інстинкт підказував, що це теж життя, й, може, найкраща його частина, й через те хвилинами зринав смуток. Одначе ті хвилини були короткі, а йому малювалося, як він вертається сюди. Ні, не назовсім... Проїде по Московській в золоченому ридваї, й діти бігтимуть та галасуватимуть позаду, як біжать вони й галасують раз чи двічі на рік за генеральською коляскою. Він тоді накаже забрукувати Московську вулицю й Мільонну, майдан, і подарує ніжинцям сто тисяч карбованців на нову церкву. Щоправда, церков у Ніжині багато. Ніжин — це самі церкви, старі й нові, приземкуваті й гостроверхі. Є навіть грецька — Архангело-Михайлівська, легка, з високим шпилем, і є церква, — ото вона в кінці майдану, — в якій горів уже мертвий Золотаренко, вінчався на гетьманство Сомко, та, стискаючи руків'я шаблі, шепотів слова гарячої неправедної молитви Іван Брюховецький, так само гаряче промовляв він перед вівтарем слова присяги московському цареві, а чорна змійка підступного замислу вже звивалася в його грудях. Славна церква, трохи славний і сам Ніжин, може, й даремно у хвилини гіркоти, туску та образи на суворе гімназійне начальство написав він оту статейку «Дещо про Ніжин, або дурням закон не писаний». (Бо ж, якщо широ зізнатися, він і сам наполовину ніжинець). Так, він ще приїде сюди й накаже поремонтувати церкву, бо залізо на ній поіржавіло, східна баня похилилася. А це ж вікопомна церква. Проте це ще буде не скоро.

А поки що, шкрьобаючи стоптаними черевиками, він побрів незабрукованим майданом повз ветху церкву. Позавчора пройшов дощ, сонце та вітер вже просушили землю, лише в кінці майдану в глибокій вибоїні, неначе захукане дзеркало, поблискувала калюжа. Микола обійшов калюжу й вибрів на базар, о цій порі теж порожній. Три чи чотири молочниці безнадійно похитувалися над глечиками та гладушиками з парухою та сметаною, ще кілька їх доторговували гарбузовим та соняшниковим насінням — вряди-годи на базар забігали школярі й підставляли засмальцьовані кишені свиток, — та одноногий інвалід, що примостився просто на землі під яткою, з мішечком міцнющого, знаменитого і в Полтаві, і в Києві ніжинського тютюну, заснув, схилившись на мішечок.

— Паничу, паничу,— раптом пролунало збоку.

Гімназист оглянувся. Ну як же він не побачив баби Мартохи. Вона стояла на своєму звичному місці під олійною яткою.

Невеличка, зграбненька, охайненька — в білій свитці, білій запасці; ослінець її застелений білою наміткою, а на ослінци — два гладушки, два полив'яні питуни, біля бабиних ніг відро з водою, щоб мити кухлики, та мішечок із сушеною. Очиці в баби маленькі, жваві, хитренькі, а лице поморщене й добре.

— Що ж це ви, паничу, мене минаєте? — каже вона докірливо й хитає головою.— Гай-гай. А узварик удався, удався, паничу.

Хлопець напускає на обличчя меланхолії та самоповаги. Він і сам не помітив, як щось змінилося в ньому, як заграли, затремтіли пустотливі зайчики в грудях і понесли, понесли його, а куди, він і сам не знає. Очі в гімназиста теж маленькі й теж хитрі, сині та хитрі, а на обличчі — статечність і навіть погорда, й тільки пильно придивившись, можна побачити, що те дзьобасте обличчя щомиті міниться тінями.

— З якого болота брали воду? — запитує похмуро.

Баба Мартоха підпирає однією рукою бока.

— З Собачого, з Собачого, люб'язний паничу.

— О, то гарне болото. Тоді налийте мені цієї трути.

Баба наливає у кухлик-питун рудого, аж червоного узвару. Хлопець приплющує очі, п'є з насолодою, прицмокує.

— Холодненький, мабуть, налийте ще один. Вже й день перегорів, а узвар у вас студений. Жабу в гладушки тримаєте?

— Отакої,— сплеснула руками баба Мартоха.— Хто ж в узварі тримає жабу! В молоці — тримаю. Є в мене така.. Пузата, неначе купчиха, ще й гордовита, як панич. За лапу прив'язую.

Хлопець допиває з кухлика, ставить його на ослінець.

— Гіркий. Чемерицею смердить.

— Чемерицею? — витріщається баба й тепер береться в боки обома руками.— Щоб же тобі, паничу, рота гузкою звело, щоб ти маку обпився, щоб тебе через тин кинуло, щоб ти пішов і не вернувся, як тобі мій узвар чемерицею тхне.

Іхня сварка-балачка — гра. Обое знають це гаразд, і гімназист усміхається. Та враз йому хмурніє на душі. Аж свербить язик сказати бабі, що він і справді вже піде й не вернеться, але щось стримує його.

— Гарний, бабо Мартохо, у вас узвар,— без жарту каже він,— а лайка ще краща.

— Яка там лайка,— ніяковіє Мартоха.— Коли б ви почули, як ми лаємося з бабою Одаркою...— І веселішає зморшкуватим обличчям.— Давай, паничу, я тобі насиплю сушні. Грушки — як мед.— Застерігши, що хлопець поліз до кишені по гроші, махає руками.— Ні, ні, за так, бо ви — добрий паннч. Кушайте на здоров'я.

Вони ще якийсь час сперечаються, тепер вже за те, платити чи не платити гроші за сушню, й гімназист з набитими сушнєю кишенями прощається з бабою Мартохою, йде.

Ох, ця сушня, улюблене залася ще з милої Васнлівки, де груші та яблука сушили на великих снігах на даху будинку. Скільки кпинів натерпівся він через неї, сушню, від гімназистів, надто від того Любич-Романовича, який відвертав аристократичного носа й казав, що від Яновського-Гоголя смердить базаром і мужиками. Звичайно, Микола Яновський натер не одну дрібку перцю до туалету в перший день м'ясоїду. Власне, Микола вміє одягнути будь-яку машкару. І то без жодного зусилля, дуже часто йому на мислі крутяться дивні слова і все, що бачить довкола, повертається смішним боком. Світ і справді смішний. Та буває й сумний, але смішного в ньому теж багато. Одного разу, відповідаючи урок, Микола такою мірою замислився та несподівано так глибоко уліз у личину учителя Христофора Ієропеса, що товариші оніміли від подиву. Цокав язиком Ієропес, цокав і Микола, сюсюкав один, сюсюкав і другий. «Гектор со сцитом», «І Ахіл со сцитом», смикав лівим плечем Ієропес, смикав і Яновський, і обидва шморгали носами, й Ієропес не тільки нічого не розумів, а навпаки, відчув нез'ясенну симпатію до нелюбого раніше учня, загорівся, підійшов уприутул, всни ледве не поплескували один одного по плечу. А тоді музей¹ вибухнув реготом, Ієропес зблід, вибалушнів очі, одначе й Гоголь уже прийшов до тями, знайшов викрут: «Прокоповичу муха сіла на носа».

Звичайно, все це пусті забавки, а часто й самозахист, він знав, що це його єдина зброя в боротьбі з гостроязничкими гімназистами, його душа сповнена високих поривів, вона прагне краси й гармонії, і він ще покаже оцим генеральським синкам, як треба служити вітчизні, добру і істині. Він звершить! Він звершить подвиг трудолюбства й розуму, йому не забракне таланту та сили.

¹ Музеями називали класи.

Він ішов і п'янів від думок, від густого липового запаху, й земля танцювала під ногами. «Трам, трам-ту-ра-ра-рамі!»
Дзінь.

Це був інший звук, він ішов не з його ества, навпаки, розбивав музику, яка лунала в його душі. З трактиру, що на розі Московської та Міліонної, на вивісці якого намальовані два перехрещені більйардні кий та два кухлі з пивом, виходила ватага підплих офіцерів на чолі з Миколиним однокашником Нестором Кукольніком, високим довговидим гімназистом. Дзінь-та-та-дзінь. То взяв на гітарі ще один акорд Нестор і підніс догори лівицю.

— Панове!

Довга вузька рука завмерла. Красивий це був жест, красивий і всличний, владний, патетичний, саме таким помахом починав Нестор майже всі свої промови в гімназії та читання героїчних трагедій — класиків і власних, — за що Микола й прозвав його Возвишеним. Назвисько вчепилося, Нестор спочатку ображався, а далі лише посміхався, чи то збагнувши, що в такий спосіб легше вичавити з того назвиська отруту іронічності, чи й справді воно йому лестило.

Проте цього разу він так нічого й не сказав, опустив руку. Опустив, бо назустріч ватазі посувалося дивне шестя: то були дівчина й двоє похмурих парубків у великих чорних кашкетах. Йшла відома всьому Ніжину красуня — гречанка Фріна із своїми охоронцями, лише в супроводі оцих двох мовчазних греків і бачили її ніжинці: Фріна призначена в дружини мільйонеру Татулеско й тому, хто б наважився позалицятися до дівчини, промовити до неї слово, загрожувала смерть. Татулеско живе чи то в Одесі, чи то в Маріуполі, влаштовує якісь свої мільйонні гешефти, його двоповерховий дім із загратованими вікнами обох поверхів по Міліонній дивує ніжинців своєю похмурістю та загадковістю, кажуть, вночі там одлунює скрип, блукають тіні, вони шукають золото.

Кукольнік похитнувся на закаблуках, його тонкі врозліт брови первою здригнулися, здавалося, він роздумує над чимось серйозним, поважним, високе чоло перерізали дві зморшки. На тому чистому високому чолі помітно найменшу тинь. І коли воно нахмуриться, стає незатишно кожному. Здається, то ти заподіяв прикрість цьому красивому юнакові з тонким аристократичним обличчям і таємничою задумою в очах. Цією задумою воно й красиве, бо в інші хвилини його псують великий рот і якась асиметрія.

Фріна підвела темно-вишневі очі й подивилася на Нестора. Либонь, вона знала Кукольника. Та хто в Ніжині його не знає! Краший ніжинський білярдист, гітарист, танцюрист, заводій усіляких гриш, хоч і в межах дозволеного. І якщо його великі блакитні очі сьогодні блищали дужче, ніж звичайно, якщо він випив з уланами келих шампанського, то це прощальний келих, один з прощальних келихів, за що його не осудить ніхто. Вчора він склав останній екзамен, за тиждень отримає диплом, чин по класу губернського секретаря й розпрощається навіки з оцими веселими уланами, з ніжинськими міщанами, з тополями, з Фріною.

Вона вже була від нього за два кроки. Враз мовби вітерець обвіяв Несторове обличчя, він задьористо усміхнувся й став на коліно, загородивши Фріні дорогу. Бринькнула гітара, чистий юначий голос вимовив перші рядки популярної пісні: «Твой дивный стан, твой стан прелестный, мне снится в сумраке ночей». Греки остовпіли, їхні важкі лица стемніли до чорноти, а далі вони неначе по команді ворухнули плечима, ковзнули руками під сірі халамиди й посунули вперед. Під халамидами вони ховали ножі. Одначе, ступивши крок, зупинилися. Їх здивувало, що цей нахабний гімназист не втікав, навіть вдавав, що не помічає грізних охоронців,— у нього за плечима стояли улани. По чистому довгастому Фрініному обличчю з рівним, класичним, таки грецьким носом проковзнув промінець утіхи. Він затримався на повних чітких губах, заграв посмішкою. Дівчина враз оцінила ситуацію, можливо, їй лише раз у житті випадало покепкувати над своїми охоронцями, розірвати бодай одне вічко в сіті, якою її обплутав багатий старий грек. Фріна зачекала, доки Нестор доспівав пісню, величним, королівським рухом відщипнула з грудей півонію й кинула співакові. Нестор впіймав півонію, поцілував її й підвівся з бруку. Улани заплодували. Фріна ще раз осміхнулася й пройшла повз нього. Охоронці посунули за нею, вони дивилися в землю, як загнані воли. Нестор провів дівчину поглядом, мить помовчав, і важко, неначе здираючи з обличчя павутину, провів по ньому вузькою долонею.

— Сашо, візьми,— сказав, звертаючись до білявого низенького улана, в його голосі одлунював смуток.— Згадуватимеш мене,— й подав гітару, обкладену по краях слоною кісткою. Улан розгубився.

— Візьми, Сашо,— повторив Кукольник, і його голос злетів до патетичних ножек.— Нехай вона... хоч іноді нагадає вам про Нестора Кукольника. Я ще не прощаюся з вами зовсім... Я люблю усіх вас щиро...

Нестор підвів і опустив обидві руки, поцілував кожного у лана в чоло й пішов доганяти Миколу Яновського, що наближався до мосту.

— Що, Микошо, тинявся по базару? — сказав Нестор, і в його голосі забриніли нечувані досі нотки. — «Одтинявся. Що ж, з тобою, дружочок, я знаю, що робити далі. Пішов слухити».

Микола махнув рукою.

— Як на мене — куди звелять.

— А куди ж тобі велять?

— У Пітер, друже мій дорогий. У Пітер.

— А хоч знаєш, як туди їхати?

— Нащо мені знати, на те є візник. Я й так наумчився з цими науками.

— О, я завжди казав, що навчання небезпечно для твоєї голівоньки.

— Час моєї волі настав. Не хочу учитися, хочу женитися...

Вони баляндрали, промовляли за Простакова та Митрофанушку, яких переграла добру сотню разів на гімназичній сцені. Нестор — Митрофанушку, Гоголь — Простакова, подивитися на їхню гру з'їжджалось панство з усіх навколишніх повітів. То був їхній обопільний тріумф, а також хвилини найбільшої приязні, майже любові. Тоді Микола ставав урівень з Нестором. Коли ж кінчалася вистава, кожен займав відведене йому долею і лицейським табелем місце. Нестору — на першій лаві першого учня гімназії, дошпетного в усіх науках — в ним не соромилися радитися навіть викладачі, — вправного на латині, французькій, німецькій, англійській, італійській мовах, улюбленця товаришів, а Миколі — на останній, ослячій лаві, потурмака, Таємничого Карла, як його прозивали гімназисти, який блукав закутками гімназичного саду або ховався у вітті кривулястого в'яза, видряпавшись на нього. Коли ж ця мавпа зіскакувала з дерева, вона могла перекинутися на будь-кого. Через те її боялися. Траплялося, Микола розкутурхувався, мовби перероджувався, і вже ставав у центрі живого виру, який кружляв садом або музеями та дортуарами¹ гімназії. Ставав веселим, дотепним, баляндралив, кепкував, незлобиво — найперше над собою, ходив по лезу двозначностей, але не переступав межі. Тоді він також ніби аж одмінювався лицем, воно пашіло й було розумне та гарне.

А потім знову замикався, ставав Таємничим Карлом. Можливо, в такі хвилини він ображався на самого себе, на власне

¹ Дортуар — кімната, в якій жили гімназисти.

блязнювання, а може, його точила якась важка дума, якесь передчуття.

Щось владне, сардонічне оселялося в ньому, поглядало звіркувато примруженими очима. Тепер це був дивний, дивакуватий, навіть злий хлопець, який повертав злість собі в оброну. Микола не любив цього хлопця. Він любив іншого, того, який кохається на прекрасних віршах, відчуває в своїй душі щось велике, й звершить те велике, інакше він нікому не потрібний. Цей благородний і світлий чоловік заздрих ще іншому чоловікові — Нестору Кукольніку, якому все давалося легко, за виграшки, який ішов життям, мовби пританцьовуючи. Ну хоча б і нині. Чи зміг би він, Микола, отако посеред вулиці заспівати Фріні романс? Він навіть грати на гітарі не вмів. Та з нього б просто посміялися. З маленького, кривоногого, носатого Таємничого Карла. Він ще жодного разу не підійшов до жодної дівчини. Звичайно, на світі є дівчина, яка кохає його. Мусить покохати. За прекрасну душу, за розум, за те, що він звершить. Це буде...

Знову фантазії, фантазії без кінця.

А реальна Настя, дочка мельника, в яку він трошки закоханий, виспівувала на місткові батькового млина й махала верболозовою гілкою на качок, щоб не бігли до гімназичного саду. Настя здогадувалася, що отой дивакуватий панич її кохає. Здогадувалася й сміялася безжурно.

Вона сміятиметься ще довго, при одній згадці про дзьобастого панича, який залазив на дерево й звідти, з гушавини, наглядав за нею. Вона прийде до нього... коли вже буде йому не потрібна. І він прийде до неї... тінню, голосом слави, й вона, гойдаючи внука, сумно осміхнеться. В житті майже все приходить пізно.

А поки що він намагався вірити,— хоч і не вірилося,— що його кохають. Бо ж знав, що йому долею відпущено не менше, ніж Нестору, хоч той вельми вправний у всіх науках. Микола не знав, що про нього думає Нестор. Той ніби й не гордував ним, як Любич-Романович, але й у дружбу не напрошувався. Найчастіше поміж ними лежала сутінь, а то й повівав холодок, схожий на той, який повіває з яру ранньої провесни. Микола здогадувався, що Нестор взагалі скупий на почуття, хоча й зривається на патетику та цілує всіх.

Вони вийшли на міст, загороджений гарбою з сіном, у якій вломилося ліве заднє колесо. Сонно ремігали води, двоє дядків у полотняних штанях чухали потилиці.

— Я ж казав — не доїде, — скрушно насунув на очі шапку

маленький чорненький селянин і сплюнув через перило мосту у воду.

— Чого ж не поміняв, коли такий розумний,— мовив другий, високий, статечний, з пишними козацькими вусами.

— Так ошинував недавно. Якби цю шину та на добре колесо...

— Якби до цього тулуба та розумну голову.

Кукольник та Гоголь зупинилися. Кукольник хмикнув, і статечний дядько сказав суворо і з гідністю:

— Проходьте, паничі, нічого вам носи в коломазь мицяти.

Нестор зареготів: «Так он хто вигадав колесо. Отой у драгій шапці. А нам казали — римляни...»

За мостом дорогу хлопцям перейшла молодниця з відрами уповні. З човна, що крутився на вузькому плесі — загібали одним веслом — щось до них гукали чепурненькі дівчата, міщаночки, мабуть, запрошували покататися. Кукольник невпязно махнув рукою, одна з дівчат показала їм кінчик язика. Хлопці пішли далі. І вже позаду лишалася гарба з поламаним колесом, і молодниця з відрами, й дівчата в човні, якого крутила річка, й плинула вселенська ріка життя, але їм обом здавалося, що воно залякло, завмерло, й тече тільки там, у голубому мареві далекого Пітера, де всі будинки величні й красиві, з позолоченими дахами, де вулиці прямі та широкі, де люди благородні, чесні, світлі думками й високі помислами.

Вони не пішли по Гімназичній, а повернули на стежку, яка вивела на широку галявину парку. Коли навчалися в молодших класах, любили приходити на цю галявину, тут простір, висока трава, тут можна пограти у квача та м'ячем. Зараз траву скосили, зеленіла молода отава, поміж якою жовто горіли тисячі розквітлих кульбабок. Пахло дикою м'ятою, дромом, повітря було насичене радісною тривоною.

Кукольник зненацька зупинився, впав у траву й розкинув руки. На зеленому тлі контрастував білий комірець, з-під чорної хустки, якою була оповита шия, біліло крейдяною блідістю обличчя. На нього спадало крило волосся. Гарний був зараз Нестор, простий і щирий, навіть мовби беззахисний.

— А що,— сказав він,— якби ото справді — викрасти...

— Кого? — запитав Микола і присів біля нього.

— Ту дівчину, гречанку, викрасти — й гайда, схватіся десь у Таганрозі.

Він засміявся. Бо ні трішечки не вірив своїм словам, ніякі сили світу не змусили б його навіть за таку красу проміняти свою мрію, якій вірив, як божому велінню. Й Микола зрозумів це, й посміхнувся відверто, змовницьки.

— Боже мій, боже мій, Микошо,— заломив на голову руки Нестор,— а може, ми ще пошкодуємо... Безмрійні літа... Ми зовсім не вміли їх цінувати. Пробігаємо, як пробігли через оцей сад, не помічаючи ні запахів, ні кольорів. Поглянь на оцю жовту квіточку. Здається, яка вона тривіальна. А теж має свій сенс. Смішне оте все — наші сварки, альманахи, грища — смішне та гарне. Не знаю, хто із філософів сказав: ми не вміємо насолоджуватись життям, ми дуже часто отруюємо його заздрістю, ревністю, злістю. Я, Микошо, найкращі свої години провів отуто, над річкою. Було, сяду й дивлюся на зорі. А вони кліпають і кліпають, дивляться на мене, а я такий маленький, і так мені стане убого, сумно, а разом з тим гарно. Зрозумів це аж тепер.

Кукольник розчулився. Його серце відкрилося назустріч Яновському, й повіяло приязню, й затепліла в очах любов, йому аж стало шкода свого театального партнера та суперника по віршах, й побажав йому добра,— він теж, оцей маленький, носатий і смішний Микоша, рветься у великий світ, пошли, боже, і йому його крихти.

— Давай там, у Пітері, триматися купи та не забувати старої дружби,— сказав Нестор.

Щось щире проглянуло в його обличчі, освітило усмішкою, засвідчивши, що в кожній людині довго-довго, а в декому й до старості, живе дитина, й, мабуть, то найбільше її багатство, а не те, що надбає потім: вченість, чини, вміння приховувати свої думки та почуття. Вони обнялися, й Нестор поцілував товариша в чоло. В цю мить вони любили один одного. Микола хотів щось сказати, та його слова заглушив стукіт, по мосту верхи пробігли улани, копита стукотіли врзнобій, Нестор зірвав жовту квіточку кульбаби й довго дивився на неї.

— Цвіте собі й цвіте, а потім — хух і облетіла.

Щось незрозуміле творилося з Нестором, всезнаючим Нестором, який і з богом розмовляв неначе з рівним, неначе з гімназичним начальством, патетично піднімаючи вгору ліву руку.

стежкою через луг біг білоголовий кучерявий юнак, з вигляду хлопчик, милий і ніяковий, Євген Гребінка — улюбленець професорів і гімназистів, учасник всіх вистав, у яких грав дітей та підлітків, і дописувач обох альманахів — аристократично-іронічного Кукольнікового «Парнасского навоза», і претензійного, хоч і трохи скромнішого «Метеора літературы», зорганізованого Яновським-Гоголем. Хлопчик і не хлопчик, підпарубчак, у його чистих очах вже причаїлося якесь знання про світ і людей. Юнак чемно привітався й шанобливо схилив

на плече кучеряву голівку. Кукольник покрутив у руці жовту квіточку й удавано-серйозно, в незлагоді з очима, які світилися веселими вогниками, сказав:

— Ну ось, Євгене, приходить час нашої розлуки. А ти так-таки й не сказав, чию поезію більше любиш. Уміщеш свої вірші і в «Парнасском навозе», і в «Метеоре літературы»... Що, ласкаве телятко...

— Я люблю Пушкіна,— не вагаючись, відповів Гребінка. Кукольник посміхнувся.

— Це ти скажи Нікольському. А ми всі любимо вірші Пушкіна.

І хоч покривив душею, Гребінка йому не заперечив.

Поезії Пушкіна, що вряди-годи добивалися до Ніжина в альманахах та журналах, професор словесності Нікольський розносив у друзки. Хіба можна ці віршики порівняти з поезіями Державіна та Сумарокова! Там — боги й небожителі, герої і високі пристрасті, а тут дрібненькі люди зі своїми сірими клопатами. А штиль! «Онегин добрый мой приятель...» Приятель! А ще ж «Вдали рассыпанные хаты». «Пхе», «Пхе» — вимовляв за ним і Нестор і підносив угору ліву руку: «Дурачество ведет Амура». Але зараз, мабуть, в ім'я дружби, майбутнього він трохи покривив душею.

Кукольник не полишав гри.

— Тоді скажи мені інше: за ким ти дужче нудьгуватимеш, за мною чи за паном Микошею?

— А чого мені нудьгувати? — щиро здивувався хлопець. — Гриша і Вася не їдуть. А потім тепер я зможу зіграти Митрофанушку. А може, й Простакова. І укладу свій власний альманах.

— Ага, значить, позбувся конкурентів,— засміявся Кукольник.

Юнак трохи зніяковів, почухав рукою за вухом і мовив:

— Не те щоб позбувся... Я укладатиму по-своєму. І гратиму теж. Крім того,— змружив в іронічно-хитрій посмішці очі,— коли мама мене запитувала, кого я дужче люблю, її чи тата, тато казав, що так запитувати негарно.

— Щира душа,— поплескав його по плечу Нестор.— Будь таким завжди. І йди своєю стежкою.— Йі таки не стримався, урочисто подав йому квітку кульбаби.— Візьми на згадку про цю зустріч. Кажуть, жовтий колір — на розлуку. Нехай він буде всім нам на славу.

Євген узяв квітку, крутнувся на одній нозі й побіг. А далі вчинив зовсім по-дитячому: одбігши на чималу відстань, зупинився й гукнув:

— Я люблю вас обох.

— За віщо? — тепер вже щиро здивувався Яновський.

— За все... За те... За правду.— І вчесав, аж трава засвітіла під ногами. А Нестор і Микола зглянулися, й чистий, жертвний вогонь спалахнув в очах обох, і вони аж похилилися один на одного. Висока, крута хвиля піднесла їх високо-високо, понад цей сад, понад гімназію, понад світ. Вони мчали на її запіненому гребені, взявшись за руки, сміливі й горді, сповнені поваги та любові один до одного. Вищого, крутішого злету вони не знали ніколи й, мабуть, не зазнають уже до кінця життя. Над їхніми головами ходили чорні хмари, миготіли блискавиці, буря хилила долу старі липи гімназичного парку, а вони йшли навстріч їй, несучи в грудях таємницю, яка зігрівала, сповнювала відвагою та силою молоді гарячі серця. Власне, це не була таємниця, усі в гімназії знали про їхнє змагання з цілим синклітом інспекторів, наглядачів, усіляких ревізорів, які вчитували, винюхували, вилловлювали крамолу, аби вбити той дух, який запанував у ній з появою професорів Белоусова, Шапелинського, Зінгера і Ландражина. І ось вони, Нестор Кукольник та Микола Яновський-Гоголь, були поборниками того духу, а їхні серця, либонь, тими куточками, звідки той дух не могли вистудити північні вітри.

Гаразд усвідомлюючи це, оповиті гордощами та ніжністю, вони сплели руки й міцно, суворо та просто, без лицемірства й патетики поцілувалися. І небо доторкнулося до їхніх душ, і святий вогонь розлився по їхніх жилах.

Й далі, тримаючись за руки, повільно пішли через старий, англійський, трохи запущений сад до монументальної білої будівлі, яка обіцяла їм прихисток ще на тиждень. В цю мить їм обом страшенно не хотілося йти туди. Й не тільки тому, що ці високі коридори, ці стіни обридли до огиди, а ще й через те, що знову ж таки усвідомлювали: сонце заходить за ці білі колони назавжди. А це ж таки їхній дім і їхня колиска. Не важко було передбачити, що надалі місця пророків під високою арковою стелею займуть провінційні кухарі від філософії, й крамарі від поезії мірятимуть вірші аршином для полотна.

Микола та Нестор зайшли до гімназії. В коридорах, музеях і дортуарах — порожнеча, пустельність і мовби якась напруженість. Так буває в будинку, з якого пожильці збираються виїжджати. Ні, немає ніякої напруженості, ніякого перестрашу. Все вже позаду — нудне зубріння грецької та латині, уроки танців, які Микола люто ненавидів, і уроки фехтування, які ненавидів ще дужче, він любив фехтувати на словах, а ще любив заховатися в куточку саду та мріяти, мріяти. І світ тоді обертався в ньому, як велетенське колесо. За те фехтування

його любили, ненавиділи, шукали з ним дружби та гребували ним. Але тепер все те йому байдуже.

Хлопці піднялися по сходах на третій поверх і, перш ніж розійтися по своїх дортуарах, ще раз міцно потиснули один одному руки.

На місто вже впали сутінки, в кімнаті по кутках обсілися, як старі квочки, тіні, й Яновський запалив свічку. В дзеркалі над рукомийником, що стояв у кутку, відбилася кімната та маленька зігнута постать біля вікна. Праворуч, в сусідньому дортуарі, де жив Коля Прокопович, чулося якесь поскрипування, либонь, майбутній гусар виконував вечірні гімнастичні вправи, гартував тіло, а дух у маленького Колі міцний, це Яновський знає гаразд. Сам Коля добрий, тихий і ніжний, як дівчина, все намагається якимось примирити Миколу з Ріттером і Любич-Романовичем і взагалі він, мабуть, прийшов у світ для того, щоб усіх мирити, заспокоювати, улещати. Коля Прокопович, Саша Данилевський, Петро Редкін — все їхнє товариство, ну, ще Базілі — маленький чорний Базілі, твердий і не поступливий мов кремій; високий духом, спрямований на мету, як стрілка компаса на магнітний полюс. Таким він був од першого дня приїзду в гімназію — маленьким мужем із ставим серцем, — таким і залишився.

Микоша пам'ятав себе переполоханим горобеням, викублившись із кожухів та кирей, у які його закушкали вдома, він втягував голову в плечі й боявся підвести очі, поки на нього не набрів Саша Данилевський, з яким був знайомий раніше. Звідтоді почалася дружба з Сашею. Не погасла вона й досі. І з Колею, і з Базілі. Нині в це багаття падають останні, підгребані хмизини. Так, вони ще всі разом, наче одна сім'я — і Яновський, і Прокопович, і Базілі, і Редкін, і Кукольник, і навіть Любич та Ріттер. В сім'ї, як відомо, є всякі діти. І водночас солоний вітерець вже потягнув з долинки, обвіяв їхні груди сіверко; вони ще пливли на одній крижині, але вона вже розкололася, уламки почали розходитися вбоки. Вони вже знали, що їхня дружба добігає краю. Було сумно й незатишно. Сумно й радісно, й сльози наверталися на очі, хотілося вибігти та обняти кожне деревце в парку, поцілувати кожен листочок, хотілося перед кимось каятися, комусь вилити душу. Серце й далі палало дружною, і згадувалися ночі, коли потайки від інспектора і наглядачів прокрадалися в дортуари один до одного, й читали вірші, й звіряли таємниці, і плакали, й думали, що вони вічні, і їхня дружба теж вічна, й незнищеність дружби наливала силою, а розум проти волі карбував, що в кожного своя дорога, вони, ті дороги, десь можуть

перехреститися, а можуть не перехреститися, й треба дивитися тільки вперед, у важкій дорозі ніхто не допоможе, а всілякі сентименти лише заважатимуть здобувати перші щаблі. Правдивий, злий розум панував над серцем. Одначе воно виривалося, щось тривожне, щемке переливалося в ньому, попереду відкривалася блакитна сніжва й хотілося мерщій відіпхнутися од крижин, на яких вимахували руками товариші. «Ну ж бо, хто кого пережене».

Сутінки погустішали, полум'я свічки гойдав вітерець, який повівав із саду. Свічка стояла на двох товстих зшитках, на яких великими літерами було написано «Книга всякої всячини». Ця книга спочатку задумувалася Яновським як альманах, але потім сталося так, що в ній тільки він укладав записи, через те й тримав у кімнаті, збирався забрати з собою. Туди записував уривки з «Енеїди» Котляревського, й почуті на базарі билиці, і українські слова, які одразу ж перекладав російською мовою.

Він розумів: така книжка тут, у гімназії, нікому не цікава. Й лише останнім часом за крайками розуму почав схоплювати: це вельми серйозна книжка. Казки, легенди, які позаписував, часом тривожили уяву дужче, ніж романи Вальтера Скотта.

Ніщо йому ще не віщувало, що з цієї книжки виросте сам, що оті дві, оправлені телячою шкірою папки і є двома крилами, на яких злетить, але останнім часом почав ці папки берегти.

Микола похапцем переставив свічку, розгорнув зшиток. Ось ті найзаповітніші думки. «Як важко бути закопаним разом з творіннями низької невідомості в мертву німоту!.. Але ж це ще не життя. Це тільки підготовка до життя: справжнє життя на службі — там подвиги». «Бути в світі й не означити свого імені жодною прекрасною справою...»

Миколу біла лихоманка. Він почував, як щось одмінилося в його душі, вона перейшла — вже перейшла — в якусь іншу субстанцію, в ній бродять неясні струми й подзвонюють ключі до таємниць, не знаних раніше. Серце налилося силою, там теж подзвонював метал, юнак почував цю силу просто фізично, аж ставало страшно — підведеться трішки, й дістане неба.

Тільки от... Якою справою він може означити своє існування? Знаннями римського та природного права? Так, право він знає. Знанням чужоземних мов, латині, географії? Ні, там ворота перед ним зачинені. Ха-ха-ха, може, правду сказав дядько, Онуфрій Іванович: «Основне — хороший почерк, а все інше прикладеться само». Дядько — великий жартівник. Щоб роз-

простати крила, потрібен простір, чисті й могутні струмені. Крила в нього є. А потоки... Їх потрібно шукати.

І все-таки, якою справою він вже сьогодні може означити своє буття? Поки що тільки «Ганцом Кюхельгартеном», поемою про хлопця, такого ж, як і він сам, котрий поривається в неозору далечинь, до власної мети. Людське життя — це політ у високість, до сонця, до зір, о, як він часом жалів усіх отих крамарів, кухарів, орачів, які наче прип'яті до свого порога, й нічого за ним не бачать і нічого не прагнуть. Їхні імена ніколи не означаються великими діяннями, а їхні хрести загубляться серед тисяч подібних. «Бути в світі й не означити свого імені жодним прекрасним діянням!» Ні, тоді краще не жити. І він гаряче прошепотів:

Все решено. Тепер ужели
Мне здесь душою погибать?
И не узнать иной мне цели?
И цели лучшей не сыскать?
Себя обречь бесславию в жертву?
При жизни быть для мира мертву?..

Прискорено і натхненно билося серце. Спазми стискали горло. Він глибоко увібрав повітря.

Зненацька його погляд упав на банку московських цукерок, накриту «Опытом риторики» Блюма, він підняв «Опыт риторики», одначе цукерки не взяв, опустив книгу на банку. Прислухався. За стіною перестало гуркотіти, впала глибока, приколихана віковими липами тиша. Й тільки якесь ритмічне шамотіння порушувало її. Микола здогадався, що ще хтось також читає вірші. Хто б то? Звичайно, Нестор. Хлопці казали: його «Тасс»¹ такий товстий, що ледве влазить у чемодан. Нестор теж їде до столиці не з порожніми руками.

...Туда, туда, в страну небес
Из этого спешу я света,—

пригадалися Миколі рядки із «Тасса», які Нестор не раз читав зі сцени. Йому аж жаром обсипало чоло — такі ці рядки були співзвучні його власному настрою і настрою його Ганца. Але чому дивуватися — всі вони плекають честолюбні наміри, всі їдуть завойовувати столицю. І Нестор поперед усіх. Миколі часом здається, що Кукольник — повний нездара, іноді ж, надто коли той читає сам, його рядки лунають як одкровення.

Нестору все вдається легко, проте він сам не легковажний. О, він стратить життя, але свого досягне. В ньому багато бра-

¹ «Горквато Тассо» — поема Н. Кукольника.

вади, гри, але за тим — неситна віра, жага, працьовитість. А ще — тверезий розрахунок. Он як він розпочав свого Тасса: «В пустыне нашей литературы не видим караванов, богатых числом и внутренним достоинством, напротив, в Мекку литературной славы надо прокрадываться и во весь путь молить Аллу, да укроет одинокого путешественника от хищных взоров невоздержанной критики». Справді, караванів на горизонті мовби й не видно. Але є верблюд,— Микола усміхнувся власному дотепові,— який долає шлях сам і несе на горбу стільки, як цілий караван. Диво, що його не бачить Нестор. Чому він глухий до поезії Пушкіна? А може, просто підлещується до Нікольського? Микола ж ковтає ті поезії, як цукерки... Он вже лишилося на дні банки. Й чекає не дочекається петербурзьких альманахів. Це він, Белоусов, прилучив його до цієї поезії, це він відкрив її красу, її гармонію. Це він уперше показав йому... Власне, Миколі Григоровичу він завдячує всім. І не тільки він. Белоусов здер полуду з очей гімназистів, заговорив з ними як з дорослими, а не хлопчиками, і скрізь його міркою була правда. «Права людини належать кожному з нас, як істотам чуттєво розумним,— сказав він на першій лекції,— належать хоча б через саме існування наше в чуттєвому світі. Ці права природні для людей — всіх у безумовній їх рівності. Скривджений має право покарати того, хто його скривдив. Якщо й цар несправедливий та нерозумний, то і його можна й потрібно прогнати, а то й знищити!» Микола ніколи не бачив, як крутиться гарматне ядро, не чув його шипіння та свисту, але в ту мить йому чомусь здалося, що саме до них у клас воно залетіло й крутиться дзигною, й сизий димок лоскоче ніздрі. Озирнувся: інші гімназисти теж повтягували голови в плечі. «Ми щасливі тим,— мовив по паузі Микола Григорович,— що маємо іншого государя». Чомусь ніхто не повірив у щирість цих його слів, всі принишкли й уникали дивитися один одному в очі. Були здивовані, спантеличені, настрахані. Професор і далі вів їх такими стежками, що дивитися під ноги й думати, на яку кладку ступати, не було коли. «Байрони ходять і по нашому саду». Байрон, Міцкевич, Пушкін... Ці імена вони вперше почули від Миколи Григоровича, а не від професора Нікольського, хоч Нікольський читав словесність, а Белоусов римське і натуральне право. З Байроном, Міцкевичем, Пушкіним в одному товаристві в ці дортуари та музеї прийшли Вольтер, Руссо, Кант, Гельвецій, Монтеск'є, Ланк. Професор учив своїх вихованців мислити, мислити разом з ними. «Уряди намагаються виховати юнаків відповідно до своїх потреб». Вже незабаром Микола зрозу-

мів, що уряд не тільки відповідно виховує юнаків, а й стежить за тим, як їх виховують. Для цього в нього є свої засоби. «Кожен таємний заклад, який володіє безмежною владою, веде до збільшення зловживань. Інтереси держави вимагають знищення таємної поліції». Якої держави, Белоусов не сказав. Усі таємні поліції погані, людина там не належить сама собі, не звіряє свої дії та помисли з власною совістю, а звітує вищому начальству. По цій сентенції Белоусов розвів руками й додав з пісним виразом обличчя: «Зрозуміло, йдеться про інші держави...» Белоусов неначе у воду дивився. А може, вже тоді він бачив у ній своє власне відображення. Хтось із гімназистів служив поліції. Хтось потай записував усе сказане Миколою Григоровичем. Либонь, не записував, а намагався запам'ятати. Потім їх усіх допитували, чи такі слова казав професор і чи з таким виразом обличчя. Допитування триває донині. Вже рік у гімназії працює комісія міністерства внутрішніх справ. У конференцію офіційно доніс професор Нікольський.

Нікольський, Білевич, Мойсеев, Іеропес, отець Волинський — всі вони люто ненавидять Белоусова, і Ландражина, і Зінгера, й це давно знають гімназисти, й віддають свої симпатії останнім. «Свіжий вітер з моря» — так назвав лекції Белоусова, Ландражина і Зінгера Нестор Кукольник. Понад два роки ведеться запекла війна між професорськими таборами. І як же кепсько почувалося в цій війні гімназістам. Надто тим, хто сподівався на вищий чин та на медаль. Щоправда, є такі, котрі од першого дня цієї столітньої війни стали під впливлялі штандарти Нікольського і Білевича. Одначе й вони заприсяглися на маленькому срібному хрестикі, що не доносили в конференцію. Гімназисти, коли приїхала комісія, знищили конспекти лекцій з натурального права. Навіть Любич і Ріттер спалили свої записи. В руки комісії потрапив конспект Кукольника, який на той час хворів. Кукольник свій конспект переписував з конспекту Гоголя. Це знали всі гімназисти й саме так посвідчили комісії. Пізнього вечора зійшлися під «дубом Цезаря» Микоша й Нестор. Довго не могли придумати, що їм робити, а тоді Нестора осяяло, й він сказав, що Яновський має дати таке свідчення: Белоусов пояснював і диктував по книзі, Микола писав з його слів, а Нестор, переписуючи, вносив від себе доповнення, деякі сторінки писав сам. Йому мають повірити. В гімназії знають, що навіть професори часто радяться з ним, і що він читає гибель усіяких книжок.

Кукольник умів сперечатися так, що професори на нього ніколи не ображалися, навпаки, ставили його за приклад того, як потрібно дошукуватися істини та вести дискусії. Жодних дискусій не допускав лише отець Волинський, найпростіші запитання гімназистів перекреслював помахом опецькувато-го пальця: «Анафема». Законоучителя, протоієрея отця Волинського ліцеїсти бсяться всі без винятку. Власне, мовби нічого особливого в панотцеві Павлові немає, звичайнісінький піп — ніс картоплиною, лисина на потилиці, на грудях величезний срібний хрест з розп'яттям, але в очах в'язка чорнота і хижка пересторога. «Чадо моє»,— скаже люб'язно, а в Микоши язик присохне до піднебіння. Всі ці роки він подумки змагався з панотцем, але так і не переміг його. Він і далі змагатиметься з ним, і настане час, коли в страхові й покорі вернеться до нього. «Чадо моє»...

Отець Волинський сказав, що вина Белоусова страшна — він відкидав божественне начало філософії. Невідомо, чи повірила Нестору та Миколі комісія, але їх викликали багато разів. Хлопці стояли незрушно. Саме так, як стояли, обійнявшись під «дубом Цезаря». Двоє сердець тоді билися, як одне, й гарячі струмені пробігали з Несторової руки в Микошину. Вперше перейнялися один до одного симпатією, забувши неприязнь, сварки, літературне суперництво. Микола відчув, як солодке хмільне тепло заповонило всю його істоту, їхня жертівність робила їх неймовірно благородними і сміливими, отако, взявшись за руки, вони могли ступити в прірву. На тому вони стояли, на тому стоять і донині. І це високо підносить їх в очах всього товариства.

Миколі найдужче настирився огрядний білявий слідчий із зизими очима — такий білявий, наче його викупали в сметані. Він жодного разу не гримнув на Миколу, розмовляв з ним ввічливо, кілька разів навіть по-батьківськи клав на плече руку, й вона була важка, як правиця камінного командора. Ох і важко було витримувати ту руку й слухати скрадливий, м'який голос... «Перед вами — чудесне майбутнє. Я хочу вам допомогти... Ми всі щиро служимо царю та вітчизні й маємо за честь служити їм. Ось ви отримаєте чин. Станете державним мужем. Широка дорога стелеться перед вами. Не оступіться, юначе, на самому початку. Його величність чекає від вас відданої, подвижницької праці, чесності. А ви ось зараз... Не від мене ви утаюєте правду, а від нього». Миколині плечі обсіпало морозом, а серце згнічувалося в малесеньку грудочку, щось поривало його назустріч щирим словам цього чо-

ловика, але згадував Белоусова, товаришів і мовчазно схилив голову. «Ну, подумайте, подумайте, приходьте до мене на Міліонну, дім купця Трофимова, ось я записав адресу на папірці, щоб не забули».

Микола на Міліонну не пішов. Не пішов і Нестор, увечері вони показали один одному папірці й порвали їх. Вірили, що чинять справедливо, віддано дивилися один одному в очі, однаке, тільки-но розходилися по кімнатах, слідом заходив на м'яких котячих лапах страх, сідав в узголів'я й починав безголосо нявкати.

И тепер Микола раптом подумав, що його дні отут, у Ніжині, летять, як останні листочки з осіннього дерева й що кожен з них повинен бути відданий своєму старшому другові. Тільки йому... «Куніцину дар сердца и вина...» Червоно спалахнули в пам'яті Пушкінські рядки. Так, Белоусов — це його Куніцин, і він до кінця життя пронесе в серці вдячність і любов до нього.

Він накинув на плечі сюртучок, одягнув кашкета і вийшов з кімнати. Сторож-швейцар, військовий інвалід Климентій, байдуже провів його поглядом: випускники гімназії користувалися правом вільного входу й виходу, чимало їх жило не на пансіоні, до екзаменів вони готувалися групами. Микола обійшов круглу клумбу перед входом, перейшов міст. Ніч була м'яка й тепла, місяць ще не зійшов, але в небі густо сяяли зорі. В річці сплескувала риба. Гостро пахло липою, медяний дух цвіту огорнув усе місто, він був густий, древній, і Миколі хотілося увібрати його в себе. Ба, не вбереш. Це запах вічності, вона скрізь, у кожній билиночці, в кожній порошиночці, але вони самі по собі, а він сам по собі. І вічний плин ріки, її сплески риби. І вічні шепоти закоханих під тинном. Протохтів по мосту віз, хтось втомлено нокав на коні, на мить запах кінського поту поглинув запах липового цвіту, відтак липа знову запанувала на всю округу. Десь на Магерках співали дівчата. Микола пішов некрутим узвозом на гору, на площі повернув на Стефано-Яворську, за кілька хвилин попереду замаячили під зорями мідні бані Благовіщенського собору, здавалося, вони зависли в повітрі. Серце закалатало дужче: із сивої бузкової піни визирнув чепурненький будиночок з верандою, од веранди в темну глибінть тягнувся яблуневий сад з посипаними піском доріжками. В будиночку, окрім Белоусова, квартирував Базілі, Микоша іноді приходив до нього й, траплялося, одважувався зайти до професора. Одного разу професор прогулювався з ним доріжками саду.

На веранді горів каганець, жовтуваті відсвіти падали далеко в сад. Микола зупинився під в'язом, йому здалося, що поміж дерев хтось ходить. Справді, звідтіля, із глибини саду, причувалися кроки, відтак з хнсткої темряви випливали дві білі постаті. Дві білі сорочки, дві постаті, які злилися в одну: йшов Микола Григорович, обхопивши за плечі Нестора Кукольника. Нестор щось палко говорив, Белоусов схитував головою в лад його словам, потім пролунав тихий сміх. Миколі неначе відро водн вилили на голову. Стало кривдно на самого себе, що запізно приніс вчителєві слова вдячності, й заздро, що це не його обіймає за плече Микола Григорович, не його гарячу руку стискає в п'ятьмі.

Він, звичайно, може до них підійти. Та, либонь, це буде зайвим. Та й не зможе він при Несторові сказати Белоусову все, що вимріяв ночами, що вирілося в серці.

Гарячі слова, готові зірватися із язика, вичахали, звійналися попелом на душу.

Постаті здаленіли у глинні саду. Микола вийшов з-під шатрища в'яза й тихо побрів вулицею до Лицейського мосту.

...Ще помах, ще, ще. Білі рукава сорочки — неначе крила. Нестору й справді здавалося, що він летить. Понад Лицейським садом, понад Ніжином, понад землею. Це Белоусов спонукав його до польоту. Напророкував політ високий і стрімкий. «Я не хотів вам, Несторе, казати раніше, аби у вас не закрутилася голова, сьогодні скажу: у вас — талант. Світлий і чистий, ну, звичайно, вибачайте, поки що в ембріоні. Талант потрібно розвивати. Все залежить од самої людини. Як високо вона зможе підняти себе. Свій дух, свою мисль. Читайте, думайте... Багато читайте. Піднімайте себе до найвищих вершин. До Шекспіра. До Пушкіна. Але не губіть з поля зору землю. Пильно придивляйтеся, що діється на ній. І про це пишіть. Пишіть правдиво та пристрасно. Не шкодуйте почуттів, не заощаджуйте серця. Приготуйтеся до труднощів. Крізь бурю, крізь дощ та сніговню — вперед і вперед. Ви бачили, як летять у завію журавлі?»

Нестор не бачив, як летять у завію журавлі. Він летів сам. Через площу, через міст (здається, він не торкався ногами мостин), через сад. В саду сміялися сови. Вони жили в дуплах старих лип і саме вчили літати малнх совенят.

Ще один помах білих довгих крил, і він — на верхній приступці сходів. Климентій відчинив двері. Одначе чомусь не відступив убік, не пропустив до помешкання, а зиркнув спідлоба, почухав покалічними пальцями лівиці перенісся й сказав:

— Паничу, до вас приїхав брат. Чекає на вас у «Парижі». У сьомому номері. Просив, щоб прийшли безпремінно ще сьогодні.

Нестор аж розтулив у подиві рога.

— Брат? Платон? Павло?

Климентій стенив плечима. Чекав, коли Нестор піде, щоб зачинити двері. А Нестор все ще не міг рушити з місця. Платон чи Павло, однаково їхній приїзд незрозумілий. Що могло привести когось із братів до Ніжина? Якби збиралися приїхати, повідомили б задалегідь. Не близький же світ з Вільно, з Пітера. Павло — професор гімназії у Вільно, він гаряче молиться богу, вдумливо читає загальну історію, любить словесність і підтримує Несторові починання на стезі літератури. Платон — управитель маєтків Новосильцева, радника і в свою чергу управителя маєтків його імператорської величності. Кличе брата на широкі маршеві сходні чиновницької служби, обіцяє свою підтримку, ще й натякає, що Нестор ступатиме через одну, а то й через дві сходні. Обидва шляхи звабливі, й аж крутиться голова у передчутті близьких перемін.

Швейцар «Парижа» — найкращого ніжинського готелю, одначе захланного, як і всі провінційні готелі, — не одразу впустив Нестора — запідозрив, що гімназист добивається до якоїсь провінційної пані, яка призначила студентові тут потаємне побачення. «Молоді ви, юначе, швендяти ночами по готелях». Одначе почовгав у сьомий номер, звідти поспішив притьма.

Платон — високий і дебелий, останнім часом обважнів тілом, округлів лицем, на голові пробилася стежинка пролисини (все це в одну мить із сумною ніжністю відзначив Нестор), витер рушником масні пальці — саме трощив сухі грецькі ковбаски, запиваючи німецьким пивом, — широко розкинув руки для обіймів. Брати — надзвичайно схожі, тільки в Нестора — голова маленька, риси обличчя одухотворені, хоч і крупні, як у Платона. Особливо живі в нього очі — великі й глибокі.

— Ну й захарчували тебе, — сказав після бурхливого, але короткого вітання Платон. — По очах бачу — голодний. Десь тинявся до півночі, а де... ну, ясно ж: «Вы прощайте, губки славные», — і по-доброму покивав великим пальцем з рожевим нігтем та важкою золотою каблучкою.

— Ну-ну, не червоної, сам був молодим... Та ще й зараз дороги не поспую, — і засміявся трохи цинічно.

Платон і справді трохи цинік, одначе цинік веселий та добрий, за це його люблять в столиці й прикохують не тільки столичні красуні, а й високі чиновники. Такі, як Новосильцев.

Одначе Нестору здалося, що нині Платон засміявся трохи нещиро.

— Що сталося? — все ще стоячи посеред кімнати, запитав Нестор.— Чого ти приїхав? Тебе послали до цих країв із високим дорученням?

— Ти спочатку поїж,— відвів убік великі, трохи волячі (єдиний гандж у брата) очі Платон.— Легше буде говорити. Пунш, шампань чи пиво? Вже ж вмочаєш губи?

Нестор повагався.

— Пива.

У склянці зашипів пінявий напій. Велика лампа під зеленим абажуром, що висіла над столом, чомусь заблимала, й Платон підвівся, викрутив гніт, від чого в одну мить освітлішало в кімнаті, здалося навіть, немов розсунулися стіни в полинялих обоях.

Нестор пив пиво, але до їжі не торкнувся. Платон хлюпнув у свій келих вина, мовчки випив. Незрівняний складач тостів, мав би хоч щось сказати при тому — випити за зустріч, за здоров'я молодшого брата, який переступає поріг юності. Платон поставив келих і раптом прикро, твердим поглядом вперся Несторові у міжбрів'я. Несторові стало незатишно й мультко від того незвичайного, аж ніби незнайомого погляду.

— Приїхав я до тебе,— повільно, розтягуючи слова, сказав Платон.— До тебе — дурня.

Нестор тіпнувся, напружився, його довга шия витягнулася й на ній запульсувала жилка: тінь-тінь-тінь. Він хотів підвестися, але Платон зупинив його владним помахом руки.

— Сиди. І слухай. Погляньте — він образився. Був би живий батько, він би...— й стиснув кулаки.

Нестор рідко коли згадував батька: йому було дванадцять років, коли батько, ректор Ніжинської гімназії вищих наук, раптом гірко засумував, почав усамітнюватися, а потім викинувся з вікна третього поверху й розбився на смерть. Диво: Нестор його чомусь мало пам'ятав, довговидий неусміхнений чоловік на портреті, що висів у кабінеті в Павла, жодним чином не поєднувався в його уяві з образом батька. Нестор просто не знав, схвалив чи не схвалив би він його вчинки. Про батька в гімназії говорили як про першого ректора, що віддавав чимало сил та енергії, аби відкрити в глухій провінції такий високий навчальний заклад, а ще як про дуже освічену людину, вихователя великих князів — синів та дочок імператора, а от яким він був у житті — правдивим і добрим, щирим чи суворим, ведмедкуватим,— Нестор не знав зовсім.

— Несу перед його пам'яттю відповідальність за тебе...

— Не неси,— буркнув Нестор.— Допомагав — спасибі. Ось матиму кандидата, класний чин...

Платон нахилився над столом, простягнув уперед руку, й великі оклецькуваті пещені пальці його правиці враз сплелися у велику загогулисту дулю.

— Ось що ти матимеш!

Нестор відхитнувся. Це було несосвітенно. Цей грубий мужицький жест світського столичного чоловіка спантеличив його і вкинув у перестрах.

— Чому це не матиму? — тремтячим голосом запитав він.

— Мовби не знаєш. Сморідець з вашого Ніжиин потягло до Пітера. Кого ти прикриваєш? Ух, вогонь самопожертви! За друга — в пекло! А той друг трон підгризає. Так, так, не витрищай очі. Догралися, дострибалися. Не одержиш ні чину, ні медалі. Запруть писарчуком у якусь Загорулівку. Як... заперли за двадцять п'ятий рік сюди батька.

Несторове серце пронизала крижана голка. Він почув, як від обличчя відринула кров, як налилися свинцем ноги.

Платон підвівся, закрокував по кімнаті. На протилежній стіні гойдалася кошлата тинь. Коли Платон віддалявся в кут кімнати, вона теж даленіла й зменшувалася до розміру кошенияти, коли повертався — збільшувалася й виростала до обрисів велетенського ведмеда. Зрештою, ведмідь зупинився посеред кімнати, махнув лапою.

— Дурень, дурень.— Рука а чи лапа лягла Несторові на плече, й була вона не страшна, не кігтиста, а м'яка й тепла.— Зіпсував собі життя. Ти розумієш — вже тобі ніколи не бачити столиці, не гуляти по Цевському, не одягати фрака... Й жодного рядка... не надрукують жодного твого рядка. А в тебе ж — талант. Усі вчителі кажуть. Й ті глави, що ти мені прислав, про Тассо свого, я прочитав... Перо — легке й грає думка. Хоч доведеться тобі поховати її в глушині.

Рука легенько стисла плече, а в горлі Нестора застряв давучкий клубок. Йому забракло слів, боявся — розплачеться. Стало страшно, гірко, шкода себе. Справді: це ж несусвітенно — через якогось зошита, через якогось папірця загубити власне життя. Перекреслити все: високі поривання, талант, знання, яких не має жоден ліцеїст. Скітимає десь писарчуком. Який жах! Та ліпше вже смерть. Всі оті посередності, всі нездари — Прокоповичі, Данилевські, Ріттери засяють на столичному помості, а він писатиме при скіпці у чорному шинку прошення дядькам у порваних чоботях.

— Чому я згадав батька,— добивав Платон.— Ну, нехай так — власною долею шинкувати маєш право. А моєю, Павло-

вою? Проженуть і мене, і його. Підемо старцями. За віщо? «За правду!» Чию? Отого пришелепкуватого вчителя? Його теж потурять. Але такі, як він... Втече за кордон або десь сховається, пересидить лиху годину. Й знову випірне. Як миша з нори, й гризтиме свій сухарик.

— Я... я ніколи його не любив,— раптом заридав Нестор і впав головою на руки.— І поетів його — Байрона, Пушкіна теж не любив. Але ж всі, всі за нього. Він і справді благородний...

— Всі за нього, а окошується на тобі.

— Бо вони взяли мій зошит...

— З додатками чи без них?

— З якими додатками? — не зрозумів Нестор.

— Ну, дописував ти щось від себе, чи списав усе із слів цього... Белоусова?

— Не дописував... З його слів.

— То ти покривив проти правди? Пішов проти державних законів!..

Нестор знову відчув, як попід самим серцем потягло крижаним вітром і холодна ожеледь обсіпала душу. Перед очима стояла темінь, там відкривалася прірва, в яку мав ступити. Отак, узявшись за руки з Миколою Яновським, довгоносим Таємничим Карлом.

Та враз його скуте жахом серце рвонулося, він схопився, й, звівши угору руки, закричав:

— Що я такого зробив! Що я зробив!

Жест був схожий на той, з яким виходив на сцену у виставах грецьких трагиків.

— Не кричи, почувють за стіною,— суворо сказав Платон.— І не істерикуй, як баришня. Ще маєш викрут.

— Який викрут? — дерев'яно запитав Нестор.

Нестор Кукольник, перший учень Ніжинської гімназії вищих наук, не був нагороджений медаллю. І отримав останній, тринадцятий за штатним розписом імперії класний чин.

Того ж року увільнили з роботи Белоусова й заборонили до кінця життя працювати в навчальних закладах та на державній службі і вислали на батьківщину під нагляд поліції. Лангражина і Зінгера вислали за кордон.

З тих днів починається занепад гімназії,— вбитий дух не воскресає.

Через багато років, коли трохи розсіється миколаївський морок (і замжичить морок інший), Нестор Кукольник напише про Миколу Григоровича Белоусова статтю-спогад, у якій ви-

ще описані сумні події завершить таким риторичним запитанням: «Хто з молодих людей, які були в Ніжині під безпосереднім його впливом, підтвердив наклеп звинувачів Белоусова, яких, треба сказати правду, він зневажав глибоко й не приховував своєї зневаги?»

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В Петербурзі зібралося більше десяти товаришів: Гоголь, Прокопович, Данилевський, Пащенко, Кукольник, Базілі, Гребінка, Мокрицький і ще декотрі, визначились по різних місцях і почали служити.

З записів І. Пащенка

Скажу ще, що Петербург мені видався зовсім не таким, як я думав, я його уявляв значно красивішим, чудовішим, і чутки, які розпускали інші про нього, також брехливі.

М. Гоголь

Плентався із свого департаменту додому, циліндр ніс у руці, й вітрець ворушив смішний білявий кок на голові, бавився кінцями чорної хустки, що стриміли, наче великі вуха; короткий, з високою талією і буфами на плечах сюртучок розстебнув, підставив вітерцеві обтягнуті строкатою жилеткою слабкі груди. Сюртучок і жилет, а також галстук — з претензією на моду, на вишуканість, але навіть не вельми досвідчене око могло помітити: шик той бідацький, сюртучок потертий, а жилет і галстук не зовсім свіжі. Невський поривався стрілою удалечінь, в сірватому мареві висів шпиль Петропавловки, небо теж було сіре, майже зелене, він подумав, що іншого неба тут не буває і що він почав забувати це вічне диво — постійні зміни кольорів у природі; там, на батьківщині, він жив з нею одним життям, перехилявся в зелений шум чи в жовтий смуток, а тут його душа немов розтікається по сірих стінах. Чомусь пригадався перший день у Петербурзі, й той-таки шпиль Петропавловки, він висів над туманом, як блискучий ніж, а по Невському хотілося пробігти босоніж. На Невському — нова торцева мостова, екіпажі їхали тихо, не гриміли, не те що в Ніжині. І все тут вражало уяву — велетенські магазини з лівого боку, надто ж англійські Нікольса і Плін-

ка, високі будинки, смугасті будки, а в них бородаті будочники,— червоні коміри, голубі мундири,— панії й панянки з високими зачісками, у які вплетено паперові квіти, а надто вразила Нева, вітрильники на ній, які припливали з дадеких країн або відпливали в далекі країни, човни, в які сідали чиновники,— їхали гуляти на острови, підтримували паній, а ті задьористо сміялися, й вітер шелестів їхніми довгими сукнями,— а над усім цим знову ж таки блискучі шпилі у рожевому тумані. Тоді була весна, весна його надій, весна мрій, які, здавалося, починають збуватися.

Поминув нотну крамницю Ріхтера, крамницю капелюхів Ціммермана,— блискучі вітрини, людська товчія, але заходити туди без грошей нема чого — «немає грошей, немає грошей», ці слова чомусь засіли в голові, потягли за собою рахунок, який потай вивершував на папері за департаментським столом, і губи мимоволі зашепотіли: «за квартиру — двадцять чотири карбованці, за стіл — п'ять, чай; цукор, хліб — двадцять, дрова, вода, свічки — п'ять...», але зненацька за спиною вдарило, невче пострілом: «Паді! Паді!» — і хоч ішов по тротуару, мимоволі сахнувся — притиснувся до будинку, й вже просто в голову били шістнадцять кованих копит, розкішна ресорна бричка молола спицями на потеруху сонячні промені, і сонце вигравало на мідних, начищених ліхтарях, на голоблях, на золоченому гербі, на шкіряному капелюсі машталіра й навіть на двох рядах гудзиків, нашитих у нього на спині. Помчав кудись у справах високий чиновник, а може, карета побігла й порожня, хто те знає, ці карети для високих чиновників часто їздять і в порожні, але будочники однаково виструнчуються при їхній з'яві. Кажуть, що іноді Невським проїздить сам цар — в простих дрожках (четверо коліс, дошка, дві залізні лапи для ніг), але Микола його жодного разу не бачив. І вже зовсім не вірить, що дрожки ці прості. Думка про царя не прискорила бігу пригуслої від холодного вітру крові, одначе щось крутнулося в голові, впало у закомарину пам'яті — «про запас». Він ще не знав, як використає це, проте подумав, що використає в найближчі дні. Може, навіть сьогодні.

А вже й цю думку розпліскували, трошили велетенські, товсті, як стовпці, конячі ноги, важкий ломовик, од якого валувала пара, тягнув краєм дороги важкий віз, навантажений мішками.

Пройшов Поліцейський міст, з обох боків якого білили та сіріли ятки з пиріжками, цукерками, на мосту стояли парочки, дивилися на воду, там саме пропливала барка з дровами, біля поручнів зупинилася й пані, що вела на прогулянку

шпіца в шовковій попоні з китицями, вона взяла його на руки, а шпіц крутився, вискотів, пані теж схилилася на чавунні поручні, а поруч з нею стояло четверо майстрових у пом'ятих кашкетах з блискучими клейончатими козирками, до них, щось дожовуючи на ходу, підійшов будочник, махнув рукою: «Розходись», і Миколі здалося, що і його будочник провів підозріливим поглядом, а може, й не здалося, вони й справді всіх обмацують холодними, твердими очима, і вже не видаються, як у перші дні, добрими дядьками. Кажуть, по Невському шастає багато переодягнених шпиків, але звідки знати, де шпик, а де добра людина. І він сам серед цих добродіїв і шпиків — мов піщинка у велетенській купі піску, мов... тюлька в бочці, де їх мільйон, і всі однакові; ні, не як тюлька, а як жива рибка, він якось бачив у каналі під берегом велетенську зграю рибок, тисячу тисяч, дрібненьких, непомітних, вони йшли густим косяком, а тоді зненацька кидалися врозтіч, зблискуючи малесенькими срібними спинками. То підходив хижак і хапав одну рибку. Він тоді довго спостерігав їх. Може, якась з них і виживе, і виросте великою рибою, може, й сама ковтатиме отаку дрібноту, але все те залежить од випадку.

А назустріч посувалася якась процесія — ну, звичайно ж, поховальна, тут їх можна зустріти кілька на день, попереду карети з труною, попереду коней в чорних попонах ступав генерал в орденах і хрестах, гусарський генерал, про це свідчив велетенський трикутний капелюх з піваршинним білим султаною, а також хвацькі, хоч і рідкі вуса. Микола не зупинився, лише мимохіть відзначив, що надто театральна схилена на груди генеральська голова, але не подивувався і цьому: тут і генералів позичають та наймають за великі гроші на весілля та похорони, щоб сказати потім: «Похорони були з генералом Трижиловим», за труною йшов якийсь родич небіжчика, висохлий дідок у капітанському мундирі з потьмянілим шиттям та поруділою анненською стрічкою через плече, він підтримував бабуленцію в чорному чепці. І знову Миколі пригадалася розповідь свого столоначальника про те, як минулого тижня імператор, прогулюючись на джоггах, зустрів поховальну процесію, ховали звичайного чиновника, і цар встав із джогжок, зняв капелюха й пішов за марами, і проводжав покійника до самого кладовища, й чиновники охкали та ахкали, а Микола не вельми у те повірив, але зараз чомусь повірив, тільки подумав, що цар те зробив не від щирого серця, а щоб показати свою добрість.

Повернув на Міщанську. Тут вже немає палаців, туляться один до одного будинки та будиночки, чорні й закіптюжені,

наче після пожежі. Поминув один двір, зайшов у другий — внутрішній, вузький, довгий, оточений будинком, стіною, конюшнею та каретним сараєм у кінці. Під конюшнею — купи гною, на якому ростуть чорні, отруйно-зелені грибочки на тоненьких ніжках, в жарку погоду гній парує густим смородом і доводиться затуляти носа. У звичайні дні звідти повіває свіжими кізяками, дьогтем та кінським потом; дьогтем смердить не тільки від возів, а й від коней. Коней морить якась хвороба, вони слабосилі, худі, крижі позападали, а ребра повипиналися, й Миколі шкода їх, і він намагається не дивитися на конюшню з вікна. А куди ще можна дивитися, коли єдине вікно його кімнати виходить у двір.

На крайніх сходинок примостилися дві літні пралі та відставний капітан-п'яниця. Грали в карти, вони тут сидять кожного дня, капітан складає жінкам компанію до карт та балачок, розповідає про війну з французами, про Париж, про паризькі крамниці та парижанок, а вони дають йому на шкалик та черпачок кислих щів у обжорнім ряду Сінного базару.

Темна тісна кімнати обійняла його, як рідна ненька. Здається, всі громи світу, всі злигодні залишилися десь там, а тут — затишок, спокій. Канапа, стіл, застелений зеленою скатертиною, зелений абажур на лампі, на столі розкидані аркуші — недописані листи до матері та Саші Данилевського, котрий був розгулявся в Петербурзі, як зальотний офіцерик, а потім подався на Кавказ добути чин і гроші. Миколі ж по його від'їзді стало геть самотньо. Та й обезнадіявся він, тягне лямку в тому ж таки чині титулярного радника з зарплатою в сто карбованців. Й нікому не потрібні його поривання, його ретельність, тут таких, як він, тисячі й тисячі, ті ж рибки на міліні під мостом, всі хочуть розжитись на крихту, всі хочуть вижити, через те затирають одна одну, вихоплюють з-під носа харч. Там, у Ніжині, йому здавалося, що тільки він несе в серці такий пал, тільки він не шкодуватиме сили й одразу ж зверне на себе увагу високих начальників. Тисячі їх отаких носить у серцях цей самий пал, всі хочуть висунутись, й топчуть одне одного ногами, як лошаки на вузькому мосту. Ледве щось — донос по начальству. Ікс нюхав тютюн не тією ніздрею, і грек довго палить свічку, певно, йому не дають спати крамольні заміри.

...Геть чорні думки. Геть сюртучину, жилет, штиблети, — накупив сукняні, повитягувані на колінах панталони, вліз у халат та капці. А тепер — обід.

— Якиме!

В комірчині за стіною торохнуло, зашкрябало, зайшов Яким, чорнявий, губатий, носатий, з нечесаною чуприною, добрий, сумирний, може, трохи хитрий, трохи пронозливий, видає себе за простака, одначе Миколі здається, що Яким бачить свого пана наскрізь — служник з рідної Василівки, присланий ма-тір'ю у супровід панові.

— Ну, як там? — запитав Микола.

Яким мовчки повернувся, обкрутився в дверях — він чомусь завжди обкручується в дверях, — вийшов і за хвилину повернувся з чималим кошиком.

— Ти для чого його п'хаєш?

— Та показати же... За оцю в'язку, — підняв невелику в'язку маленьких сухих бубликів, — сорок копійок, а п'ять буряків...

Гоголь махнув рукою.

— Хіба я тобі не вірю...

— Вірите то вірите, — й знову поліз у кошик, витягнув щось лапате, зелене. — У нас це зілля так на городі росте, а тут за нього гроші правлять. — Яким зітхнув. — Ой паничу, які у нас у Василівці борщі варять...

Микола шморгнув носом.

— Що сьогодні на обід?

— Де той обід, я ж тільки-но з базару.

— Чого так пізно?

— Чекав... Поки городина здешевиться. Значся, покупці розійшлися, й перекупки, щоб не пропало, не пов'яло, спустили третину ціни.

— Борошна купив?

— Один ворочок.

— Скажи кухарці...

— Та сказав уже.

Нагнувся за кошиком, подивився у вікно.

— Ой паничу, паничу, а які в нас клени ростуть. А став! А над ставом ластівки, так і черкають грудьми по воді, так і черкають.

— Іди, йди, — поквапив його Микола й аж руками вимахнув. Крає Яким собі серце, крає і йому. Рветься додому, на Україну, й тужить, і плаче, й нагадує про неї сто разів на день. Микола був змушений написати додому, щоб вислали сюди, в Петербург, Якимову дружину. І бачить, до цяточки бачить служник панову нужду, не стидається її перед сусідами, й усім розкажує, які то у Василівці родять пшениці та гарбузи, які там качки та гуси, як цвітуть соняшники та мак і як би в'їжно та вліжно міг там жити його панич, а з ним і він. З комірчини почувлося протяжне, сумне «Ой не шуми луже...»

А по кількох хвилинах знову: «Ой не шуми луже...» Яким не співає усієї пісні, а тільки ці слова, й доймає Миколу до серця. За хвилину Яким знову зайшов до кімнати — не стукаючи, як завжди,— взяв щось на лавиці біля порога й мовив начебто зовсім до себе:

— А які там зорі. І місяць у воді. І хрущі гудуть, гудуть, трикляті.

— Я тобі загуду!

Яким вийшов, а Микола аж зуби зціпив. На мить заплющив очі, й теж побачив синій став, а над ним ластівку, що черкає крилом по воді, і старі клени, й ганок рідного дому, а на ганку стіл, самовар, а біля самовара — мати та сестри. А в самому куточку примостилася няня Ганна, хурчить прядкою, боїться, щоб не мали за дармоїдку. Стало задушливо в кімнаті. Рвонув комір. Мила Василівка! Твоя стара, похилена церква, твої білі хапки, твої вусаті дядьки з добрими очима, в яких ще не згасли останні іскри вільного козацького духу. Жевріють он навіть у Якимових очах. Світитимуть мені ціле життя. Милий... Ніжине. І Остер, і базар, і баба Мартоха... Милий рідний край! Як же гарно там. Там наше серце, і де б нас не поховали, воно повернеться туди. Але є межа, за яку небажано заходити самому і то більше пускати за неї Якіма. Вони вже одного разу добалакалися. Так засумували за своїм краєм, за далекою минувшиною, що Яким узяв бритву й зголив з паничевої голови чуб, лишивши тільки оселедця. Так і ходив Микола з оселедцем, в департамент надівав парик. Аж поки одного разу Сашко Данилевський підім'яв під себе Миколу й зчикрижив оселедця ножицями.

Микола здригнувся, неначе вжалений, сів до столу. Вмочив у каламар перо.

«Ой не шуми луже»,— пролунало в комірчині й потяглося на кухню, й там щось грюкнуло. Бризаючи чорнилом, перо швидко побігло по аркушу. «...картоплю тут продають десятками, десяток штук ріпи коштує тридцять копійок. Все це примушує мене жити, як у пустелі. Я змушений відмовитися від найбільшого свого задоволення бачити театр». Микола перевів дух і побіг пером далі, виливаючи на папір всю гіркоту свого нужденного життя, своїх невдач:

«Фрак мій, в якому ходжу повсякдень, геть звештав, пошарпаний добряче, а поміж тим я до цього часу не в змозі зробити новий, і навіть теплого плаща не маю, необхідного для зими. Ще добре, що я звик до морозів і виходив усю зиму в шинелі».

А шинель та стара-престара, й навіть помріяти про нову він не може.

Перо завмерло, викруглювало на папері химерні кола. Бо ж справа, зрештою, не в шинелі й не в картоплі. Міг би прожити на чаєві та сухарях, і тремтіти на морозі в жалюгідному сюртуці, коли б тільки було тепло на душі, коли б вона могла літати у високих сферах, а не скітати в цім чорнім склепі. Це й справді склеп, тут тлін, і смерть, і глуха печерна тиша.

«Тиша в цьому місті незвичайна, ніякий дух не зблискує в народі, все службовці та чиновники, всі товчуть про свої департаменти та колегії, все придушено, все захрясло в бездіяльності, нікчемних трудах, в котрих безплідно проминає їхнє життя. Так, все розчавлено, все загрузло в баговинні. Будинки в три-чотири поверхи, рідко в п'ять, іноді — в шість, п'ять — по свій столиці. Гуляння від дванадцятої до другої по Невському зимою. Влітку в Єкатерингофі, Літньому саду та на Адміралтейському бульварі».

Микола відкинувся на спинку стільця. Згадалося, як він теж поспішав на ці гуляння, яке враження справив дивовижний караван колясок, карет, дροжок, екіпажів, — караван довжиною в десять верст, конячі морди торкалися спин гайдуків, що стриміли позаду карет, пани й панії, брилі й брилики, пелерини і парасольки, скрадливі погляди з-за віял, генеральські еполети й білосніжні жилетки, кінна поліція, що пильнує за порядком, зупинки-пробки, тихо, але зле огризалися машталіри, і чинність в усьому, тиха радість і урочистість. А насправді сіра нудьга й порожнє марнування часу. Об'їдуть коло й роз'їжджаються по домівках, покажуть свої нові коляски і нові капелюхи і вдовольняться тим. А які карети підлітають до Зимового! Які мундири, які лакеї, ад'ютанти та фрейліни...

І як же швидко він розчарувався у всьому тому. Чому ж так? Причиною оце безгрошів'я? Чи те, що марно пропадають зусилля, нікуди прикласти свої знання, свою силу. В'яне дух, котрий так високо піднісся на початку. Чорні хмари заткали небо над його головою, й облягають все дужче й дужче. Іншими очима дивиться на себе колишнього, на густому решеті пересіває давні думки і мрії. А часом здається йому, що то пересіває не він сам, а якась інша людина. Або ж таке ще часом йому здається. Кілька їх, різних людей, товчється в його голові, всі не схожі один на одного, кожне прагне свого, кожне дошукується своєї істини, і всі разом бурмочуть якісь слова. І всі судять одне одного.

Раптом він стрепенувся.

Ніби все так, але й не так. Повіває з Нєви свіжий вітрєць,

і з'являються в небі чисті плеса, а крізь них визирає сонце. Вперше воно засяяло три місяці тому. Микола аж не вірить, що на нього впала така благостиня, й тільки на нього, і за віщо йому таке щастя, чим він його заслужив і як віддячить долі! Він живе під одним небом з Пушкіним, ходить тими самими вулицями, якими ходить поет, вдихає те саме повітря. А Пушкін не в усьому простий, у вузький кружок літераторів, у якому він цар, бог і верховний суддя, не допускає нікого. Вони читають ті самі книжки, обмінюються про них думками. Пушкін не здогадується, що Гоголь також лише вірші, а може, й здогадується; але не запитує про це ніколи, однак їхня розмова тчеться легко й невимушено, це вже розмова близьких друзів, які можуть переходити з одного предмета на інший, з матерій високих на матерії прості, й розуміють одне одного з півслова. А десь в узвишші — святість помислів, святість поезії. Звичайно, Микола розуміє й те, що Пушкін — геній, а він — ніхто, титулярний радник, але це поки що, Микола вже спорядив у триумфальну дорогу свого «Ганца Кюхельгартена», випросив у матері грошей, домовився з видавцем. Все це він до часу тримає у глибокій таємниці — «п'ять сургучових печаток на язичці», поема вийде під прізвиськом Алов, і, зрозуміло, про неї одразу ж заговорить критика, її помітить Пушкін, і скаже в подиві, що це за новий талант з'явився на їхньому літературному обрії, от би познайомитись з автором цих чудових віршів. І тоді Микола скромно опустить очі й скаже тихо: «Ми вже знайомі». Й подасть руку. Рівного — рівні. Миколі зашумувало в голові, неначе випив келих шампанського. В ту мить для Миколи ледве чи важило, що його знайомство з поетом поки що уявне (справжні відвідини поетового дому виявилися трагікомічними, служник сказав, що поет відпочиває після безсонної ночі, проведеної за картярським столом), володів незвичайним даром бачити на чистім полотні не видимі іншим картини так ясно, що вони ставали реальніші за будь-які реальні, і провістив у власному серці дружбу з Поетом з такою силою, що вона не могла не відбутися. І тепер існувала як даність. Отак, від чорної безнадії до семи осяйних барв райдуги. Він скочив на ноги, ухопив за гнуту спинку стілець й двічі обкружляв з ним по кімнаті: «Трам-та-ра-ра-рам!» Оркестр грав зустрічний марш. Стілець вислизнув з рук, загримів по підлозі. До кімнати заглянув Яким. Зморщив носа, примружив очі:

— «Ой що ж то за шум учинився...» Я вже подумав, що якійсь генерал салютує вам шаблею.

Прознозливи́й, капесний служка. Він, клятий, здогадується про все, й кпить зі свого пана, та так, що й причепитися ніяк. Одначе цього разу Микола розсердився.

— Йди геть. А то скажу, щоб видубили на конюшні твою спину.

— Чим? Тут же нічим,— сказав з удаваною смиренністю і наївністю.— Ой паничу, паничу, яка лоза росте у Василівці...— і забубонів сам до себе:— Господи, владико живота мого, чим я завинив перед тобою...

— Иди, йди,— а самому в горлі залоскотали колючі реп'яшки. Чортів Яким, його голими руками не візьмеш. Вислизає, як в'юн. А буває, колеться, як йорж або окунь. Найде на нього пасія, набурмоситься, й сидить як сич у своїй комірчині. Тоді й Микола боїться туди поткнутися. Одначе таке трапляється рідко. Яким за вдачею добрий, меланхолійний, трохи іронічний. Увечері вони часто сідають удвох пити чай, і тоді Яким — міх, напханий усілякими історіями, придибенціями, вигаданими та невігаданими пригодами. Микола любить слухати ті пригоди, надто ж таємничі, сказати б, містичні, але Яким не знає цього слова. Особливо багато пригод траплялося Якимові з чортами. Перебачив їх на своєму віку всіляких, навіть велетенських, як бугаї, які майже завжди сидять у болоті. Ото де булькає вода, йде пара — там їхні продухвини, опари. Яким якось, було, залигав одного, думав, що то Овксентіїв бугай, і довів його аж до млина, а бугай як зарегоче. Яким і налигача випустив (так і пропав новісінький налигач), а чортисько фрисконув ніздрями, й вітряк зірвався з припону, почав молоти порожнім камінням, а з-під каміння іскри так і бризкають, й таки загорівся вітряк та згорів дотла, Микола знає те попелище за Сорочим. І водив Яким кумпанію з чортиками-шельвагами, уземками, такими, що можуть залізати в пляшку, ще й вистромити крізь горловину хвостика. Ти думаєш, що то стрючок перцю або корінець шафрановий, витягнеш, а воно як мекне... Може той чорт перекинутися і в звичайного чоловіка, в гарного парубка, ще й до молодиці підкотиться, а то, буває, одягнеться багатим купцем та й продає крам усілякий. Пошивши штани з того краму, прийдеш на вечорниці, запросиш дівку до танцю, тоді — глиць, а весь твій сором на видноті. Надто ж розперізується чортисько різдвяної ночі, глумиться над хрещеним людом, скільки його чортяча душа запрагне.

Гарні то вечори у них з Якимом, але все рідше випадає їм посидіти удвох. Хмарніє Яким і поволі наливається понурою злістю. Але нині Микола не затримується думкою на Якимові. Незабаром все має перемінитися, і навіть той-таки

Яким зрозуміє, що його пан не марнував часу в одній кімнатині. Гоголь переписує «Ганца», вбирає його у столичні шати. Як Миколі гарно працюється в одній кімнаті, особливо тихими вечірніми годинами. Тоді його власну душу осяває чисте світло, і він літає понад Невною, понад Невським, понад шпилями Адміралтейства та Петропавловки. Ради цієї солодкої муки варто жити. Іноді неясно відчуває, що краса, її осягання і творення приносять безмір радості, насолоди, адже лише вона і є сенсом існування людей, їхньою вищою точкою, але вона може завдати катівницьких мук, надто ж тоді, коли не вдається чогось осягнути або коли чужі страждання стають мовби своїми, та й сама краса не має завершення, і від того немає повної впевненості в тому, що саме її ти твориш, а відтак немає і щастя. Одначе він належав до тих творців, яким самою природою судилося мучитися і в муках осягати красу, творити її не так на радість собі, як на радість іншим. Про все це він здогадувався, але поки що до кінця цього ще не осмислював. Він знав і те, що краса може бути й грішми, що в обмін за гроші можна вимагати від світу добра собі, добра й насолод, тільки це вміють не всі, і не всі тим переймаються — насолоди забирають у творця час і сили, хоч якоюсь мірою й наснажують його. Він, звичайно, не знав, що в майбутньому виявиться повним банкрутом, не здобуде собі й крихти, й цяти насолод, а тільки муки, муки, муки.

А поки що Микола думав, що Ганц Кюхельгартен — це він сам, Ганц незабаром мав вийти на Невський. Щоправда, туди збирається вийти ще один прибулець, пошукувач слави та щастя — Торквато Тассо. Одначе Микола сподівається, що то не зовсім серйозний суперник.

«Хочеш ти знати, що робиться в нас, у цьому водяному місці,— поспішливо заскрипів Микола пером вже на іншому аркуші, де був початий лист до Данилевського.— Приїхав Возвишений з паном Платоном. Возвишений все такий же, трагедії його ті ж самі. «Тасс» його, написаний вже вшосте, неймовірно товстий, займає чверть пачки паперу, всі характери незвичайно благородні, сповнені самопожертви, а до всього виведений на сцену хлопчак тринадцяти років, поет, закоханий в Тасса по вуха. А порівняннями грає, як м'ячиками: небо, землю і пекло стрясає, як пір'їнку».

Поклав перо. Десь у глибині промайнули хмаринки. «Тасс» вже публікується, почалися репетиції на сцені. А Нестор тільки щойно приїхав до столиці. Й ще одна хмаринка пропидивла по обрії — його Ганц теж вельми благородний і спов-

нений самопожертви. Одначе він жертвує собою в ім'я високих ідеалів. Читачі повинні зрозуміти це, поцінувати.

А якщо не поцінують, тоді що? Що робитимеш ти далі, чиновнику чотирнадцятого класу?

Цупким перевеслом скрутила серце туга. Й потьмяніло у вікні світло, й хмарно стало на душі. Серце пронизав біль. Проте це було страждання юної душі, а такі страждання трохи вигадані, в справжній біль і смуток домішано чимало фальшивої фатальності, всесвітньої чужої туги, яка випаровується від першого ж успіху або й від дзвінкого веселого голосу.

А їх, голосів, залунало одразу кілька, розбили тишу на друзки, а сумну Миколину меланхолію розтерли на порошок. Молодість, то таки молодість. Грюкаючи високими підборами черевиків, до кімнати вкотилися один за одним Микола Прокопович, Іван Пашенко, Петро Редкін та Аполлон Мокрицький. Наймиліший Миколиному серцю Микола Прокопович, товариш вірний і відданий, скромний, простецький, не впевнений у собі, й, може, через те ще дорожчий Миколі; він його мовби огортає крилом, заступає від кпинів, хоч іноді не втримається й сам підштрикне незлобиво, й Прокопович тоді червоніє, як дівчина. Через те й «Червоненький». Прокопович по-тайки стриже віршики, але на люди їх не випосить. Яновський для нього єдиний суддя і авторитет. Вірить він у зорю Гоголя фанатично, може, дужче, ніж сам Микола, пророкує авторові «Ганца» Олімп і лаврові вінки: Прокопович читає російську словесність у кадетському корпусі. Брехунець Іван Пашенко протирає штани в міністерстві юстиції, розповідає втішні історії про своїх співслужбовців, але сам пильнує чиновницьких порядків суворо, націлився на кар'єру, він розумний, в глибині душі гоноровитий, але добрий. Петро Редкін — вчений щур, і цим вичерпується його характеристика, всі знають, що Редкін сягне високих вчених ступенів та знань. Заїка Аполлон Мокрицький, здивувавши всіх, не пішов на службу, а несподівано склав екзамени до Академії художеств. Чому несподівано? Їхні альманахи оформляв Аполлон, і малював на них шаржі, а то й змальовував справжні портрети, й були вони на тих портретах схожі на самих себе.

Хлопці штурхали один одного кулаками під бок, реготіли, саме так регочеться без будь-якої причини безжурна молодість.

— Строчим, Карле, віршики, — кинувся до столу Пашенко, а Миколі хутко згорнув аркуші й засунув у шафівку. — Кажуть, Жуковський, коли довідався про твій приїзд, схуд і перелівся ні на що. Тремтить, бідолаха, з переляку.

— Мик-кола шук-кає філософський к-камінь,— сказав Мокрицький.— Сам бачив, як-к пер з вулиці к-каменюку,— на його гарному вузькому обличчі — лисяча усмішка.

— Вгад-дав, Ап-поллоне,— сказав Микола й усі засміялися, бо вийшло нестеменио, як у Мокрицького. І навіть обличчя вигострилося по-лисячому.

— К-краще б ти вигадав щось так-ке, що можна з'їсти,— нітрохи не знітився Аполлон.

— Тут маг не-я, а Яким. Хлопці, справді є первозданна матерія — борошно. З неї можна створити...

— Вареники,— сказав Редкін.

— Галушки,— сказав Пашенко.

— Вареники, вареники.

— Галушки, галушки.

— Згиньте, галушки,— Микола схилив униз палець зовсім так, як те робили в давньому Римі, коли форум вимагав убити переможеного гладіатора. До нього приєдналися Редкін та Мокрицький.

— Нехай живуть вареники,— заволали три горлянки, а дві все ще безнадійно вимагали галушок.

За хвилину Микола, згрібши зі столу скатертину, обіп'явшись рушником, місив тісто. Борошняна кушпела оповила його, й він стояв у ній, як творець первозданного світу. А ще за годину п'ять ротів смачно чавкотили за столом, поглинаючи гору вареників з сиром, що парували в мальованій макітрі.

— Такі макітри є тільки у Василівці,— сказав Яким, коли ставив її на стіл.

— Ці макітри роблять не у Василівці, а в Опішні, а от вареники... У нас справді ліплять такі вареники, яких немає ніде,— мовив Микола.

— Які? — запитав Редкін.

— З вишнями, полуницями, картоплею, цибулею, редькою і навіть в'юнами.

— З в'юнами,— знизав плечима Пашенко.— Про пиріжки з в'юнами чув, а про вареники — ні.

— Пиріжки — то інше. Вареники — з живими в'юнами.

— А вареників із жабами у вас не ліплять? — хмикнув Пашенко.

— От бачиш, ти наводиш на думку. Французи жаб їдять? Їдять. Устриці ти сам їв. А чим гірші в'юни? Надкусуєш вареника, й в'юн сам влазить у рот. А тоді запиваєш коньяком.

— Це у вашій Василівці запивають коньяком?

Хлопці сміялися. Сміявся і Яновський. Очі блискотіли та іскрили синіми іскрами. Він сміявся не вельми голосно, але

широ й захоплююче. Товариші знали, що Микола дотепний та іскрометний тільки в знайомому товаристві, тоді він розкривається, й може довести товариство до повної знемоги своїми вигадками. В товаристві ж незнайомому він хмурніє, відчужується, сідає десь у кутку й розкутурхати його не можна. Дехто гадав, що він навмисне напускає на себе тієї меланхолії та хмарності, одначе істинним було — він справді ніяковіє перед незнайомими людьми, перебільшуючи їхні чесноти та розумові здібності. Особливо торопів перед начальниками, замикався, муркотів щось невиразне, потайки ж зневажав їх, а потім, на самоті, болісно переживав власні поразки, в мрях знову ставав героєм. Зрідка він замикався в собі навіть в товаристві знайомих людей, одначе здебільшого не надовго, враз спалахував, й тоді козакував за столом, і плів такі тонкі мережі, що інший заплутався б у них і не виплутався, порвав би ті сіті й виставив себе в смішному світлі; то була линва, по якій міг пройти лише один канатоходець, і всі знали, що там пройде тільки він і не зірветься, його тримає натхнення, якесь особливе внутрішнє чуття рівноваги. Саме така меланхолійність наповзла на Миколине обличчя нині. Він поклав ложку, нахмарив чоло, щось болісно обдумуючи. Його довгий кривий ніс повис дзюбкою, він теж гірко задумався. Але раптом Микола нахилився, наліг грудьми на стіл і сказав тихо та особливо зворушливо, аж тривожно:

— Ми оце, хлопці, жартуємо: а що зі мною було минулої ночі... Я й досі не можу отямитися. Сиджу оце й думаю, думаю.

Вареники бралися лоем, наштрикнуті на шпичаки, шиї у хлопців повитягувалися, четверо ротів запитали з посвистом:

— Що саме?

Микола довго мовчав. Судома пройшла по його обличчю, а очі були нерухомі й потуплені в стіну.

— Не спалося мені. Душно, думки всілякі лізуть у голову. Відчуваю — не засну до ранку. Встав я, одягнувся й побрів. Бреду й бреду, не зоглядівся, як опинився на Адміралтейському бульварі. Ніч місячна, зорі світять, видно, як удень.

— Ага, н-ночі тепер місячні, я х-ходив малювати Н-Неву...— впав у його мову Мокрицький, але на нього зацитькали, й він замовк.

— Так, так,— підхопив Гоголь,— Нева — наче сріблом налита. Я дійшов до неї, а тоді вернувся назад. Зупинився перепочити під стіною Адміралтейства, аж од Зимового хтось іде. Високий, кремезний, ступає широко, чітко, пройшов повз мене,

і я, братці, так і вмер. Думаю: беркицьнись зараз, і серце розірветься. Не повірив своїм очам, і ви б не повірили...

— Хто ж то був? — вихопився Прокопович.

— Кажу ж — не повірите.

— Ну, ну, не інтрагуй, — вимагали всі гуртом.

— Цар!

— Імператор?!

— Не може бути!

— Казав же — не повірите. — Й очі горіли холерично, і руки тремтіли од хвилювання. Всі завмерли, тільки Пашенко, сам вдатний до вигадок, недовірливо скривив губи:

— Бреши, та знай міру. Вночі, сам?

— Не сам. Позаду тюпав якийсь чоловік. Коли проходив повз мене, то так пропік очима... А імператор ледь скосив очі. А я стою й не можу рушити з місця. Ноги приросли до землі. Знаю, треба б піти геть, щезнути, а не можу.

— Ну, а він що ж?

— Хто?

— Імператор.

— Ну, а він пройшов далеченько, а тоді повернувся і йде назад. А я й далі підпираю плечима стіну, вріс у неї. Стіна біла, а я неначе грак на ній. Боюся дивитися на його величність, і хочеться дивитися. А він раптом зупиняється й каже: «Доброї ночі, чиновнику Гоголь-Яновський».

Пашенко засвистів. Прокопович, Редкін і Мокрицький теж дивилися на Миколу недовірливо. А той ледь одмінився на обличчі, його хвилювання сягнуло найвищої точки. Либонь, саме так хвилювався при зустрічі з царем.

— Ти того, Миколо, — сказав Редкін, — звідки його величність знає твоє прізвище?

— Імператор знає все, — впевнено мовив Прокопович.

— За ним же йшов якийсь чоловік, — незворушно пояснив Гоголь. — Мабуть, з тих, що й справді знають все. Там, у кінці алеї, він підходив до імператора. Ну, а чого імператор зупинився?.. Бо нікого не було на вулицях. Один я. Він та я, не рахуючи охоронця. Мабуть, саме це його й зацікавило. А може, й щось інше, бо раптом запитує: «Як тобі живеться, Гоголю-Яновський, у славній столиці?» — «Чудесно», — відповідаю.

Пашенко знову засвистів крізь зуби, але Мокрицький показав йому кулака, та й сам Пашенко вже свистів невпевнено, слухав напружено.

— «А як живуть твої друзі-ніжинці?» — «Прекрасно, — кажу я, — служать вам і Вітчизні», — і перераховую усіх вас.

— І мене? — пошепки запитав Прокопович.

— І тебе. «Викладач російської словесності кадетського училища Микола Прокопович служить вашій величності вірою та правдою, бо не сподівається чинів і нагород, а горить жертвним вогнем во славу вітчизни».

— Так і сказав?

— Так і сказав. «Молодець, передай, що вітчизна не забуде Прокоповича і його старань».

Прокопович занімів, його великі губи ворушилися беззвучно. Пашенко знову тихенько свиснув крізь зуби.

— «А чого ти блукаєш оце тут вночі?» — запитав імператор. — «Не спиться», — кажу. «Чого не спиться?» — «Думаю». Він схилив голову, похитав нею й тихо так: «І я думаю. Про долю Росії нашої, про вас усіх. Це добре, що й тобі не спиться, і ти думаєш. А той ледацюга Пашенко хропе, мов кнуряка, і всі думки йому до ляди».

Запала довга, глибока, як гірська прірва, мовчанка, і враз усі зареготали. Останнім засміявся Прокопович, він все ще не міг розлучитися з такою високою похвалою на власне ім'я з царських вуст. Навіть подивився на Гоголя трохи аж благально: може, ти, мовляв, відмовишся від останніх слів і тоді все поверне на попередню колію. Проте бачив — не поверне. Хоч колія ж була ну чистісінько справдешня. Микола містифікував так артистично, так натхненно, що навіть Пашенко починав вагатися й покійно рушав за тим візком, якого котив Гоголь. Тоді й йому здавалося, що візок реальний, а торохтіння майже не чути.

Хлопці знову взялися до вареників. Вареники зникли, неначе їх кинули за спину.

— Нестор не приходив? — запитав Редкін, коли закінчили трапезу.

— Приходив позавчора. Душив трагедією до півночі.

— Мда-а,— протягнув Редкін.— Кажуть, його «Тасса» прийняли до театру. І ще кажуть, він привіз чимало завершених творів. І вони можуть... ну, можуть зробити переворот у літературі.

Микола мовчав. Він знову думав про те, що ось-ось має вийти друком «Ганц Кюхельгартен». Як то зустрінуть його хлопці? Це для нього важило дуже багато.

— Овва! — взявся в боки Пашенко.

— Овва чи не овва, а якщо й далі так у нього піде, то високо сягне наш Возвишений.

— Може, й сягне,— констатував Пашенко.— Він же розумний і талановитий.

— М-мало тут у Пітері т-талановитих і розумних тин-няється з голими лік-тями,— кянув Мокрицький.— А мені, б-братці, шкода Ніжина. Іноді як згадаю, п-плакати хочеться.

— Приїхав Гребінка — пам'ятаєте, такий білявий, кучерявий хлопчик, грав у театрі, так він розказував... Розор і запустіння. Зубріння, й муштра, й жодного живого слова...— Прокопович молитовно приклав до грудей руки.— Бідний Микола Григорович.

— Ну, досить,— перебільшено суворо обірвав Пашенко.— Завели. Неначе чимось допоможемо. Виб'ється хтось із нас... підніме Микоду Григоровича.

— Ти тоді п-перший забудеш про нього,— похмуро кинув Мокрицький.

— Не забуду. Вставайте, стрільці. Час на полювання.

Хлопці вставали, біля круглого, в цятках, ніби побитого дробом, вмурованого в стіну люстерка поправляли зачіски, галстуки, обсмикували сюртучки. Їхні очі поблискували сито, високі помисли не брались зараз голови. Вони не вельми їм беруться і в інший час, хоч всі вони чіпкі, старанні, такі, що куди їх не постав, скрізь будуть на місці, скрізь дряпатимуться вгору, як ті мурашки по дереву, й досягнуть високих гілок. На вершину дерева їх не пустять. А бічних високих гілок досягнуть. Одначе зараз ніхто про те не думав. Неохоче підвівся Гоголь. «На полювання» — це на Невський, стріляти очима столичних баришень, заводити знайомства, зваблювати. Вдавали із себе досвідчених стрільців, зальотників, похвалялися перемогами, а насправді плутали лебедиць і сірих куріпочок, боялися наблизитися на рушничний постріл до аристократичних панянок,— та й як ти, безмаетний, безчиновний, підійдеш, що скажеш, чим затуманиш хитру красиву голівку,— розповідями про ярмарковий Ніжин? Микола знав, що навіть серед цих невдатних стрільців він — найневдатніший, якщо його хтось колись і покохає, то тільки зблизька-близька за тонкість вдачі, за розум, за талант. Поки що він блукав на стежках мрійних, схованих в густому тумані. Проте мусив удавати, що і його кортить той вечірній Невський (інакше попадеш під картеч кпинів), і він пригладжував щіточкою волосся на скронях і збивав, «спінював» кок на голові, й пришпилів великого, білого, дуже накрохмаленого комірця, й на пістрявого піджака почепив ланцюжок. Столичний фат, ферт, готовий... умерти від розриву серця, якщо до нього обізветься хоч одна з тих столичних красунь, які дифілюють по Невському. З тими красунями він розмовляє у вимрях. Коли ляже в ліжку й накриється з головою ковдрою, тоді заколихує лебединою мовою

Їхні зрадливі серця й пронизує словесними шпагами серця суперників.

Колись те буде насправді. Все те, можливо, сталося б швидше, якби не фатальна спроба, на яку одважились Данилевський та Прокопович. Данилевський вирішив зіграти веселого офіцера, такого собі зальотника (трохи намагався бути таким), й вони ушпинилися за двома білявками в сніг капелюшках з перами. Білявки пурхали, як метелики, то відлітали, то підпускали їх на близьку відстань. І пострілювали очима. Якби не пострілювали так відверто, хлопці не одважилися б переслідувати їх. Дівчата привели їх на Офіцерську, зупинилися біля під'їзду з чавунними колонами, хлопці підійшли. Їх було запрошено на другий поверх, і відрекомендовано однією з дівчат своєму папі... жандармському генералові. Генерал сказав, що хлопці прийшли дуже доречно, провів їх до передпокою й попросив потримати диван, поки покоївка принесе й покладе під нього килим. Він пішов, а Сашко та Микола підняли диван і тримали його з півгодини. Ніхто до них не приходив, і врешті вони зрозуміли, що генерал та дівчата в змові — покепкували з них, сидять десь у вітальні, п'ють чай та потішаються, що двоє бовдурів тримають важезну деревиняку. Хлопці кинули клятий диван, який трохи не пообривав їм руки, й утекли через чорний хід. Пообіцяли один одному не розповідати про ту пригоду товаришам, але Прокопович не витримав і розповів. Тепер диванна історія була предметом кпинів над двома невдатними зальотниками.

Прилизані, причепурені, стояли посеред кімнати. На прощання стали в коло, взялися руками за плечі, проспівали по-латинському оду Горація, а тоді гримнули дружно в п'ять голосів:

Ой що ж то за шум учинився,
Що комар та на мусі оженнвся...

В п'їтмї кімнати вони чимось нагадували українських сільських парубків, либснь, ця пісня — єдине, що ще єдало декого з рідною землею

...Підкові були збиті, й мишаства шкапа раз по раз ковзалась на бруківці. Тоді бородатий, з темним обличчям візник замахувався батогом і казав: «У-у, тварюка, все граєш», Одначє тварюка й не думала «грати». Чорний фаетон небезпечно похитувався на вибоях, він був перехняблений на лівий бік, і Яким підпирав його рукою. Яким і Гоголь йшли поруч фаетона, кучер сидів на передку, іноді він оглядався, і в його очах засвічувалися вогники цікавості та презирства. Цілісінський день цей

носатий пан метався з своїм служкою по книгарнях і скуповував якісь книжки. А може, не лише книжки, служник виносив великі пакунки, загорнуті в синій папір та перев'язані шпагатом, теж кидав їх у фаєтон. Але, мабуть, у пакунках так само книжки. Не машталірське діло — розпитувати в пана, нащо він те робить, одначе ця метушня викликала підозру. Дуже вже таємниче вовтузилися обоє біля пакунків, а в носатого пана і взагалі вигляд; неначе він щойно виліз з чужої комори.

На вулицях було порожньо, луна від цокоту підків билася в стіни, шастала підворіттями, й важка, тупа насторожено поверталася назад. Нарешті переїхали Вознесенський міст, підїхали до готелю «Неаполь». Готель третьорозрядний, Микола побував тут вранці й найняв кімнату. Поставив умову, щоб кімната була з каміном. Старший коридорний, гадаючи, що чоловік наймає номер для веселих розваг, запитав: замовляти вечерю в номер чи гість вечерятиме в ресторані. Микола відповів, що він не вечерятиме зовсім і тим спантеличив коридорного.

Ще дужче спантеличив він його, а також полових, коли почали з Якимом носити в номер великі білі паки. Низенький рябий половий висловив здогад, що пан, мабуть, друкуватиме фальшиві гроші, цей здогад схвилював усіх, і готельні служники зашмигали повз сімнадцятий номер, неначе щурі. Старший коридорний хотів покликати поліцію, та порадився з господарем готелю, й той наказав зачекати. Зайвий розголос не сприяє процвітанню готелю.

Полові по черзі прикладали до дверей вуха, але в номері було тихо, тільки готіло полум'я в каміні.

Там горів «Ганц Кюхельгартен». Маленький, ще дужче зсутулений, схожий на підбитого птаха, Микола чипів перед каміном і кривою кочергою перемішував попіл. Напакувавши черговий раз камін, взяв одну книжечку й розгорнув навмання.

Все решсно. Теперь ужели
Мне здесь душою погабать?
И не узнать иной мне цели?
И цели лучшей не сыскать?
Себя обречь бесславью в жертву?
При жизни быть для мира мергву?..

Які пророчі слова! Він сам пророкував собі безслав'я. Й чому книжечка відкрилася саме на цій сторінці? Випадковість, простий збіг, чи знову дія таємничих незбагнених сил, які владарюють над людською долею? Що людина в полоні цих сил, Гоголь переконався давно. Книжечка полетіла в вогонь. «Ганц Кюхельгартен» йшов у небуття. Пушкін ніколи

не дізнається про нього. А якщо дізнається? Який сором, яка ганьба! Ні, окрім видавця, справжнього прізвища автора не знає ніхто. Видавець пообіцяв мовчати.

В номер без стуку зайшов машталір, почував пужалном лоба й запитав, чи йому чекати далі, чи пан розрачується. Микола сказав, щоб з машталіром розрахувався Яким.

Книжки не хотіли горіти. Вони вмирали в муках, корчилися, скручувалися в трубочки, а він безжально штурхав їх у вогонь. Це було самоспалення. Ще раз напакуювавши чорні безжальні челюсті печі книжками, підійшов до вікна.

Навпроти готелю на стовпі горів ліхтар, з нього просмоктувалася й крапала на тротуар смердюча рідина. Що вона смердюча, Микола знав гаразд, одного разу вона пролилася йому на капелюх і його довелось викинути.

Ліхтар освітлював афішну тумбу. Велика рожева афіша на тумбі сповіщала: «В Александрінському театрі цього дня, в середу, 25 січня, в тридцятий раз «Торквато Тассо». Гори «Тассо» лежать також у крамницях — видавець віддрукував додатковий тираж. Попит на книжку великий.

Останній примірник «Ганца», розкрилившись, як птах, полетів у вогонь. За ним туди ж шугонули «Северная пчела» і «Московский телеграф», журнали, в яких надруковані знищувальні рецензії на «Ганца». Микола й зараз здригнувся, пригадавши, що там надруковано. Слова пекли, як кропива, кололи, як ножі, гамселили, як палиці. Критики дорікали йому за велемовність, неправдивість сюжету, беззмістовність, надуманість, брак почуттів. «Світ нічого не втратив би, коли б ця перша спроба юного таланту лишилася під спудом» — так їдко-іронічно закінчував свою рецензію видатний петербурзький критик. Проймаючись злістю проти дошкульних критиків, Микола водночас вірив їм. Йому мовби відкрилися очі, він спробував читати власне творіння, й ті рядки, які колись дзвеніли, зажебоніли по-жебрацькому. Закоханий жебрак — це страшно. Рідко хто з творців погоджується з критикою одразу. І він не хотів приймати її, відхрещувався від неї, а вреднючі невидимі ковалики робили в голові свою зловісну роботу: «Тук-тук-тук, тук-тук-тук. Тут-тук-тук». Почувався так, мовби якісь кривдники вивели його, голого, на вулицю під холодний дощ і змусили стояти, а самі сховалися в квартиру, дивляться у вікно, сміються і показують пальцями.

Заснути цієї ночі він не міг. Лежав на нерозстеленій постелі, заклавши під голову руки, й дивився на стелю, де хиמרні лавуки тіней спліталися гнучкими лапами докупі й пожирали один одного. Думки товпилися, як сліпці на церков-

ній паперті, штовхалися, сунули всі разом, перепиняли одна одну. Сталося випробування самого себе. Потратив материні гроші, змарнував час. Отже, глухий кут? Тоді для чого жити далі? Жити треба. Але інакше. Бо життя не таке, яким здавалося з гімназичного вікна. Ідилій немає. Вони десь там, в садах Едема, якщо хтось вірить у ті сади. А тут боротьба за шмат хліба, за чини, за маєтності. Вже потерся по канцеляріях, побачив на власні очі. Світ — він страшний. То що ж, опускати руки, служити, в п'ятдесят літ дослужитися до дійсного радника й з тим вийти у відставку? Покинути писати, за перо вже не братися ніколи?

Сів на ліжку.

«Ні, мені треба переробити себе, переродитися, оживити новим життям, розквітнути силою (ні, я ніколи не буду щасливий для себе: ця божественна істота вирвала спокій з грудей моїх і віддаленіла від мене), все життя віддам для щастя й добра людей». Похвалив себе за таку думку, навіть стиль видався добрим. Тільки от морока, як він їм служитиме, цим добрим і маленьким людям? Якими ділами може полегшити їхнє існування? Служінням у департаменті? Так то товчіння води в ступі. Хлопці кажуть, що в нього талант зображувати інших людей. Хіба то талант — бачити в людях смішне та погане? Висміювати погане, щоб його було менше? Я можу зобразити його, лицедіяти. Боже мій, талант лицедія!

Батько штовхав мене на іншу путь. «Записуй, збирай те, що вронили вуста народу. Зберігай ці скарби — багатий ними будеш і твої дні сповняться радощів». Збирати — звичайно, це добре. То більше, в Петербурзі попит на малоросійські пісні, анекдоти, бувальщини величезний. Чимало їх Микола пам'ятав з Василівки. Один Яким вартий цілого тому — сідай та записуй.

Ще вчора розповів бувальщину про свого хрещеного, як той вертався з поля і упіймав у житі червоненького півника, привіз додому, а півник уночі заговорив людським голосом — виявився чортом.

Але просто записувати не хотілося. Почував у собі більші сили, вогонь творчості спопеляв серце.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ледь брався травень, а спека стояла страшenna. Юродивий на паперті Павловської церкви пророкував кінець світу, і це пророцтво майже збулося: запанувало морове повітря, спа-

лахнула холера. Хвороба мела по місту залізною мітлою, надто ж у тісних та вузьких вуличках околиць, набитих дрібним службовим, чиновним та ремісничим людом. Вмочала мітлу в канали й мела далі. Містом ходили чутки, що холеру навмисне завезли поляки, а роздмухали на всю силу лікарі, бо дуже багато розвелосся люду, тісно стало в місті, й вони вирішили прорідити його.

Лікарям довелося кепсько. Микола Прокопович бачив сам, як почалося. Маленький плюгавенький чиновник ніс на Мойці у кашкеті крохмаль, комусь прихимерилося, що той несе отруту, й у натовпі пролунало погрозливо: «Отрута!»

Дебелий візник у сорочці з засмальцьованим коміром рвонув її на грудях:

— На Сінну, бий лікарів!

Почали бити.

Всі ті, чиї циліндри або краватки видавалися схожими на лікарські, перестали виходити на вулиці. Всі, хто мали дачі, мали гроші, власні виїзди, кинулися з міста. Простий люду замовляв молебні, пив дьоготь, мастив тіла котячим жиром, — намагався порятуватися.

Гоголь котячим жиром не змащувався, але більшість лікарських приписів виконував: по кілька разів на день прокурював у кімнаті пивним оцтом з м'ятою, не їв сирих овочів і фруктів, поливав одеколоном і оцтом руки, збризував хлором одяг, папір і конверти, які купував у крамниці. Ще лікарі радили пити перед їжею по півсклянки горілки, але того зілля він так і не міг здужати. Хоч панічно боявся захворіти. Його навіть полишив сон, він схуд і змарнів. Увижалися йому картини, одна страшніша за одну, засинав десь аж за північ, а потім довго не міг виборсатися із липкого, чадного сну, сповненого страхіть.

Надто його уяву вразила чорна процесія, яку зустрів на Столярній: кінь-ломовик тягнув бруківкою воза, закиданого трупами, схожий на чорта візник з вимашеним дьогтем обличчям та руками ступав далеко збоку, перетинаючи віжками шлях зустрічним перехожим, а за возом дибали дві високі бабусі в чорному, здавалося, вони йшли, аби й собі лягти разом з тими, що вже лежали на возі. Тікати, тікати світ за очі, поки й самого не кинули на такого ж воза. В департаментах чиновників заохочували до відпусток, й Микола вирішив виїхати в Павловське, куди, казали, морове повітря не сягнуло і куди його давно запрошували Васильчикови виховувати ущербного недорікуватого хлопчика. За це обіцяли чималу платню. Ще й через те обрав він Павловське, бо за

чотири верстви у Царському Селі жив Пушкін. І тільки встиг переїхати туди, як довкола столиці були встановлені суворі холерні карантини, і довкола Царського Села також, і про-слизати туди доводилося потайки.

Покоївка недбало махнула рукою, і він піднявся сходами на другий поверх. Біля дверей на мить затримався, перевів дух. Обсмикнув сюртук, поправив галстук, провів долонею по волоссю. Постукав. Не розчув, що відповіли за дверима, шарпнув ручку на себе. Спочатку не міг нічого второпати. В цій кімнаті він якось уже був, а бачив її уявою багато разів. Особливо те місце, де працює поет... Великий круглий стіл, а на ньому акуратні стопики паперу, зошити, проста чорнильниця, пера, графин, лід і ще якась баночка. Аж не вірилось, що за цим столом працює такий розвихрений, такий буряний поет. Раніше стіл Пушкіна уявлявся йому пристановиськом хаосу й безладдя. По тому, як побачив робоче місце поета, завів строгий чиновницький лад і на своєму столі.

На столі все на місці. Але де ж поет?..

А поет, закучманий і волохатий, голісінький, лише шовкова хустка прикривала стегна, лежав на канапі. Біля канапи віялом розкладено списані аркуші.

Микола зніяковів, спіткнувся — зніяковів подвійно: перебив поетові роботу й застав його у такій «натурі», — навіть позадкував, забурмотів якесь пробачення, але поет уже скочив на рівні й дружньо посміхнувся та простягнув руки для вітання:

— У нас в Африці ходять тільки так. Спека ж африканська. Ви ніколи не були в Африці? Шкода. Там дуже гарно. Слони, крокодили, мавпи. Всілякі змії. Щоправда, я не був і сам. Тільки іноді сниться мені Африка. Знаєте, якось так, — невіразно махнув рукою. Розмовляючи, він одягався — одяг лежав на бильцях стільця. — Вона не снилася вже моєму дідові. А я ось накликаю ліцейські сни, й не можу накликати... А так хочеться впіймати дитинство. Той дух, той настрій — щоб у вірші. А він щезає.

Мовби нічого такого й не сказав поет, а сторожка крижинка у Миколиній душі розтопилася вміть.

— А вам сняться ліцейські сни?

— Мені?.. — Микола затнувся. Кортіло розповісти поетові щось дотепне, цікаве, але не хотілося й обманювати. Він не обманював його ні в чому й відчував — цю щирість і правдивість Пушкін цінує особливо. — Мені сняться тяжкі сни. Буцім іду на урок і нічого не знаю. Латинь і старогрецька... Був у нас такий професор — Геропес.

— Як, як? Ієро-пес?

— Справді пес. І от викликає він мене, а я нічогосінько не знаю. В поту й прокидаюся.

— Ви справді нічого не знали з грецької?

— Не знав,— зітхнув Микола.

— Так у нас з вами однаковісніькі сні. Я теж починаю розв'язувати арифметичні задачки й прокидаюся в холодному поту. І думаю: добре, що я прокидаюся, що це був тільки сон.

— Він, цей Ієропес, дуже мене не любив. Був такий... Ну, цокав язиком і шморгав носом. Російською говорив погано. «І вони поклали животики свої на ніжки» — себто наклали своїм життям.

— Як-як? — сміявся Пушкін.

— «...поклали животики свої на ніжки». Ну, одного разу його довго не було в музеї, і я почав за нього правити урок. Правив... А він стояв у дверях і слухав.

— Ну, ну, як ви читали? — заохочував Миколу Пушкін. Він вже чув про його дивовижну здатність перевтілюватися, копіювати будь-кого, та так, що ілюзія була повна. Микола зацокав язиком.

— «Щудесно, щудесно, це сцит Гектора», — зашморгав Микола, копіюючи Ієропеса, його довгий ніс витягнувся ще дужче, губи поодвисали, й нижня ляпала по верхній, як одірвана підшва, і Пушкін, котрий ніколи не бачив Ієропеса, в одну мить уявив його.

— А у нас був інспектор і наглядач Пілецький-Урбанович. Ходив тихо і скрадливо, як привид. Ні, мов кіт. Хо́да в нього була кошача, — Пушкін став на пальці й пройшов від стола до вікна: — У нього навіть очі горіли в п'тьмі. То ми якось влаштували йому кошачий концерт. Спочатку погасили усі лампи, а тоді втрьох занявкали за його спиною. Він кинувся за нами, а з другого кінця коридору знову: «Няв, няв».

— А в нас...

— І в нас теж...

Почалися спогади про лицейське життя, про дотепні розігрування, наївні клятви.

— Я справді приїхав сюди ще й по спогади, — сказав Пушкін. — Часто ходжу в свій колишній дортуар, хочу ввіймати ті колишні миті, й не можу.

— Я не люблю згадувати про лицей, — зітхнув Гоголь. — Коли б ще не ота історія з вільнодумством... Я її розповідав вам минулого разу.

— Сумна, трагічна повість. Трагічного в нашій Росії дуже багато, а веселого мало.

Миколині очі заблищали.

— Якби... якби не ваші поезії, Олександрє Сергійовичу, мені б у Ніжині жилося зовсім сумно. І не тільки мені.

— Правда? — і всміхнувся вдоволено. — Я й не знав, що мої вірші мають такі крила... Додетили аж до Ніжина. — Довго мовчав, цю мовчанку Гоголь не зважився порушити. Відчував, що вона породжена якоюсь думою, й, мабуть, думою невесе-лою. Справді, поетові очі стали сумні. — Стільки в цьому житті печалі. Ось померли Молчанов і Дельвіг. Дельвіг... Він був кращий за мене і талановитіший. Бенкендорфів гнів поклав його в могилу. Він тоді на нього закричав, затупотів ногами: «Геть, геть! Я всіх вас, всю трійцю, тебе, Пушкіна і Вяземського, запроторю в Сибір». Ось так. У Сибір. — І підвів голову. — Ну, це ще буде не скоро. Нещодавно сорока принесла на хвості, що мені хочуть запропонувати службу при дворі.

— Службу при дворі! Ви, звичайно, приймете пропозицію?

— Від пропозицій царя не відмовляються. Та й гроші мені потрібні. Ех, друже мій, друже мій, не знаєте ви, що таке одружений чоловік. Щастя по вінця. А грошей катма. Одружуйтесь швидше, тоді дізнаєтесь. — Й усміхнувся трохи дитинною, трохи хитрою усмішкою. — А може, й не одружуйтесь. Ніжна дружина — теж лихо. Запізнився на півгодини, сідає в карету й їде по всіх сусідах шукати тебе. Так що ліпше я поведу вас до дівниць гарних і вільних з усіх поглядів. Ви ж, мабуть, любите їх? Ну, чого почервоніли. Хто їх не любить. А такі, як ви... запальні й, потайні, перекохали їх... бодай у мріях... А ми — до справжніх. Ух, колись і закотимося. Ні, ні, не лякайтеся, мораль не буде порушено. Я — гід, просто супроводжуватиму вас, питиму чай, розповідатиму анекдоти, ну, може, потримаю якусь... за підборіддя, а ви гарцюватимете й щипатимете їх за м'якіші місця, — закінчив з серйозним виглядом.

Поет жартував. Йому подобалося вганяти у ніяковість молодого друга. Вгадував у ньому палкість і мрійливість надзвичайну й бив по тонких струнах всією п'ятірнею. Гоголь горів по самі вуха, амурна тема єдина, на якій ковзався й не вмів боронитися.

— Гаразд, пішли гуляти, — Пушкін причесав щіткою волосся, здмухнув з капелюха невидимі порошинки. Потому обережно надів на мізинний палець з довгим, відрощеним нігтем схожий на наперсток золотий футлярчик, який оберігав ніготь, ще раз подивився в дзеркало — звідти глянуло бліде, худорляве обличчя з мармуровим чолом в облямівці кучерявого волосся та бакенбардів.

— Спускайтеся вниз, а я забіжу до Наталі, попрошу найвищого дозволу на увільнення. Щоб ви знали: власна дружина — це значно вище імператора. Від нього ще можна якось схватися, а від дружини...

Микола стояв на Кузьмінській під молоденькою липою і знову думав про щастя, яке випало на його долю. Не міг не поцінувати довіри, з якою поет ставиться до нього, жодного разу навіть не натякнув, щоб Микола тримав язик за зубами, не повторював ніде анекдотів про царя та Бенкендорфа, а також жартів-бальяндрасів поета про жінок, про дівчат, які можуть принизити його. Іноді Гоголю здається, що Пушкін вельми любить розмовляти на амурні теми, та й про його походеньки, його фривольності ходять дуже багато чуток!.. І деякі вірші поетові мовби свідчать про те.

Одначе Микола майже переконаний, що те для його друга, як ото в музиці, тільки одна з тем, яка слугує іншим темам — вищим.

Незрозумілі, дивовижні піруети дружби, — цнотливий і ніжний Микола, котрий мріє про одне-єдине велике кохання, яке заповнить його на ціле життя, мав би осуджувати Пушкіна за його фривольності, а чомусь не осуджує. Пушкін розповів йому кілька своїх любовних пригод; — розповідає він іронічно, гумористично — де правда, де вигадка — дібрати важко, він ніби навмисне піддратовує Гоголя, і це розуміє Гоголь, і розуміє Пушкін. І ще одне розуміє Микола: якби не оці поетові бальяндраси, вони б засушили свої розмови, і тоді йому чомусь пригадуються висушені океанські істоти, що їх продають іноземні матроси на Сінному базарі. Світ кохання безмежний, світ жіночої душі потайний і нерозгаданий, варіації двох світів — манлива безконечність, і туди веде його поет. А за всім тим ще один шар, значно серйозніший, високих матеріял — людської долі в цьому світі, реальності й примарності кохання та влади і ще чогось, вже зовсім глибокого та таємничого, чого сама людина не знає до кінця. То діяння найвищі, майже божественні, тільки богові дано творити світ, творити порядок на землі, він створив раз, а люди намагаються повторити його приклад ще й перекроїти по-своєму, перебудувати, отже, вони втручаються в божі сфери й тим свідчать, що ті сфери недосконалі. Пушкін дуже часто натякає, що й Бенкендорф, і весь Третій відділ, й навіть нинішній цар — це таки недосконалість тих сфер, опущених на землю. Щоправда, він натякне й вивернеться, поетова душа мінлива, а світ його душі міражний і тремкий. Оця ефірність, оця легкість і захоплює, й дивує Миколу. Легкість, аж легковажність, у якій є своя сталість,

свої критерії, які поет пильно оберігає від стороннього ока, а сам кпить з усіх, навіть з самого себе й власних віршів, якби він не кпив, то, мабуть, і не був би геніальним.

Доріжкою понад Великим озером вийшли в парк. Мабуть, для незвичного ока це було трохи дивне видовище: обидва маленькі на зріст, негарні з себе,— знову ж таки для незвичного ока,— зодягнені пістряво й претензійно. Вони то розмовляли статечно, розважливо, то реготалися, аж присідали до землі й губили капелюхи, якби хтось збоку побачив їх, то мав би за божевільних. Диво дивніше — перед вів Микола. Пушкін ревів, стогнав, прохав майже слізно:

— Ой, не могу. Зупиніться. Зупиніться, бо вмру.

Гоголь копіював високих чиновників, поетів і критиків, яких спостерігав у лавці Смирдіна, своїх колег по службі. Він знав: це найсильніший магніт, який притягує до нього Пушкіна, нічого іншого в дар поетові він піднести не може. Та ще своє захоплення Генієм, химерні розповіді про свій далекий край, яким поет зацікавлювався дедалі дужче. Якось він сказав, що мріє написати щось про Україну — давню, коли ще над її степами витав дух вольності та звитяги.

На той час у столиці суспіль панувало захоплення малоросійщиною, навіть у великосвітських салонах лунали українські пісні, розповідали українські анекдоти, на кухнях готували українські страви, в театрі виконували сценки з «южнорусского» життя, в книгарнях жваво купували книжки пісень Максимовича. Іван Кулжинський мав непоганий зиск з «Малоросійской деревни», і навіть творіння панів Оліних і Погорельських не залежувалися на прилавках книгарень. Микола вірив: все, що вийде про Україну з-під пера Пушкіна, буде значно вище від написаного нині. Пушкін захопився історією України, а Гоголь у тій історії кохався. Й коли починав оповідати про долю рідної землі, підносився над суєтністю світу. Одначе Микола відчував, що поза тим усім було ще щось, значніше, більше,— воно й привело їх до дружби, він знав, що Пушкін зрозуміє його завжди, так само як і він Пушкіна, вони були як двоє людей в безкрайній пустелі, які випадково зустрілися серед пісків і далі пішли вдвох. Сам він не дійшов би до мети.

Перескакуючи з теми на тему, як білка з гілки одного дерева на інше, перекидаючись, неначе горішками, дотепами, заглиблювалися в прохолодну сутінь парку, як раптом попереду зринуло дзязвуління, потім пролунали ляскіт і приглушене готіння. Пушкін зупинився, за ним зупинився, трохи не наштовхнувшись на нього, Гоголь. За густим плетивом гілок і листя рівно-рівнесенько підстрижених кущів, означених з двох боків

білими головами якихось олімпійських богів, а далеко позаду величавою Чесменською колоною, замелькали білі, жовті плями, сійнув сонячний зайчик і замаячили обриси фігур. Пушкін рішуче потягнув Миколу в вузьку бічну алею.

— Імператор? — запитав Микола, коли вони подолали чималу відстань і зупинилися під кленом.

— Не знаю... Можливо, хтось з великих князів... Яка різниця...

З його обличчя звіяло веселий настрій. Микола подумав, що Пушкін посоромився стати перед очі коронованих осіб саме в його низькому товаристві, й ображено мовчав. А в самого перед очима вставали дивовижні видива, він не гаразд уявляв той блискучий похід, але навіть плентатися в самісінькому його хвості видавалося йому щастям. Він аж умлівав, адже опинився неймовірно близько — за якихось сто сажнів — від тих, хто володарює світом. Там, здавалося йому, збіглися з усіх кінців в одне блискуче коло золоті нитки мудрості, освіти, поезії всієї країни. І він таки не витримав:

— Це ж і ви будете вшановані високою честю бути присутнім у такому поході?

Пушкін пирскнув.

— Що за штиль, Микола. Просто з Сумарокова чесонули.

І замовк надовго. Либонь, і сам не міг позбутися думки, що незабаром долучиться до того походу. Вже водили Наталі на показ царниці. Дар уяви розкидав золоті й срібні прикраси, орденські стрічки, еполети і перуки, і стало те стовписько перед його зором у невибагливому вигляді. Він ще раз хмукнув, а потім потихеньку позбирав прикраси, взяв під руку Наталі й став з нею в кінець гурту. Ох, незатишно йому там почувалося! Муляв шию високій комір мундира й пронизували до кісток погляди тих, що оглядалися. Його вони спопеляли, Наталі пожирали. Власне, він здогадувався, що й саме місце в оцім гурті, й кілька тисяч карбованців на рік будуть не винагородою його талантові, а платою за красу Наталі. Він уже знав, як то бути чоловіком такої красуні. В тісному колі знайомих, наодинці з нею він вибухає натхненням під небесні сфери, з маленького невродливого чоловічка виростає до велета. Для того свого товариства він бог і античний герой, коли захоче, може заворожити, зачудувати Наталі до екзальтації. Наодинці з нею, а також у колі друзів він усіх цих державців, нинішніх і тих, які стоять пам'ятниками, спопеляє на порох одним дзвінким рядком, а тут змушений буде мовчки плуганитися в натовпі серед блискучих царедворців, вгодованих і породистих, як армійські жеребці, і випещених чиновників

та довершених тонких лестивців. Ну як же драгуватимуться вони, за віщо цій мавпі дісталася така краса! Та яке він має на неї право! На банкетах і раутах він уже встиг прочитати один подібний погляд. Сиділа бідна скромна Наталі в затінку, й мало хто її помічав, а вивів на світло, і всіх поїняла задрість, навіть декого з приятелів, бачте, бог послав цьому Пушкіну талант, а йому мало, він ще захопив першу російську красуню. Що він перший поет держави, того до уваги не беруть.

Та коли б тільки цим обмежувалися його майбутні злигодні. Своїм дарчим велінням імператор вішає на нього золоту гирию. Далі він буде одним з тих (нехай найменшим, але одним з тих), чиею волею звершуються всі державні діяння, кожен крок, кожне віршоване слово будуть мовби освячені високим іменем, кожне слово сміливе, правдиве — зрадою держави та особистою образою імператора. Сьогодні він опублікує вірш, завтра вони його прочитають і тлумачитимуть на всі боки, либонь, імператор і мав це на меті — зв'язати благодіянням йому руки.

Пушкін зняв циліндр, кинув просто під ноги.

— Мій молодий, мій такий ще недосвідчений друже, — запально й від цього трохи веломовно звернувся він до Гоголя. — Ви кохаєтесь у поезії. І мільйони людей од сотворення світу, ті, що пишуть і не пишуть, кохаються в ній. А чи знаєте ви, що це таке насправді? Не знаєте. Це вічне змагання тіла й духу, тліну з безсмертям, правди зі лжею. Пробачте, що так високо... Але це правда. Я мислю і говорю про такі часи, як наш. Все, чим ви влестите тіло, вкрате в духу. Дилема проста: де прожити — тут чи там. Ситим, смертним життям на землі чи безсмертям потому. Всі до одного — запам'ятайте це — всі до одного мріють обдурити їх, — він тицьнув пальцем угору, в небо. — Всі до одного думають про те, щоб і прожити розкішно, й заслужити безсмертя. Але в наш час це неможливо. Те, що ввібгав у пельку, — вкрав від правди. Правда стала куціша. «Ну, я трошки, одну чисничку». І вже вона надщерблена, дірява. Це одна нитка, щоб доточити тут, треба урвати там. — Він підняв капелюха, збив з нього порох. — О, Миколо, ви ще не знаєте, яке важке життя сочинителя. Кожного дня, кожної години на сто шматків рветься душа. Як вона звивається, скільки віконець відчиняється перед нею: «Втікай, втікай з цієї тюрми на сонце. Ну, пощо ти ув'язнила себе? Що матимеш з цього? Ну, хтось там страждає, хтось бреше... А тобі що до того? Вславляй життя, вславляй великих світу цього. Будь як усі. Називай чорне білим, біле чорним. Нині

так роблять. Найпослідуший писака, здатний на будь-яку підлоту, голосно проповідує незалежність і пише безіменні пасквілі на людей, перед якими стелється в їхніх кабінетах і смиренно виконує всі їхні веління. До того ж література стає ремеслом прибутковим, для декого байдуже, скільки в нього буде читачів, аби було багато покупців. Та й мають прибуток не лише у вигляді грошей. Достойні приклади! Наслідуй їх і славишся. Он скільки славилася». Каліфи на годину, не вславився жоден, хто оспівував кривду і насильство чи бодай мовчав або одягав блазнівський каптур, коли ті кривди звершувалися на його очах. Поет змушений водночас стояти на двох ретрашементах і стріляти з двох позицій. З одного боку честь і совість, а з другого — цар і Бенкендорф... О, як важко, коли всевладна десниця лягає на твоє плече: «Я тобі вірю, ти наш. Вславляй діяння, вславляй нас і живи в спокої, отримуй чини та нагороди». І... пливи помаленьку по Леті. Цього ніхто не каже, навпаки, за життя тобі поставлять пам'ятники й змусять у школах нещасних школярів зубрити твої неправдиві віршики. Лета — це потім. І — обов'язково — її не перепливеш. А поки що, зараз ти служиш великій меті. Самодержавство, православ'я і народність... Ага, всі народні, всі патріоти — і Булгарін, і Греч, і Сенковський. А Грибоедов не народний і не патріот. Отож поетові легше, коли його лають, тоді народжується спротив, камінь об камінь викрешують іскри. А страх однаково стоїть за плечима. Стоїть вдень і вночі, обідає за твоїм столом, спить з тобою в ліжку, а коли сідаєш з пером за стіл, стає за плечима й гуде потихеньку. І перо само сповільнює біг, починає хилитися, починає обминати гострі рими, шукає спокійніші слова... А той, що позаду, бубонить, бубонить... «Це ж дурість — згубити одним замашним рядком ціле життя». — «Так, я сказав правду, бо хочу, щоб кращим було життя, щоб зникла олжа». — «Ха-ха-ха. Одним віршиком покращити життя... Утопія». І падає з рук перо. Вольтер і той впродовж життя не міг зберегти власної гідності. Лаври на його голові були забризкані багном. А голос і далі нашіптує: «Тож ти мучишся даремно. Промучишся ціле життя, нічим не поласуєш, завдаси злигоднів родині, а твої вірші забудуть по смерті, бо талант твій зовсім маленький».

— І вам такий голос нашіптує? — прошепотів Микола.

— А що ж ви думаєте... Скільки нас таких було — легіони.

— Ви один.

— Спасибі. Але ви живі і стоїте ось поруч. От якби це прокричав мені хтось звідти, з відстані в сто років... Тоді б я заїхав на безлюдний острів, покинув дружину, ресторан Дюме

і писав, писав. А потім... Всі ми кричимо про натхнення, про високі помисли, високі душевні поривання творців. А що ж насправді? Насправді поет вивертає світ, як кожух, і свої тельбухи також, це підглядач людських гріхів, вигрібач нечистот. Радість прозрінь! Прокляття прозрінь. Іноді я думаю: нащо воно мені... Сам себе руйнуєш сумнівами, наливаєш серце сарказмом. Не милуєш ворогів, не шкодуєш друзів. Піднімаєш сам себе, піднімаєш, аж рветься серце. А може, ліпше б жити, як інші. Тобто ті, які чесні, прості. Жити, та й годі. Людей хороших з невивернутими мізками римувати не вабить. Вони садять капусту, кохаються... А ми навіть кохаємось не так, як інші. Ми й з кохання хочемо видобути користь, і все, що вичавили,— в римовані рядки. А потім намагаємось продати... Щем кохання, натхнення... Так от,— мовби підсумував він.— Отам,— показав пальцем назад,— я буду серед «своїх». А «свої» не прощають відступництва. «Чужі» ще с'як-так, мовляв, спіткнувся через молодість, недосвідченість, поверховість розуму. А тут: «Що ми йому казали вчора. Він знову за своє. Це умисел».

Враз Пушкін зупинився, неначе наштовхнувся на невидиму лину. Посеред доріжки лежала мертва ластівка. Чи кібчик її підбив, чи сама гнала за комашкою і налетіла на гілку? Вони довго стояли над мертвим тільцем.

Микола покликав Пушкіна, але той не відгукнувся. Дивився в густе шатро, що його розкинула старезна липа. Ні, він дивився кудись далі. Його бліде, з великими бакенбардами обличчя було мовби вирізьблене з дерева. Про що він думає? Що бачить? Ступив за якусь грань, за яку не може ступити він, Гоголь. Микола розумів: про це запитувати не гоже. Спробувати пробитися туди слідом за ним? Гм... То єдина країна, в яку незмога добутися ніяким способом. В ній мандрує тільки одна людина — Геній. Він може там рубати камінь, а може збирати квіточки. І через те він, такий простий, а то й легковажний тут, невловний там. Він — сонячний зайчик, він же й градова хмара.

Вуста Пушкіна ледь-ледь здригалися. Не опускаючи погляду вниз, обійшов ластівку (отже, пам'ятав про неї), пішов доріжкою.

— Ось що таке поет,— сказав, мовби й не переривав розмови.— Я на той предмет філософствую, щоб знали, на яку стезю ступили,— пильно-пильноюще подивився Миколі в очі своїми глибокими, тривожними очима.

Микола стояв приголомшений. Пушкін раптом усміхнувся загадковою усмішкою — не веселою й не сумною, якоюсь без-

сторонньою, здавалося, він усміхається самому собі. Очі не сміялися зовсім, тільки великі товсті губи затріпотіли. Очі в поета були розумні. Гоголь уперше подумав: з такими очима дуже важко жити в світі. Мовби в лад його спостереженню, Пушкін казав далі:

— Правда, письменники — люди тонкі, уразливі. Вони — біль вітчизни, її совість. Це люди з особливим обдарованням — страждати за всіх. Це люди розкуті й вільні, як птахи. Коли поет злітає у високість, то він ширяє разом з ангелами. Коли у натхненні, тоді він рівний Періклу й Гектору, Цезарю й Македонському, він закликає до своєї оселі й виганяє звідти королів та герцогів, мудреців і героїв, він кпить з них, відчуває свою вищість над ними, відчуває причетність до всього, що діється в світі. Він творить нові світи й кидає в прірви світи старі, створені до нього, а буває, створені раніше ним же самим. І тоді ніщо не може його зупинити. Справжнє місце письменника — його вчений кабінет, лише незалежність і самоповага можуть нас возвеличити над дріб'язком життя і над бурями долі. І яка то насолода битися з птьмою, виводити з темниць нещасних, дарувати людям світло! Такої насолоди не знає ніхто інший на землі. Навіть коханка, найкраща коханка не може дарувати того, що дарує муза. Якби хто-небудь побачив поетове обличчя в хвилини найвищого лету, він би прийняв його за небожителя або за божевільного. Тільки божевільні, звільнені від усього земного, можуть так радіти. Через те й не шкодую, що і я, маленький, хочу бути поетом. І не вірте тому, що я наговорив спочатку.

Микола слухав Пушкіна, а сам думав про те, чи може й він називатися поетом. Брила, яку кинув на нього Пушкін, тиснула, розчавлювала, Микола гарячково порівнював свої силкування й спокуси з тими, про які говорив поет, і нітвся, й потерпав, і малів душею. Так, коли писав «Ганца»... він теж літав, але то був політ... ну, ніби в голубому неземному просторі або політ метелика в кімнаті, а тут, де ширяє поет, ідуть життедайні дощі, ростуть дерева, стоять будинки, і ступають гордо вільні люди, й простягають покалічені руки старці, а в далечині бовваніють похмурі постаті царів та жандармів. А може, поет перебільшує, хизується перед ним? Диво — після такої розмови Миколі найдужче хотілося працювати. Він ще слухав поета, а в голові роїлися думки й зринали образи, які, як йому здавалося, раніше не могли народитися. Йому нетерпеливидлося, одна половинка його душі була тут, у парку, а друга — в Павловському, за столом. Вервечкою, узявшись за руки, сходили в долину з засіяного просом горба Оксани,

Катерини, Вакули... Такі прості, такі, на перший погляд, не-поетичні. А на самий перед випхалися Іван Іванович та Іван Никифорович. І перо вже не могло зупинитися. Розбризкуючи чорнило, воно бігло по паперу.

Микола працював натхненно. Одначе в найбільшій захопленні і найвищій екстазі ніколи не пускався берега, не відда-вався до кінця на волю фантазії, за спиною стояв суворий контролер і нещадно зупиняв перо, коли воно розбігалось надто прудко. Він читав написане вголос, і тоді воно здавалося мовби не його, а чуже. Водночас незвичайне піднесення охоплювало Миколу, світла радість поймала всю його істоту: він бачив, як ясніє чолом Пушкін, читаючи ці рядки, чув його сміх, його голос, відчував на плечі його руку й то схоплювався з стільця й бігав по кімнаті, то знову сідав, потираючи руки, хапав перо, і воно знову порскало чорнилом, поспішаючи за його думкою. Зненацька воно зупинялося й тихо лягало на папір. Микола завмирав. Перед очима пропливали живі картини дитинства, батьківський дім, сад, поле — так, чомусь саме поле в пору його досягання, проходили батько, дід Василь, рудий пасіч-ник... Так-так, він і справді дуже рудий.

Високий, неначе витесаний з дуба, лоб таємного радника Олександра Миколайовича Мордвинова вилискував потом. Мордвинов щойно напився чаю з коньяком і твердими м'ят-ними пряниками,— високий жандармський начальник мав та-кий гріх — полюбляв цей плебейський харч,— і втомлено, уми-ротворено відкинувся на спинку високого м'якого крісла. Лоб неначе витесаний з дуба, одначе лоб розумний, а сам Морд-винов схожий на величезного закопченого ляща. Саме таке порівняння щоразу подумки добирає до нього літератор, ре-дактор «Северной пчелы» Фадей Венедиктович Булгарін. Але з ним розмовляти значно приємніше, ніж з жандармською шкурою Дубельтом чи й самим Бенкендорфом.

Олександр Миколайович — людина звічлива, майже ніколи не гримає, не погрожує Соловками та всіма небесними карами за кожную дрібну помилку чи невдачу. От тільки чому заклик-кав глухої ночі та ще й на таку далекую околицю? Ну, та це їхні жандармські таємниці. По всьому Пітеру зафрахтовані в них таємні квартирки, там приймають своїх агентів,— най-частіше вночі,— а при нагоді й поступливих балерин. (Що-правда, до Олександра Миколайовича останне не стосується). От лишень ніч... Яка ніч! Вовча. Тисячі їх виповзли з прадав-ніх чухонських лісів, і виють, і рикають, і шкіргають зубами, й шматують, рвуть задубіле місто. Схарапуджені диявольські

коні мчать впововж Неви — гарматними пострілами б'є в береги хвиля — залітають в канали, вітер перекидає на вулицях випадкових перехожих, одриває віконниці, стукотить по дахах і стінах будинків.

Буря гуляє над містом, завинула його в чорну водяну хмару, хоче поховати на дні цього голого безмежжя. Горенько — Фадею Венедиктовичу ще ж долати зворотний шлях! Свого виїзду він не має, візника відпустив, — хто зна скільки триматиме його Мордвинов.

— Сідайте, Фадею Венедиктовичу, — люб'язно запросив високий жандармський підшеф, і не розгадати — справжня це пошана до заслуженого літератора чи вдавана. Так чи так, а нині вони мають з літературою рахуватися, за останні десять-п'ятнадцять літ вона набрала сили. Її бояться, її намагаються взяти на ретязь і дресирувати, щоб накускувати, на кого потрібно. А вона лизоблюдна, вона й свавільна, хоче мішури слави, за славу продає інколи й честь, хоче безсмертя, за безсмертя може піти в тюрму, за правду — на ешафот. Вона, клята, всіляка, як і все в цьому світі. На літераторів гримають, їх сварять, з ними заграють, адже тільки вони можуть ввести в вічну славу або знеславити на віки вічні. Їх намагаються зробити ручними, розуміючи, проте, що спів канарки у клітці і в саду геть не однаковий. Друковане слово магічне: надрукували — вже, здається, лишилося в віках, може, то й омана, але принаймні знищити десять тисяч примірників «Северной пчелы» просто неможливо. Одначе Фадея Венедиктовича й сварити немає за що, «Северная пчела» — це глас якщо не божий, то царський.

— Так от, Фадею Венедиктовичу, Олександр Христофорович передоручив мені прийняти вас. Нині він вельми зайнятий. Він просить вибачити, що довго не відгукувався на ваше послання — сподівався мати приємність поговорити з вами особисто. Але... — Мордвинов розвів величезні руки.

Він не вибачився перед редактором «Северной пчелы» за пізній виклик, не запропонував чаю, однак кинув дешевеньку цукерку — Бенкендорфове вибачення (якого, звичайно, насправді не було), і Булгарін на льоту проковтнув її.

— Дякую. Чого там... Сам розумію: висока служба.

— Папери ваші ми прочитали. Що ви ще хотіли доповісти особисто?

«Паперами» у відділі називають рецензії і статті Булгаріна, призначені для читання тільки в Третньому відділі. Платять за них краще, ніж за опубліковані в пресі, бо й відповідальність більша. Коли Фадей Венедиктович уявляє, що його тво

ріння читатиме особисто Бенкендорф, його поймає особливе, сповнене хвилювання і зловтіхи натхнення. Принаймні він переконаний: ці його писання не марні.

Вицвілі, водянисті очі Булгаріна сягнули синім блиском.

— Є гарна новина. Дуже гарна. На небосхилі російської словесності зайнялося нове світило.

— Нове світило? Якась комета? — посміхнувся Мордвинов. — Метеорит? От так новина.

— Ні, не комета. Зірка. Яка... Вона може затьмарити Пушкіна.

Мордвинов випростався, в його очах засвітилися цікавість і недовіра.

— Яке ж їй наймення?

— Кукольник. Нестор Кукольник. Колишній ніжинський гімназист.

Мордвинов пожував сухими темними губами, приплющив очі, щось пригадуючи.

— Чув. Знаю.

— Незабаром почують всі. Лузає рими, як горішки, і теми все високі: «Торквато Тассо», «Рука всевишнього вітчизну вберегла»...

— Нове світило завжди непевне.

— На відміну від Пушкіна, всі теми патріотичні. Про вітчизну, імператора...

Мордвинов щось обмірковував.

— Добре, що про імператора. Істинна ця любов, усім серцем?

— Не могу знати...

— Ну, де вам таке знати, — зненацька зневажливо мовив високий жандарм.

Булгаріну здалося, що його хльоснули батоном. Вони хльоскають його за кожної нагоди. Фадей Венедиктович з ненавистю зціпив зуби, але в очі Мордвинову подивився незмигнуто, віддано.

«Собаки б тебе з'їли, — подумав. — Колись мені урветься терпець». І знав, що не урветься, бо він як риба на отому самому... на кукані. І те сказати — стьобати його стьобають, але й цінують. Нещодавно прямий, як палиця, Дубельт розповідав йому, як вербували вони одного дрібного літератора (прізвища, звичайно, не назвав) у агенти Третього відділу. Той крутився, як в'юн на сковорідці, зрештою заволав: «Ну, хіба я зможу, просидівши вечір біля Пушкіна, потім піти й доповісти, що такий-то його вірш був не зовсім патріотичний». Олександр Миколайович «заспокоїв» літератора: «А ви не

хвилюйтеся, на Пушкіна в нас є свої Пушкіни. Ви доповідатимете про маленьких». А потім додав, що під «своїм Пушкіним» мав на увазі саме його. Отже, Булгарін — рівня Пушкіну. От тільки чим він рівний йому? Філерське мистецтво, Булгаріна дорівнює літературній майстерності Пушкіна? Так чи так, а все ж високо! Нині урядові доводиться вдаватися до його послуг дедалі частіше. І щедріше розкошелюватися. Державна труба останнім часом почала вельми чадіти, і в тому диму легко сховатися царевим недругам. Кіптява однаково сідає на всі обличчя. І тільки він, Фадей Венедиктович, здатний відгадати справжній вигляд під сажею, хоч і самому доводиться бруднитися.

— Що ж, такі таланти нам потрібні,— підвівся Мордвинов.— Схвалюємо, схвалюємо вашу діяльність в саду російської словесності. Сподіваємось, що ці квіти забувають і в їхньому буянні зблякнуть деякі інші. Поливайте, поливайте їх. І матимете за труди свої... хвалу і шану.

Тонкий чоловік — Олександр Миколайович. Вони порозумілися в один мент. Так, нове обдаровання повинно затьмарити талант Пушкіна, можна вважати, що оця їхня розмова — то вже схвалення двору, а старання садівника — Фадея Венедиктовича, не пропадуть марно.

Вони поговорили ще кілька хвилин про театр, про літературні новини, і Мордвинов відпустив його. У другому, холодному, що його наскрізь пробивав колючий вітер, коридорі стояв жандарм у цивільному вбранні і вибивав зубами халандри.

Сповнений радості, що аудієнція закінчилася щасливо, Булгарін відчув непереборну потребу сказати цьому закоцюблomu чинові щось добре, збадьорливе

— Ох, і собача, брат, у тебе служба,— ляснув він жандарма по плечу. Той клацнув зубами, неначе хотів ухопити Фадея Венедиктовича за палець, і прохрипів:

— Прсходь!

Фадей Венедиктович зрозумів, що сказав щось не до ладу, й спробував виправитися:

— Я в тому розумінні, що така вона в усіх...

— Проходь!!! — Вибалушив очі жандарм і аж виширив зуби.

Булгарін вискочив на вулицю й сплюнув з досади. Вітер підхопив плювок і поніс у сіру мрячну далечінь.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Збиралися в Жуковського тісним товариством: Пушкін, Вяземський, Плетньов — попиту кофію, — кофію у господаря особливий, з дивовижним екзотичним запахом, — до кофію подають лафіт, п'ятнадцять карбованців пляшка, опріч лафіту, ніяких інших вин та горілок не подають, — обмінятися літературними новинами, розважити один одного епіграмами, почитати вірші. «Ворога треба знати не гірше, як самого себе», — жартував Василь Андрійович, милий чоловік, вельможа, вихователь спадкоємця престолу Олександра, придворний поет і захисник перед царем усіх літераторів, хто пропився або допустився дрібної провини, а інді й не дрібної, як той-таки Пушкін — брат і суперник по перу. Жив Василь Андрійович при дворі, у Шепелівському палаці, його кабінет — суміш класицизму з романтизмом, ще й додалося, як жартував сам господар, трохи «лінивого барокко»: античні статуї попід стінами й по кутках кімнати, картини італійських і фламандських майстрів, бюсти царя та його дружини на столі, а також Олександра Павловича, шафи з книжками, велетенське бюро горіхового дерева («гроб літератури» — Пушкін), турецький диван, м'які крісла. Й сам господар теж м'який, обплив жирком, кругловидий (сиве волосся зачесане на лисину), з молодим обличчям і очима — чорними, уважними, допитливими, очима людини Сходу, — враження м'якості, доброти, домашності підкреслювали теплий халат, феска, стоптані, оторочені хутром пантофлі. Халат, феска, пантофлі підкреслювали також, що гості — люди свої, тут кожному дозволено матися вільно, поводитися відповідно до своєї вдачі та нахилів.

Пушкін привів з собою Гоголя. Нежданно-негадано прийшли ще два літератори — Воейков та Каменський. Воейков ще трохи до товариства пасував, а кавказький лобуряка Каменський, автор «Кінців життя», «Танців смерті» та інших опусів, списаних рівними, схожими на стройових солдатів літерами на червоному папері («творив» він у червоних шальварах, червоних пантофлях), залетів сюди, ніби курка до голуб'ятні. Потому камердинер доповів, що до Василя Андрійовича зволили завітати фрейліна Россет та генерал Дятлов. Жуковський пішов переодягтися, а до кабінету вступили опастий, важкий Дятлов та вогниста, гнучка, як лозинка, Россет — перша петербурзька красуня, улюблениця імператриці. Привіталася з усіма покивом голови, примружилася на Гоголя (мабуть, її спантеличило таке носате диво), сяйнула жагучими черкеськими очима на Пушкіна. З ним у неї давня

змага вдаваних кохачів і дотепників. «Ви пронизуєте, фрейлін, моє бідне серце своїм крижаним поглядом». — «Нема що низати, там самі дірки». — «Якщо гарно пошукати...» — «В кращому випадку натрапиш на латку».

Пушкінове серце, ціле чи в латках, давно належало Наталі Гончаровій, фрейліні пропонував руку підстаркуватий Жуковський. «Василію Андрійовичу, ви хороша людина і чудесний поет, але мені в моєму становищі потрібні не добра душа та поетична слава, а гроші. А їх у вас немає. Виженуть мене з двору, а вас з поетів, що будемо робити? Ось така сумна проза». Чи не найкраще достоїнства Олександри Йосипівни висловив Пушкін:

В тревоге пестрой и бесплодной
Большого света и двора
Я сохранила взгляд холодный,
Простое сердце, ум свободный
И правды пламень благородный
И, как дитя, была добра;
Смеялась над толпою вздорной,
Судила здраво и светло
И шутки злости самой черной
Писала прямо набело.

Тверезо і світло вона судила й про поезії Пушкіна, була вірною читачкою.

Розмова одразу ж зав'язалася довкола останніх літературних новин, останніх творів. Зненацька Пушкін запитав:

— Олександро Йосипівно, щось ви нічого не кажете про мою сьому главу. Вже прочитали?

— Вона не гірша за шосту, — з усмішкою сказала Россет, сідаючи біля Жуковського, який зручно укублився в куточку широченного дивана, усміхаючись, як завжди, доброю, але трохи й настороженою усмішкою, куняючи, але й будучи готовим у потрібний момент повернути розмову в безпечну колію (якщо вона заїде на манівці).

— А шоста?

— Вона не гірша за п'яту.

Так вони дійшли до першої, а тоді Россет засміялася й вигукнула:

— А всі разом прекрасні.

Пушкін, либонь, тільки й чекав на ці слова. Й не тому, що понад усе прагнув похвали першої фрейліни імператриці, а щоб продовжити суперечку, яку вів подумки протягом всіх цих днів. Кинувся до столу, де купою лежали журнали, вихопив один, гарячково почав гортати.

— Ага, ось... «У нас ще немає літератури, немає відображення життя народу»... Ні, не це. «Жодної думки в цій водянистій сьомій главі, жодного почуття, жодної картини, достойної погляду»...

— Хто це? — запитав Плетньов.

— Овсій Флюгарін... Оселедець у літературі.

— Чому ж, Булгарін — достойний літератор, — примружила очі Россет. В таких ситуаціях вона завжди піддражнювала Пушкіна, знала: це той вогонь, що гріє поетове серце. — Минулого тижня його імператорська величність нагородив його брильянтовим перснем. За «Вижигіна», вже другим...

— В Булгаріна можна... вступити, — похмуро кинув Пушкін.

— Ну, Олександрє Сергійовичу, я затуляю ніс від ваших дотепів.

— Затуляйте. Бачите, у нас ще немає літератури! А критика у нас є? Є у нас громадська думка? Наші журнали висловлюють судження про літературу як про політичну економію, а про політичну економію — як про музику... До речі, як ви гадаєте, для чого господар тримає під рукою оцю гидоту? — раптом підняв і кинув купу журналів.

— Я вже казав, — усміхнувся Василь Андрійович. — Ворогів потрібно знати досконально.

— Поміі, якимн обливають приятеля, солодкі...

— Приятелеві треба показати, де він може помитися.

Пушкін саркастично всміхнувся, багатозначно подивився на Жуковського. Вони самі знали про себе все, вміли достойно поцінувати обопільну приязнь і розмир, повагу та приховане суперництво. А то й неприховане. Поміж ними пролягли тисячі кілометрів пустелі, проте в ній зеленіли оази й текли блакитні ріки. Вони дивилися один на одного мовби крізь тонку шалінку, то опускаючи її, то піднімаючи знову. Одначе ніколи не обмовилися про це жодним словом, і навіть тоді, коли Пушкін звинувачував Жуковського, що той не заступився за нього перед царем, та шалінка не перетворилася в глуху стіну. Жуковський його захищав... у міру своїх сил, свого страху — у міру своєї душі. Тільки вони двоє на цілу Росію знали, що уславлений Жуковський, перший поет країни, якого й зараз критика ставила на чолі поетичного ряду країни, якого й зараз рекомендувала як взірець усім тим, хто хоче прилучитися до краснго письменства, відстав від другого, трохи молодшого за нього поета. Що поезія Пушкіна барвистіша, багатша, правдивіша та глибша, а самі вірші крилатіші та світліші. Рідко хто може з тим примиритися, Жуковський примирився. Часом було гірко й образливо, часом хапала за серце туга, й вже

зовсім не міг погодитися з тими окремими нападами, один з яких нещодавно зустрів у «Обозрени русской словесности»: «На зміну філантропізму Карамзіна та ідеалізму Жуковського прийшли Пушкін та Киреевський».

Жуковський розумів також, що Пушкін глибший ще й тому, що правдивіший, розкутіший, а він назавжди прикований золотим ланцюгом до тронної коліснички й мусить вславляти того, хто на ній сидить. Можна, звичайно, перегризи ланцюг, але чи далеко втечеш, тебе наздоженуть скрізь. Також знав: література — це безбережне море, місця в ньому вистачить усім, нехай фрегат Пушкіна лине під усіма вітрилами. У вітрила його власної барки теж віють попутні вітри — до того ж кораблів у морі російської словесності ще дуже мало, а по фрегатів, що йде під білими вітрилами, ведуть прицільний вогонь піратські корвети Греча, Булгаріна, Сенковського, й з державних фортечних мурів також летять у той бік розпечені ядра. Справжню велич поезій Пушкіна осягає до кінця тільки він, Жуковський, глибоко кохаються в ній ще кілька десятків чоловік, окрім, звичайно, простих шанувальників, але й тих, хто кидє брудом на білі вітрила фрегата, немало. Журнали осміяли «Руслана й Людмилу», розгромили «Полтаву». Власне, кожен новий твір поета викликає вогонь. Надто через те, що вся згряя прописних критиків знає: поезії Пушкіна не подобаються цареві та Бенкендорфові. Відає Василь Андрійович також те, що та стрілянина примушує Пушкіна завжди триматися насторожі, викликає бажання боротися, працювати, довести навіть ворогам, що він таки справжній майстер. Можливо, якби і Жуковського отако шматувало паперове плем'я, то й його дух не оповили б лінощі й він горів би ярою злістю та ярою любов'ю, але його дух приколисаний та приспаний, і він сам не прагне перемін. Пізно вже йому топтати нову стежку.

Немов на підтвердження його думок, Пушкін вигукнув:

— Послушайте, що пише Полевой: «Онегін — зібрання окремих, не пов'язаних між собою нотаток і думок про те, про се, вставлених в одну раму, з котрих автор не склав нічого, що б мало самостійне значення». Ось так, Олександро Йосипівно!

— Ви самі дали привід до такого тлумачення свого твору, — мовила вона, — пригадайте початок «Онегіна»:

...собранье пестрых глав,
Полусмешных, полупечальных,
Простонародных, идеальных,
Небрежный плод моих забав,
Бессонниц, легких вдохновений
Незрелых и увядших лет...

Пушкін докірливо подивився в очі дівчини. Адже вона мала б розуміти, що це звичайнісінька гра з читачем, намагання відволікати його увагу, аби потім, розслабленого, міцніше схопити за петельки.

Россет, здавалося, цього не розуміла.

— І потім, ви такий проникливий і розумний. А не розумієте, що, може, хтось із нас і не читав цих пасквілів, і не чув про них, а ви їх популяризуєте на свою голову.

Пушкін засміявся.

— Щирісінька правда. Мені б, Олександро Йосипівно, до мого натхнення ваш розважливий розум.

— Принаймні Полевого вже не читатимуть,— вихопився Каменський.— Ми й зайшли, щоб розпитати про всі перипетії цієї справи. А ви, виявляється, нічого не знаєте. Прикрили «Московський телеграф», а самого Полевого...— і Каменський склав решіточкою пальці.

Всі захоплювалися, тільки Россет та Жуковського, здавалося, не вельми вразила ця звістка.

— За віщо?

— Що сталося?

— Вмістив у журналі власну погромну рецензію на драму Кукольника «Рука всевишнього...»,— розповідав Каменський.— Цілий двір у захопленні від драми. Імператор особливо...

— Наприклад, я не в захваті від неї,— підвела голову Россет.— Хоч Кукольник і земляк мій. І також неправда, буцім Полевой заарештований. Дубельт покликав його і сказав: «Я мав би приставити варту до вашої кімнати, але не зроблю цього тільки для вас. Ви йдете всупереч загальному патріотичному почуттю».

— Саме так,— поважно, вперше за вечір обізвався генерал.— Коли в Польщі гинуть наші офіцери, коли європейські держави киплять неприязню до нас і до нашої політики, вдаються до брудних наклепів, ми повинні гарантувати дух всіх станів. Драми пана Кукольника саме такі — *sublime*¹. А до того ж він сам наполовину поляк. Жар патріотизму, жар поезії...

Пушкін гмукнув:

— Жар лихоманки, а не поезії. А що возвишений — то це правда,— й підморгнув Гоголю.

Россет не сподобався його сміху.

— Ну от... Можете радіти. Вашого недоброзичливця на літературному полі не стало. А щодо жару поезії — «Наклеп-

¹ З піднесенням (фр.)

чи́кам Росії» теж написано на високих нотах.— Й примружила очі. Мабуть, останнє вона сказала зумисно.

Пушкін на те їй нічого не відповів. Був полонений чарами її очей, гостротою її розуму. Майнула думка про те, що прогрес у світі існує тільки завдяки жінкам, це вони розпочинають війни, роблять перевороти й замирюють народи. Без них на землі не цвіли б квіти й не лунала поезія. Але інша думка важкою, темною хмарою накрила ту першу, й поет похилився в глибокій задумі.

— Я не можу радіти такій несправедливості. Маю підставу ображатися на Полевого, але це один з кращих наших критиків, хоч іноді й передає перцю в страви, які варить. Він передчуває присутність істини, та не завжди вміє її знайти. Принаймні в'ється десь поблизу.

— Панове, ця справа звершена, не будемо її обговорювати,— одхилився од спинки дивана Жуковський.— То більше, не в наших спроможностях щось поміняти. Поезія повинна взагалі бути поза політикою.

— Чому ж тоді від неї вимагають, щоб вона вславляла поганих політиків? — похмуро запитав Пушкін.— Хочуть, щоб процвітала, але не мислила. Поезія за своїми вищими, вільними якостями не повинна ставити ніякої мети, окрім самої себе, одначе змальовувати слабкості, помилки і пристрасті людські — то її обов'язок, і через те...

— Поговоримо ліпше про чисту поезію,— майже благально мовив Жуковський.— Яка ставить метою тільки саму себе. Кажуть, цей Кукольник привіз з собою чимало творинь. Що це за один?

— Великий поет,— вимахнув правицею Каменський, неначе рубонув шаблюю. (Він і шаблюю рубав добре, відтинав одним помахом горлечка в двох пляшок шампанського одразу, одного разу на додачу відітнув руку денщиків, який не встиг її прийняти від пляшки). Мав нагоду помститися Пушкіну, що той цілковито ігнорує його.— Він зробить переворот у літературі.

— Ну, барона Розена він не переплюне,— пожартував Плетньов і затнувся. Адже тут були не тільки свої.

— Це ще ми побачимо,— зауважив Жуковський.— Хоч туману вже напустив. А яка він людина?

— Я не знаю, яка він людина,— мовив Пушкін.— Про це запитайте в пана Яновського, вони гартувалися на одному ристалищі. Я ж лише чував, що він чудово грає на фортепіано.

Жуковський подивився на Гоголя, й той, скоряючись цьому м'якому, прохальному, але й впевненому погляду (тому по-

гляду не можна не скоритися), сказав, намагаючись якомога наблизитися до істини:

— Найкращий учень гімназії. Вправний у всіх науках.

— У всіх? — перепитав Жуковський.

— Цілком. Особливо на терені мов. Може писати й по-грецьки, і по-французьки.

— Не те що ви, Олександр Сергійовичу, — примружила очі Россет.

— Куди мені, — вдавано скромно нахилив голову поет. — Я звичайний. Я простий.

— І трошки геніальний.

— Геній є терпіння в найвищому ступені, — процитував Бюффона Пушкін. — Він має свої слабкості, які втішають посередність, але примушують засмучуватися благородні, — і виразно, хоч трошки й насмішкувато подивився на свою опонентку, — серця, нагадуючи їм про недосконалість людства.

— Це нове світило сходить трохи нетерпляче, — мовила Россет. — Але, даруйте, вченість ніколи не шкодила таланту.

— Ось він, його однокашник, — Пушкін кивнув головою у бік Гоголя, — теж ледве випхався за поріг ліцею. Бо вважав зайвим забивати голову дурницями.

Гоголь зашарівся.

— Я й досі не знаю, хто це такий, — мовила нецеремонно Россет. — Цей пан, коли я до нього привіталася, пробурмотів щось таке, що я нічого не второпала.

Микола палав, як у горні. Россет осліпила його своєю красою, тонкістю натури, грацією, вона не маніжилася, як деякі інші панянки такого ж високого становища, невимушено розмовляла, невимушено поводитися, ходила по кабінету, представляла красиві дрібнички, які стояли майже всюди, — хода в неї була рвійна і водночас граційна. Вона була манлива, таємнича, хоч нібито й відкрита, приступна, проста. Микола подумав: простоти при дворі бути не може.

— Це однокашник Кукольника, який так припав вам до вподоби, — Микола Яновський, або ж Рудий Панько.

Жуковський тепло всміхнувся. Плетньов, що опікувався Миколою, видав «Вечори...», скромно мовчав. На решту присутніх рекомендація Пушкіна не справила жодного враження. Хтось натрапляв у журналах на оповідання Рудого Панька, веселі штуківини, які можна почитати після хорошого обіду — після українського борщу та українських вареників і книшів, хтось тримав у руках його книжечку.

Россет подивилася на Миколу широко відкритими очима:

— Так ви Панько? А я думала, ви рудіший. І не такий

носатий. Та не червонійте і не відвертайтеся, я не така вже страшна. А я ж чую, чую щось знайоме, своє. І ніби ми вже десь з вами розмовляли. Пань-ко! Як гарно. Цур їм, ходімо та хоч порозмовляємо по-українському. А може, й заспіваємо. Ви мені щось розкажете.

Вона тягнула Миколу в дальній кут кімнати, обвіяла запахом парфумів, налякала шелестом серпанкової сукні, пошитої за останньою модою в мадам Сюперфлю; і все це кинуло Гоголя трохи не в паніку. Сіла на низенькому отомані, ще й для жарту відгородилася від присутніх філейною, з жовтими бантами гардиною.

Пушкін саяв, показував Олександрі Йосипівні ріжки — ну, як мій протеже,— підморгував Гоголю: не губися, мовляв, парубче.

— Давно з України, де ви живете, що зараз робите? — засипала Миколу запитаннями.

— З України приїхав три роки тому, живу на Міщанській, служив по департаментах, тепер не служу.— Гоголь відповідав, як школяр.

— Боже мій, що мені з вами чинити,— вже насправді забідкалася Россет.— Панько мав би бути трохи іншим...

— А я і є інший,— раптом сказав Микола й мовби скинув з себе жорновий камінь.— Ви мене налякали, та й тих панів я теж боюся,— повів очима в бік генерала. В тиші, що залягла потому, пролунали впевнені генералові слова:

— ...Наказую привести цього Іванова в кордегардію. А через годину капітан мені доповідає: кордегардія заповнена, далі садовити нікуди. Виявляється, у Пітері серед низького стану третина Іванових.

— Цур їм,— знову сказала Россет. І раптом засміялася.— Я справді уявляла автора «Вечорів...» дідом. Справжнім сільським дідом. Таким собі пасічником. Звичайно ж, здогадувалася: за личиною Панька стоїть хтось інший, а уява малювала поважного, хитрого діда в брилі.

— А він вам сподобався? — одважився аж тепер запитати.

— Дуже,— щиро сплеснула руками.

— «Все жарти, все дрібнички. Нічого високого. Кпани. Іронії. Тягне в Пітер своїх мужиків з хохляндії».

Россет звела здивовано круглі плисові брови.

— Цитую одного критика.

— А ви їх не читайте,— з наївністю, якої він од неї не сподівався, порадила Россет.— І дивіться мені, пишть далі про нашу Україну.

— Хочу написати історію запорозького козацтва. Оце дав у газету оголошення, щоб надсилали які хто має матеріали,— я їх потім поверну. Козацтво наше славне. Я, може, й приїхав сюди для того, щоб показати їх світові,— зізнався щиро, й самому здалося — хвалькувато.

— «Та ще добре козацькі голови знали, що без війська козацького не вмирили...» — в задумі процитувала Россет.— Пишіть. Але й Панька не забувайте. І дозвольте мені дати вам одну пораду... Як старшій віком...

— Ой, не смішіть,— вигукнув Гоголь.

— Бачите, ви вже вчитеся робити компліменти... Так от, саме од того я вас і хочу застерегти. Цурайтеся високих палат. Навіть...— вона оглянулася й вперше в її очах змигнула невпевненість,— отаких, як оце: Василь Андрійович — прекрасна людина і для літератури, для літераторів, особливо для оцього арапа,— скарб. Але сам... Ось навіть учора... Заходить він до італійської галереї — її саме відкрили після відновлення,— а там усе великі вельможі. Голенищев-Кутузов, Юсупов, великі князі. Він до кожного з поклоном, з синівською вірністю, ще й головою до плеча прихилиться. А імператора й не помітив, той між колонами стояв. Спохопився, кинувся... А його величності захотілося пожартувати. Не прийняв він поклону Василя Андрійовича. «Що це ви,— каже,— за один раз хочете увесь двір прикохати». Кинув поета в нервову гарячку. Вже він і тих картин не бачив. А імператор пішов та й забувся. Тільки наказав підрівняти картини, бо його величність любить порядок. Щоб були ніби стройові солдати. А поет не доторкнувся до пера.

Гоголь уважно слухав Россет. В грудях йому розтікався вогонь, серце солодко завмирало. Не було того в світі, чого б він не зробив для цієї дівчини в цю мить, чистої, недосяжної. Але хіба він може собі дозволити хоча б мріяти про неї. Хто він такий — носатий дятел біля ластівки.

Олександра помітила миттєву перемену в Гоголі, жіночим чуттям вловила, що то за переміна, й на хвилику запечалилася. Вона мовби вгадала наперед нещасливу долю цього хлопця. Та й як він може бути щасливим з такою тонкою вдачею, тонким розумом, честолюбством, мрійливістю, яка розкриває перед ним усі запони світу, а сам не може ступити за найпростішу! «Пошли йому, боже, справжнє кохання,— помолилася подумки.— Воно лишень може врятувати його».

І мовби наврочила на горе йому і собі.

Вони сиділи, усамітнівшись, довго. Давно попрощався Камєнський,— «залізний гусар» поніс плітки далі, навіть Пушкін

почав нудьгувати, нетерпляче поглядав у їхній бік. Розмова біля столу не в'язалася, всі потомилися один від одного, не втомився тільки генерал, короткими фразами, які нагадували пункти військових правил, резюмував:

— Природничі науки я люблю. Гарних коней також. А мистецтва поважаю не всі.— Просто пучками згріб з дорогої, на вісім тисяч, табакерки табаки, понюхав.— Дуже багато тепер проголошують геніїв. А геніїв багато не потрібно. Потрібно більше вірних слуг. І гарних коней теж. Бо їх нині мало. А може бути війна.

— Як у вас з шлунком? — співчутливо нахилився до нього Пушкін.

— А що? — насторожився генерал.

— Не слабуєте незварюванням?

Генерал лупав очима.

— Он Василь Андрійович дуже слабує.

Генерал почав давати авторитетні медичні поради Жуковському. Той потай покивав Пушкіну пальцем. Далі говорили про грабунки, які розпочалися в зв'язку з холерою і не припинилися й досі.

— А мені здавалося, з широких вікон можна більше побачити, а значить, більше сказати правди.

Россет задумливо розпустила перське віяло.

— Правда, вона... не всім потрібна.

— Є правда одна, народна,— мовив Гоголь.

— Народ, може, й мислить, але він мовчить. І моя вам настійна порада — мовчати. Не на папері... А у всіляких зібраннях. Зараз кажуть так: де зібралось п'ять чоловік, там уже шість шпигунів. Необережним словом дуже часто втрачають усе, що придбали талантом, подвижницькою працею, розумом. Навіть за крамолу, опубліковану в пресі, правлять менше. Там ще можна знайти викрут: занесло не туди натхнення, неправильно зрозуміли мою думку. І не пишуть нічого недозволеного в листах.

Гоголь слухав, затаївши віддих, зляканими очима дивився на Россет. Перед ним відкривалися безодні, в які було страшно дивитися.

— Цього, що я вам сказала, не розповідайте нікому. Я почувую, що зустріла в цьому крижаному місті рідну душу... Жуко... Тобто Василь Андрійович і Пушкін мені багато про вас розповідали. Але зараз ви не схожі на ту людину, яку вони змалювали мені. Ну, та бог з вами... Я ще й через те застерігаю, що ви дружите з Пушкіним.

— А йому можна сказати? — похопився Микола.

— Він знає й так. Йому багато прощають, бо він... бо він великий поет. Для поезії народився і нею жив. Трохи легковажний чоловік. Тобто він не зовсім легковажний, але така вже склалася про нього думка. Такий його образ. Це йому подобається, і він його творить. А це дуже багато. Привчити всіх до думки, що ти скачеш по життю, як зайчик по траві. Опріч усього, він дворянин, давнього роду... імператор високо поцінує його талант. Хоч приховує це од усіх.

— Знеславляють або прославляють у віках імператорів ті ж таки поети.

— О,— здивовано вигукнула Олександра,— куди ви залітаєте. Одначе пам'ятайте: що дозволено Юпітеру...

— Те не дозволено маленькому миршавому теляті,— з гіркою іронією закінчив Гоголь.— Воно ж бо прип'яте до паркана.

Його слова не сподобалися Россет.

— Нащо ж так. А ви дуже честолюбні.

— Дуже?

— Неймовірно. Це вас може згубити... Не беріть нічого близько до серця.

Врешті їхнє усамітнення надокучило й Жуковському, і він покликав їх. Наказав лакею принести каву, лафіт, солодощі.

Гостинний господар мав завжди запас найрізноманітніших солодощів: знав-бо, Россет — ласуха; нині його припаси поповнилися з Парижа. Поспішав пригостити ними Россет. Пушкін приготувався пригостити її новою епіграмою. Епіграма ще не знайшла остаточного завершення, тільки складалася в голові, але суть її для нього була ясна. І коли знову зайшла мова про Полевого та Кукольника, процитував, мовби поміж іншим:

Рука всевышнего три чуда совершила:
Отечество спасла,
Поэту ход дала
И Полевого уходила.

Епіграма ще борсалася, як пташеня на краю гнізда, випробувала крила, але він знав, що це пташеня вже вбилося в колодочки і від природи міцне. Завтра воно шугоне над Пітером і облетить цілий літературний світ. Поглядав задоволено, весело і трохи зухвало.

Гості пили каву і сміялися, повторюючи епіграму.

Пушкін і Россет перестрілювалися поглядами.

— Хочу вас, мій друже, застерегти. Не закохайтесь в цю діву.

— Чому? — раптом виклично запитав Микола і густо почервонів.

— Багато спалите намарно серця. І не одружуйтеся ніколи. Для талановитої людини одруження — майже смерть. — І чомусь зітхнув.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

«Кукольник — це новий Байрон, російський Гете».

І. Сенковський

«В Росії два поети — Кукольник і Пушкін»

В. Кюхельбекер

«Карл Брюллов знову лізе в дружку, але серце моє для нього вичахло, і якщо я виявляю йому зовнішні ознаки уваги, то більшою мірою підкоряючись правилам пристойності. Сумна необхідність стосунків з людиною, яку хогілося б любити душею, як доброго брата, як Мишу¹».

ІІ. Кукольник

«Несторе, світоче нашої поезії і мій брате...»

М. Глінка

Великий і багатий Петербург, проте молодому чоловікові без грошей, без чинів, без зв'язків подітися в ньому нікуди. Така вже несправедливість долі: один не знає, як розподілити свій час між раутами, балами, картярськими столами в товаристві старої графині, її дочки та таємного радника, інший цілісний вечір просидить у старому архалуці біля вікна й потішить зір сваркою двох кухарок або спогляданням п'яного німця, що не може додбати додому. День у день сидить він біля вікна, втупивши погляд у сіру полуплену стіну навпроти, і едине, що залишиться йому в спомині на старість, це полуплена стіна.

Вони найчастіше збігалися в маленькій кондитерській на Гороховій, освітленій однією свічкою, там можна замовити

¹ Глінку.

чашку шоколаду, пиріжок на пригірклій олії, а курець ще може посмоктати засалений цибух з пір'іною і сургучем замість бурштину. Вони були вже віддалені один від одного, та повернувся з Кавказу Данилевський, і приїхав Гребінка, й знову збили товариство до купи.

Останнім прийшов Гоголь, як завжди, пробубонів замість вітання: «Ходить гарбуз по городу, питається свого роду, ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові». Гарбузові родичі відповідали невлад. З'їли по пиріжку, випили по чашечці шоколаду. «Начє проковтнув муху і запив сльозою,— сказав Данилевський.— От на Кавказі...» Й почав розповідати про дивовижний гірський край, де точиться важка війна між царевими військами і горянами. Микола слухав Данилевського, порівнював у пам'яті того, колишнього Сашка, з цим новим. Взагалі він свідомо, а то й мимохіть карбував у пам'яті кожен оригінальний жест товаришів, кожне запашне слово, тепер у нього ніщо не пропадало, все йшло в роботу. Це була пекельна робота, котрій не завжди був радий сам. Домисел, вигадку в будь-якій розповіді вгадував дивовижно, й тоді почувався, ніби випив відро помиїв, а до вигаданого ставився, як до мертвечини. Тільки отакою, безнастанною роботою можна чогось доп'ясти, й катував себе немилосердно. Душа його була як струп, а пам'ять — як лавка антиквара.

Данилевський почитав вірші (віршики, як про себе відмітив Микола, проте вголос цього не сказав), а тоді Гребінка запитав у Гоголя, що той зараз пише. Микола відповів неохоче: «катується комедією — називатиметься «Володимір III ступеня», але поки що в ній немає жодного вдалого ходу, «жодного проспекту, самі глухі закапелки», бо перо «так і штовхається в такі місця, які цензура нізащо не пропустить». Одначе непомітно розбалакався, почав промовляти за своїх героїв. Навпроти нього сидів Гребінка, слухав уважно, моргав очима, похитував головою.

Гоголь розповідав натхненно, змішив товаришів — він умів повернути смішним боком будь-що. Хист до таких розповідей мав неперевершений. Пробували переповідати почуте від нього, й виходило пісно, несмішно. Проте й сам викликав у декого посміх — носатий пістрявий папужка, пнеться за модою, але претензії його нужденні. Цього не помічав. Боляче переживав свою незугарність, від того ще вище підносився мріями.

— Може, Миколо, ти й справді станеш письменником,— сказав Гребінка.— Підуть твої комедії, принесуть тобі купу грошей, й тоді ти нас запросиш до Дюме...

— Я згодний і на Ізлера,— ковтнув слину Пащенко.— Боже мій, владико живота мого, два розтягаї з зітханням — і можу після того померти.

— А пиріжків з печінкою та яйцями не хочеш?

— А французьких котлет зі смаженою картоплею?

— Я згоден на коржики з салом та пиріжки з маком.

Хлопці йшли набережною каналу й дратували свій голод стравами, які хтось десь колись їв, а про деякі лише чули.

— Поїду в губернію, облещу вченістю провінційну красуню,— сказав Прокопович,— кожного дня їстиму по смаженій курці, а питиму тільки шампацьке.

— Потрібна комусь твоя вченість, як мопсові підкови,— похмуро кинув Данилевський. Ніс у Прокоповича картоплиною, і все його добре обличчя видавалося наївним і простецьким.— Подивися в дзеркало, на твій ніс можна вішати капелюхи.

— Ти наші носи не чіпай,— сказав Гоголь.

Назустріч їм, заплітаючи ногами, дибав п'янений чиновник у старій, пошарпаній шинелі. Чиновник найнижчого штибу, як і вони самі. Одначе вони сподіваються видряпатись на шаблі високі. Це, звичайно, нелегко. Треба докласти багато зусиль, треба стягати тих, хто попереду, й гуцати ногами тих, які наступають ззаду. І раптом чорна думка: хіба не може він, Микола, на ціле життя залишатись отаким чиновничком?! Напочатку він зверхньо посміхався, зустрівши отаку поторочу, тепер не сміється, дивися, не відвертайся,— наказує собі,— може, це йде твоє майбутнє.

І болем пойнялося серце за маленького чоловіка. Либонь, він і маленький, бо був правдиво щирий, чесний, не писав доносів, не лествив начальству, не пхався наперед. Як же швидко і страшно відкрилися перед ним всі темні закутки.

Чиновник обійшов їх стороною. У повітрі пахло сирістю, глухою безнадією.

Вийшли на Синій міст, повернули ліворуч, зненацька, неначе корабель з морської піни, на них вплив великий темний будинок з яскраво освітленими вікнами. Світло лилося потоками, падало дивними дугами, гойдалися золочені порт'єри, сяяли люстри, миготіли оголені плечі красунь, зблискували діамантами персні, іскрило в кристалі шампанське...

Звичайно, плечей і діамантів вони не бачили, шампанського теж. Те домальовувала уява.

Від будинку від'їжджав парокінний фаєтон впрожні. Бал або раут.

— Бр-ра-т-ці, т-та це ж у Нестора,— чомусь пошепки сказав Мокрицький.— Дім Гаврилової. Р-раут.

— Ілюмінації в нього,— підтвердив Редкін.— Сьогодні се-реда... Злетів наш Нестор, неначе на крилах.

Хлопці зупинилися. Хлюпотіла за спиною в каналі вода, від Неви повівало вологим туманом.

— Жр-рати хочеться,— ні сіло ні впало бовкнув Мокрицький. І по довгій паузі: — В-возрадуймо В-возвишеного своїм візитом.

— Дуже він тобі зрадіє,— мовив Прокопович.

— А чому й не зайти,— сказав Данилевський.— Відколи прїхав, його я не бачив.

Прокопович шморгнув носом.

— А якщо там... цар або губернатор.

— Мелеш дурниці,— обурився Данилевський.

— Або швейцар не пустить...

Данилевський розпростав плечі.

— Пішли. Посидимо трошки, поговоримо...

— Б-бахнемо по кел-лиху шампані, зак-кусимо осетрин-к-кою,— умлівав Мокрицький.— А п-потім по б-біфштек-ксу.

Гоголю страшенно не хотілося йти до Нестора, вже з рік, як той не приходив до нього, і вже Миколина думка про його нові твори того не цікавить, але боявся кпинів товариства, мусив йти. Піднімалися широкими сходами, застеленими рожевим килимом, пузаті лампи з пузатими стеклами освітлювали шлях. Низенький, карячконогий швейцар впустив їх до передпокою, а сам кудить покотився на кривих ніжках. Хлопці товпилися біля дубового комода, на якому стояв годинник у вигляді лева, що котить кулю, через передпокій пробігали лакеї в чорних фраках та білих рукавичках, очевидно, взяті напрокат, десь з-поза зачинених дверей долітав стукіт ножів і якийсь гуркотіння. Звідти просмоктувався чад, допливали запахи смаженого м'яса та капусти. Прочинилися високі двері у вензелях, хитнулася знайома довготелеса постать. Нестор стояв перед ними розпашілий, з натхненним обличчям і блискучими очима. Блискотіли діамантові гудзики на розстебнутому синьому фракці та на сніжно-білому жилеті, сліпила очі батистова сорочка.

— Кого бачу, братці,— розкрив обійми Кукольник і розквітнув усмішкою, справжньою чи фальшивою — не відгадати.— Дуже до речі, заходьте. О, Сашко, повернувся живий. Радий, брате, радий.

— Хлопці, там офіцери. Тисяча офіцерів,— злякано прошепотів Прокопович, що заглядав у щілину дверей,

Липкий холодок сповз Миколі по спині. Особливо він не любив товариства офіцерів, чомусь вони завжди обирали об'єктом своїх грубих дотепів саме його.

— Заходьте, братці,— ще раз розпростер руки Кукольник.

Либонь, він і справді хотів, аби вони зайшли: змагало бажання похизуватися, а може, припрошував щиро.

— І м-мій учитель т-там,— сказав Мокрицький, що заглядав через плече Прокоповича. Навіть у страху не проминув назвати Брюллова своїм учителем, хоч насправді, либонь, поки що був тільки малярським служником при ньому. «Загибель Помпеї» справила на Аполлона приголомшливе враження, він ходив, неначе в сні, і про те незвичайне захоплення розповіли Великому Карлу, й той узяв хлопця до себе. Звичайно, було б величезною нетактовністю сісти з ним за один стіл. І тільки десь у глибині свідомості майнуло, що уславлений художник — звичайнісінький гість Кукольника, і подивився на колишнього співучня, як на розпашіле сонце.

— Ні, Несторе, там у тебе своє товариство, свої розмови,— рішуче мовив Редкін.— Ми не знали, що в тебе такі гості. Зайдемо іншим разом.

— Ті гості не п-по нашому чину. Нам аби по к-келиху шампані та по бутерброду,— бовкнув Мокрицький.

— Ну, як хочете,— знизав худими плечима Кукольник.— Зайдіть сюди.

Вони зайшли до маленької порожньої кімнатки, де стояв тільки письмовий стіл та кілька стільців. Мабуть, у цій кімнатці Кукольник приймав прохачів у службових справах — він служив у військовому міністерстві.

Два лакеї принесли кілька пляшок шампанського, бутерброди з баликом, сьомгою, ікрою. Пили в ніяковості, уникаючи дивитись один на одного, сердилися на Аполлона, який, однак, трощив бутерброди, аж виляски йшли по кімнаті.

— Високо знесла, Несторе, тебе фортуна,— відпив ковток іскристого шампанського Данилевський.— Чим ти їй уподобався?

Кукольник усміхнувся,— мовляв талантами, братці, талантами.

Сірою купою сиділи вони, безталанні, навпроти нього. Звичайно, він не сумнівався й раніше, що випередить їх уже на перших верствах, однак не сподівався, що все станеться так швидко. «Обранець долі»,— так хтось сказав про нього. Тільки не вона обрала його, а він її. На мить, лише на мить згаваючою іскрою нічного багаття майнув страх, майнула думка про мінливість людської долі, однак погасла, не лишила сліду. Он гримить у кімнаті музика, вирве живий вир, кращі

люди Петербурга прийшли вшанувати музу поета, а справжній його політ ще тільки починається. Він переповнений задумів; творчої жаги, він вийшов на свій зоряний шлях.

До кімнати заглянув швейцар, покликав Нестора поштивим поковом пальця, якийсь час хлопці були самі. З'їли ще по бутерброду, а коли повернувся Нестор, почали з ним прощатися.

— Не забувайте, братці. Заходьте, як бувало колись.

Мляво махнув на прощання рукою і вернувся до гостей.

У вітальні сиділо чоловік п'ятдесят, переважно офіцери, кілька літераторів, двоє-трое журналістів, чиновники, злинялий камер-юнкер, кстрий невідь-яким чином затесався сюди й котрого ніхто не знав. Під стелею плавали хмари диму, запах тютюну і вина давно збив ніжний аромат пахучих папірців, якими було накурено у вітальні.

— Хто то приходив? — запитав Рамазанов, молодий худорлявий скульптор, відданий Кукольнику тілом і душею, закоханий у нього до нестями.

— Так, прохачі, — Нестор обвів ледь посоловілим поглядом гостей. Його високе чоло брижилось зморшками. Помітив, що атмосфера впала на кільце поділок, долив у склянку з вином пива, підняв над головою:

— Преображенці! Здоров'я государя імператора!

Імператор дивився з величезного портрета на стіні, здавалося, навіть рукою милостиво махнув.

Неначе вихор війнував по залу, преображенці випросталися, — блиснули золотом еполети, — гаркнули, аж загойдалося в люстрі світло:

— У-р-ра!

Це вони плещуть у театрі на «Руці всевишнього» до знемоги, це вони поширюють по Петербургу і по всій Росії славу про її автора. Скачуть їхні бойові коні, гойдаються білі султани — султани і його слави. Одначе, пильно приглянувшись до Кукольника, можна було помітити, що нині він ними не вельми опікувався, втомився від них... Правда, вони дуже уважні, просять читати поезії, й читати йому хочеться завжди. Це бажання просто непогамовне.

Рамазанов дивився на Нестора відданими очима, той нахилився до нього й прошепотів:

— Залишишся. Розлетиться вся ця мушва, посидимо. Поки що увертюра. Опера почнеться потім.

У тиші, яка запанувала, Нестор прорік:

От случая зависит часто радость,
И горе, и любовь, и даже-генный.

Туманно, багатозначно, красиво. Преображенці загомоніли, намагаючись втямити вічі слова.

Кукольник дав їм заряд і пішов до іншої кімнати. Там зібралися переважно люди старші, цивільні, здебільшого митці. За четвірним бостоном сиділи Крилов, Панаєв, Сенковський і фон дер Фліт. Сьогодні було багато москвичів. Увійшов Полевой, великий, несміливий, вклонявся всім низько-низько. Сміливий і гарячий на літературнім полі, у кабінетах і вітальнях він ніяковів, тратився, намагався усім догодити. З Кукольніком довелось помиритися, тільки в такий спосіб міг вернутися на літературний терен. Обмінялися компліментами, Кукольник сказав, що ім'я Полевого ніколи не зав'яне в суцвітті імен російських літераторів. Полевой похвалив останню драму Кукольника. Промайнув і зник рудуватий фронт у блискучих штиблетах — філер, догідливий і нахабний водночас, його маленькі свинячі очі мовби промовляли: «Який ти не значний, але мене боїшся». Покусуючи бурштиновий мундштук, прочовгав по паркету цензор Кукольника Фрейганг, лисий, з короткими і колючими, як підстрижена щітка, бакенбардами чоловік, незбагненний Несторові. То він поважний, суворий, вичитує і повчає: «Деякі ваші колеги ховають справжній зміст, вони гадають, цензор дурніший за звичайного читача, а того й не відають, що цензор бачить не тільки те, що написано, а що бовтається ще в чорнильниці». То він іронічний, а то й блазнюватий: «Панове, приємна звістка, є новеньке обмеження»,— й потирає руки та усміхається кривим ротом. «Запитуєте, де ваша стаття? Сховалася в туманній далечині».

Фрейганга Нестор боявся. Взагалі тільки-но він заходив до цензора, його охоплював неояснений страх, ніби він припустився якоїсь крамолі або збирався припуститись її, а Фрейганг все вже розгадав. Прочитав у нього на лобі. Кажуть-бо — поет, якщо він справжній, завжди носить у серці непослух. Двоє літераторів: неосвічений, наївний і хвальковитий Якубович та напорапливий Воейков, в чий «Дім божевільних», проте, потрапити боялися,— епіграми там не вельми дотепні, але грубі, в них точно схоплені фізичні вади людей,— різалися на більярді. Ці завжди нерозлучні, у вічі вихваляють один одного, цілуються, а розійдуться, й кожен поспішає прошепотіти сусідові на вухо: «Ну й гидку та бездарну тварюку я щойно цілував».

Кукольник взяв на хвилину у Якубовича кий, мистецьким ударом зрізав жовтого у середню лузу, з усмішкою віддав кий й підійшов до канапи, на якій сиділи Брюллов та Глінка.

Брюллов великий, повновидий, чубатий, Глінка маленький, майже мініатюрний, з чорною борідкою і вусиками, ніяковий, палкий,— уславлені художник і музикант, з ними в Кукольника повертало на дружбу. «Великі еднаються з великими»,— нещодавно простецьки заявив Брюллов. Обидва нудьгували, Брюллов відверто дер позіхами рота.

— Жени, Несторе, цю банду до всіх чортів,— сказав він.— Обридли. Ще й програвся я. Поставив на руте і прогорів.

Кукольник усміхнувся.

— Не можна, Карле. Потерпи трошки. Я ось прийшов узяти Мишу, офіцери просять щось зіграти. Як ти, Михайле?

— Та вже ліпше тарабанити на роялі, ніж куняти оце тут, чи не правда?

«Чи не правда» він тулить до місця й не до місця.

Проте грав і співав з натхненням, з почуттям, заливався, як дзвоник, пов'язана поверх жилетки манишка розстібнулася, бант розтріпався, очі палали, й повітря в грудях не вистачало. Всі земні думки й чуття залишали його біля рояля, тоді ледве пам'ятав, де він зараз, навіть не вельми важливо, виконує пісні для когось чи лише для себе. Спочатку здавалося, ніби він блукає десь на манівцях, а потім настійніше й настійніше почала лунати одна тема, яку ніхто не міг потрактувати, а вона викликала неясну тривогу й щем у серці й переносила кудись далеко-далеко. Проте це була тільки підготовка, інтродукція, а далі залунали романси, музику до яких написав сам: «Чи забуду я?», «Ноче осіння», врешті, романси на слова Кукольника «Сумнів», «Жайворонок», «Давно ти трояндою пишною квітла?..», а вже потому грізно й урочисто пролунала його ж увертюра до «Руки всевишнього». Це також був вступ, підготовка до іншого лицедійства. Тільки завмерли останні акорди, почав читати уривки з «Руки» сам Кукольник. Лакеї швидко погасили всі свічі, лишили тільки одну. Читав запально, гаряче, в ажитації:

Святитель стал пред юным Михаилом,
Зовет его, зовет господним гласом,
И се! — гремит навстречу Михаилу
То русское, громовое ура,
Ура любви и радости ура,
Которым Русь венчает государя.
Огромна Русь от моря и до моря,
Орлы сидят по четырем концам,
На севере безбрежный океан,
На юге — нет конца...
Святите день избранья Михаила,
День двадцать первый февраля.

Ура.

Да здравствует наш царь, наш
Николай светлейший, ура. Ура,
Преображенцы!

Останні два рядки він додавав на ось таких вечорах.

Преображенці знову гаркнули «ура», але господар не давав їм отямитись.

— Дивно, преображенці, слухайте, слухайте,— і приклав до губів тонкого красивого пальця.

Царю мой, боже мой, ура!
Труба гремит, то звуки вечной славы.

— Bravo! — гукали преображенці.— Charman! ¹ Ура!

Преображенці впивалися дармовим вином і поезіями. Нестор впивався теж, читання власних поезій давало надзвичайну насолоду.

— «Тасса», просимо «Тасса»,— залунало з усіх боків. Цей перший твір чомусь найдужче всім запам'ятався.

Нестор підняв угору лівницю.

— Що «Тасс», дятячі сльози. Писав я щиро, але те вже позаду. Замірів і задумів у мене дуже багато. Ось уже майже закінчив «Джуліо Мості» — драму з життя італійського. «Італія, чудова країна»... Цур, не хочу переступати дорогу сам собі. Я марновірний. На тому тижні матимете нагоду послухати від вашого покірного слуги перші глави.— Нестор уклонився.— Мистецтво, моя святиня, якій віддав себе на служіння. Всі, хто любить мистецтво, мої друзі й брати.

— А ще які теми ви обіймаєте своєю фантазією? — пропи-скотів з кутка довгошиїй гусар і злякався власного голосу, зніяковів.

— Від вас у мене таємниць немає.— Кукольник долив з великої плечистої пляшки у вино чорного пива-портеру — цей трунок полюбив найдужче,— підняв над головою келих, відпив кілька ковтків.— За «Джуліо Мості», «Джекобо Санезара», «Марію Стюарт», «Скопіна-Шуйського»...

— Високі матерії і високі імена,— прогудів чорний, як жук, гусар з театральні підкрученими, ідеальної форми вусами; було видно, що в ті вуса вклав усе життя, леліє їх і кохає, змащує пахучими оліями, закручує по волосинці, на ніч укладає в спеціальні паперові пакети, які продаються у магазині мадам Рюшо,— достойні вашого пера.

Кукольник усміхнувся й надпив вина з пивом.

¹ Bravo. Чудесно (фр.).

— Спасибі, Воеводов. Митець не повинен писати про буденне, вульгарне життя, він має злітати високо, вести в поезію осіб царствених. Бо поезія — царство величі, самопожертви, розуму.— Його голос лунав пророчо, віщо, він прорікав нібито істини прості, проте багатьом здавалося, що перед ними провидець. Магічно підводилася вгору ліва рука і падала безсило, тягнучи тих, хто за нею стежив, у безодню. Тяжка замрія лягла на чоло, нетутешнім блиском сяяли очі.

— А дурнів кому залишаєте, мені? — засміявся Воейков, що стояв у дверях, зіпершись на більярдний кий.— Хто їх оспівуватиме? І хто оспіває гарні струнки ніжки?

— Пушкін,— вигукнув з-за його спини Якубович.— Найкраще оспіває їх Пушкін. Я люблю його вірші про ніжки, ну... й про ручки теж.

Юний Рамазанов спалахнув і став у войовничу позу.

— Отож-бо й є, що ніжки та ручки. Що він дав для поезії, ваш Пушкін? Такий собі римувальник. Ліберальний поет.

— Чому аж так,— заперечив Воейков.— В «Євгенії Онегіні» є глави непогані.

— Ось-ось, непогані глави,— гарячкував Рамазанов, і волосся йому розпатлалось та впало на очі.— Нестор Васильович повів поезію невторованим шляхом. Таких вершин вона ще взагалі не сягала ніколи. «Труба гремит, то звуки вечной славы, Рукоплещи, великолепный Рим». «Звуки вечной славы» — ось що таке поезія Кукольника.

— Панове, панове, не сперечайтесь,— спробував зупинити їх величавим жестом Кукольник.— Справді, для чого аж так. Пушкін, безперечно, теж поет. Гармонія і мелодика його віршів прекрасні, проте він легковажний і неглибокий. Він не створив нічого значного, а якщо мені бог продовжить життя, то я створю що-небудь сильне, серйозне й, можливо, дам інший напрямок літературі.

Його обличчя зблідло, чорні задумливі очі дивилися поверх голів. У них клубочів туман. Голос ставав дедалі пророчішим, рухи рвійніші. Промовляв упевнено, роблячи багатозначні паузи-контрапункти, натискаючи на літеру «о» і на всі голосівки. Присутні дивилися на нього як на істоту вищу, впивалися тим, що дихають разом з ним одним повітрям (добряче прокуреним). Заглядали в чорноту його очей, ловили кожне слово. Дивувалися його вченості, широті поглядів, сміливості суджень. Саме таким і має бути геній. Він ніколи не опуститься до дрібних тем, всі дрібні, житейські справи його не цікавлять, і землю він бачить з висоти пташиного польоту.

— Не знаю, чи тільки високими матеріями можна розчулити людське серце,— уперто провадив Восійков.— Хіба потворний Квазімодо не зворушив нас? Всі ми також з захопленням читаємо твори Бальзака.

— Байрон, Гюго, Бальзак... Тут справа в іншому,— замислено мовив Кукольник. Він підвів голову, його очі зблиснули, гіркий смуток проглянув у їхній глибині. Обличчя поетові зблідло ще дужче, губи посиніли, їх потягнуло вбік.— Я, панове, давно думаю... І серце мені болить, та іншого виходу не бачу. Російська публіка не доросла до розуміння серйозних творів. Здається, я покину писати по-російськи і писатиму по-французьки або по-італійськи. Мені боляче, гірко, але що я зроблю,— на його очах блискотіли сльози, трагізм його був щирий і страждання теж.— Я люблю Росію, нашу бідну героїчну Росію, одначе російську мову мені доведеться облишити.

Запала тиша. Тривожна, ламка, так буває у затишшя перед бурею. Рипнув під кимось стілець, з dna чиеїсь душі зірвалося зітхання. Почулося схлипування — Рамазанов плакав. І враз ще одне, важке, нутряне зітхання пролунало з отомана біля рояля, батистовою хусточкою почав витирати сльози чорний гусар з розкішними вусами.

— Несторе Васпльовичу... Російська словесність без вас гине. На' кого ви її полишаєте!

— Несторе... Несторе Васильовичу, ти не зробиш цього,— вмився сльозами Рамазанов.— Не зробиш!

— Я вже вирішив,— тихо і віщо мовив Кукольник і опустився на канапу.— По-російськи — жодного слова.

Моторозна тиша знову запанувала у кімнаті. За вікном пролунав цокіт копит, і садинокій скрик, схожий на виття, змусив усіх здригнутися. Ангел смерті пролетів зовсім близько. Здавалося, він випурхнув з Кукольникових поезій.

— Не позбавляйте Росії свого генія, не позбавляйте російську словесність свого таланту,— пролунав чийсь істеричний крик, і загуділа підлога, Рамазанов упав на коліна. Поруч нього став на коліна Аксаков (через багато літ він напише у своїх спогадах: «І я був молодий, і я був дурний, і я стояв на колінах та вмовляв, щоб Кукольник не позбавляв Росії свого генія»), далі підхопилися преображенці — гойднулося полум'я свічок, кілька з них погасло — й дружними рядами вишикувалися на паркеті. (Не впав на коліна лише один чоловік — Олександр Брюллов, він стояв у дверях із схрещеними на грудях руками і незрозумілою посмішкою на вустах). Лунав стогін, схожий на виття, схлипування, проривалися ридання. Хвилина була

важка, гамлетівська. Фатальне — бути чи не бути російській поезії — опанувало думками кожного присутнього тут.

— Є, є і в нас щирі і достойні серця, які можуть досягнути твій високий дар і порив,— не зовсім до речі белькотів Рамазанов.

У кожному вигуці, у кожному зітханні лунали нотки глибоко трагічні, трагічний присуд повис у кімнаті над головами тих, що стояли на колінах, як меч; у тому, що тут відбувалося, не було й крихти фіглярства, клоунади — справжній поет Росії залишав її. В житті буває — клоунада видима тільки з відстані.

— Ми любитимемо вас завжди, молитимемося за вас і будемо вірні вам до гробу, тільки не полишайте нас без свого генія,— гукнув чорнявий гусар.

Поміж тими, що стояли на колінах, і Кукольником знову запала бездонна, як прірва, тиша. Кукольник мовчав, прихилившись до спинки дивана й заплющивши очі. Був схожий на привид, на мерця. Відтак повільно підвівся, обвів усіх багатозначним, рокованим поглядом. Всіх, хто стояв на колінах, обсіпало жаром, Рамазанова почала бити лихоманка.

— Дякую вам усім.— Взяв під руку Рамазанова, хотів підвести, той не вставав. Він тихо поцілував його в голову.— Не за себе я дякую і не від свого імені, а від імені високого мистецтва. Писатиму далі по-російськи, для людей розумних і чуйних, таких, як ви.

Знеможемо провів рукою по чубу, обвів присутніх довгим віщим поглядом. Повільно підняв келих і випив його до дна. Преображенці пили, стоячи на колінах.

До вітальні тихо, на носках увійшов лакей, запалив усі свічки.

Вставали з колін, христосувалися, як на великдень, витирали хусточками сльози. Всіх опанувала тиха радість, однак Кукольник не хотів, щоб вечір скінчився на такій ноті. Повільно обвів поглядом залу, кожного обдарував усмішкою, похитав у повітрі келихом. «Живемо; п'ємо, радуємося один раз».

Кивнув головою Глінці, сіли вдвох до рояля, заграли в чотири руки італійське каприччіо. А потім виконували «Венеціанську ніч», далі один свій спільний витвір без назви, в темпі алегро, темп і далі наростав, і врешті у чотири ж руки вдарили ритурнель до кадрилі. Рояль охкав і сміявся, ритурнель дробила рештки крижаної кірочки на друзки, кликала всіх до легкої веселості, кликала в рожеве, майже безсмертне майбуття.

Подали шампанське, в його пінявих бурунах втопили рештки недавньої трагедії. Лакеї розносили на тацях тарілочки з соєсисками та біфштексами.

Упевнившись, що гості заспокоїлися, Нестор пішов до картярської кімнати. По дорозі обнімав то одного, то другого гостя, казав якесь ласкаве слово,— а очі вже були відсутні.

— Несторе Васильовичу, май милосердя,— підвівся назустріч йому Брюллов.— Я хочу їсти, хочу пити. І взагалі мені оцей шабаш обрид до гикавки. Удай, що вмираєш, вони всі вмруть, і ми викинемо тіла на вулицю.

Він стояв над Нестором, як гора. Похитувався з носків чевиків на каблучки, й велетенський галстук-бант то піднімався, то знову опускався, як велетенський метелик.

— Що я зроблю, Карле, правила пристойності...

— Так вони просидять до ранку,— обурився Брюллов.— Яненко!

Дзигастиий, хоч і тілистий, татаркуватий, головастий Яненко виріс, неначе з-під землі. Бездарний художник, вірний горілчаний брат, він приклеївся до могутнього Брюллова, як равлик до гілки крислатого дуба. Але Брюллов почував, що без Яненка йому жити важко. Ніхто краще за нього не знає, якою стравою і яким напоєм славиться та чи та ресторація, де сьогодні танцюють цигани і співають угорці, ніхто краще не вміє полестити честолюбному Карлові. Здавалося, споглядаючи «Загибель Помпеї», Європа, людство вже вичерпали всі епітети, всі порівняння, одначе маленький безталанний Яненко міг тут позмагатися з усім світом. Тут його фантазія не мала меж.

Покликаний оглянути нову картину високого метра, ледве переступивши поріг, зупинявся, широко розкривав очі, розтуляв рота, німів на хвилину, потому скрикував верескливим голосом, затуляв обличчя руками й кидався геть з майстерні.

— Недостойний! Недостойний есм!

Здавалося, після такого істеричного захоплення, власне, самознищення, яким ще чином можна висловити більший захват. І Кукольник, і Глінка вважали це лицедійство найвищою точкою «генія» Яненка. Одначе позавчора, переступивши поріг майстерні великого майстра, де на мольберті стояв новий, щойно завершений портрет Кукольника, він ледве блиснув на портрет очима, заплющив повіки, захитався й вигукнув трагічним голосом:

— Осліп. Братці, осліп!

Заводав так, що всі захвилювалися насправді, повірили.

Здавалося, Яненкова шаноба — суспіль блазнювання, такти воно й було, одначе Брюллову воно подобалося. Звичайно, він розумів, що в цьому перебільшеному захопленні елемент гри, це розуміли всі й втішно сміялися, сміявся і сам Брюллов, але ті дикунські вигуки водночас мали свідчити, що зви-

чайних слів, аби поцінувати творіння великого майстра, звичайних почуттів у арсеналі людей не досить. «Не достойний есм дивитися на таке чудо».

Того ж дня про ті Яненкові вихилися ставало відомо всьому Петербургові, їх переповідали з вуст в уста, як хороший анекдот. А влучний анекдот має велику силу.

— Якове Федосійовичу,— з перебільшеною шанобою, голосом скривдженого хлопчика звернувся до Яненка Брюллов.— Порятуй ти нас, голубчику. Спровадь увесь оцей полк і всю іншу мізерію.

Яненко віддано дивився метрові в очі. Якусь мить розмірковував, плямкаючи при тому товстими губами, відтак хитнув головою.

— Зараз, ваша величність, щось зробимо.

За хвилину він сидів у вітальні серед преображенців. А ще за хвилину підвівся, заклопотано закрутився посеред кімнати, мовби щось шукаючи.

— Де мій капелюх? Я, здається, клав його на рояль. Де ж він є? Засидівся, братці, забалакався. А пора й честь знати. Час пізній,— бубонів і далі, але так, що чули всі.— Втомився наш поет. Перехвилювався. Щойно в нього сталося завмирання.

Присутні переполошилися. Всі вони знали, що Кукольник хорує на нерви та на завмирання у всьому тілі. Такої хвороби не було більше ні в кого, й через те вона викликала великий перстрах і особливу шанобу.

І ось уже швейцар зачинив двері за останньою «шушерою».

У кімнатах залишилось чоловік десять — переважно «свої», та ще два «новеньких»; «свіженьких», запрошених на цей вечір. Лакеї накривали столи, носили срібло, кришталі. Брюллов, охоплений шаленою радістю, лягнув по столу долонею, аж задзеленчали келихи й застрибали пляшки.

— Мишо, комаринського!

Глінка здивовано блимав великими ніжними очима.

— Комаринського, Мишо!

Аж тепер до Глінки дійшов зміст Карлового прохання-наказу. Він по-дитячому надув губи, насупив дугасті, сливе дівчачі брови. Був схожий на молодого півника, прогнаного з тину старим півнем.

— Це... Безтактно. Чи не правда?

— Погляньте, він ображається! — взявся в боки Карл.— Мое прохання ображає його витончений смак. Та комаринський, якщо хочеш знати,— музичний шедевр. Його створив наш великий російський народ. Ти справді відмовляєшся?

Аби запобігти сварці друзів, Кукольник сам сів за рояль.

— А я виконаю краще.

Лінивий комаринський мужик гайнув по вітальні таким темпом, що Брюллов ледве встигав перебирати ногами. Потягнув за собою Глінку, той якийсь час відбивався, а тоді вдарив за каблучками й собі і по хвилі впав захеканий на диван.

Сідали за стіл, накритий білою скатертю, заставлений закусками та пляшками з питвом. Тут панував один закон: пий і їж що хочеш, можеш сидіти у фракці, можеш роздягнутись до панталонів, але мусиш сказати похвальне слово про господаря.

Пили та їли, лакеї ледве встигали носити переміни. Кукольник, як звичайно, пив портер, мішаючи його з вином, час від часу постогнував.

— Хороше, ой, як хороше!

Багато пили, багато їли, багато говорили про святе мистецтво, про натхнення.

— Поету потрібне натхнення, як повітря,— казав Кукольник, розстібаючи гудзики на жилеті та вишуканим жестом перепрошуючи, що поєднує такі різні матерії.— Скидайте, друзі, фракки, жарко-бо. Так от... По-справжньому я відчув це зовсім недавно. Люблю прогулюватися в Літньому саду. Ви знаєте — я людина суворих правил, прогулююся в один і той же час і однією й тією ж алеєю. Й кожного разу тією алеєю прогулюється одна дама... Я вам назову тільки її ім'я — Аврора. Так от, я прогулююся, а сам пишу в голові «Джулію Мості». Один її погляд — і в мене вірш. За ранок п'ятнадцять віршів.

— Ну, а що увечері? — підморгнув Воейков.— І хто вона така? У вас є вірші з посвятою їй?

Кукольник жартівливо посварився на нього пальцем.

— Це таємниця серця. А таємниць серця поети не відкривають.

— Чому ж,— не погодився Булгарін.— Майже всі об'єкти натхнення Пушкіна нам відомі.

— Пушкін — легковажний чоловік. Через те його поетичний човник стрибає по хвилях,— поспішив на захист свого-божка Рамазанов. Булгарін похитав великою головою. Велике масне обличчя, великий ніс, витрішкуваті очі, зачесане на скронях волосся, жадібний погляд — літній сатир з поведенцією провінційного капітана.

— Пушкінська поезія не човник. Лодія. А може, й військовий фрегат. Дуже часто стріляє прицільно.— Булгарін провокував, як завжди.

— Стріляти в своїх — справа не хитра. Підкрався ззаду — й торох у потилицю,— знизав плечима Кукольник.

— Є такі предмети і в нашому житті, що їх... гм, гм... потрібно розносити в друзки,— правив своєї Булгарин.

Полевой низько схилився над тарілкою.

— На такі предмети вказує державна десниця. Їх викорінюють її велінням. Дозволь критикувати всім — розтягнуть по мишачих норах цілу державу.

— Тільки той народ спокійний, який не мислить,— Булгарин краєв ромштекс і ковтав величезні шматки, майже не пережовуючи їх.— Так каже один мій друг... І я погоджуюся з ним.

Кукольник хитро підморгнув Булгарину.

— Скажи, хто твій друг...

— Мій друг — ти.

Вони обнялися й поцілувалися.

— Малороси окуповують столицю,— намагаючись полестити господареві, кинув з протилежного кінця столу Якубович.

— Я не малорос, я карпаторос,— заперечив Кукольник.

— По-моєму, це одне й те ж,— мовив Полевой.— Малоросійська історія по-своєму славна. Її народ співучий і поетичний...

— Немає такого народу і такої історії,— прохмуро кинув Кукольник.— Україна — окраїна Росії. Цим сказано все. Малороси не дали світові нічого...

— А штани, вони одягли тебе в штани,— реготав Булгарин. Всі засміялися.

Хто такий Фадей Венедиктович, тут знали всі. Видавець «Северной пчелы», автор «Івана Вижигіна», один з найвідоміших критиків Росії, штатний агент Третього відділу, він часто вступав у суперечки, критикував існуючі порядки, царський двір і самого царя, таким чином провокував співрозмовника, ловив його на гачок. Тепер на той гачок рідко хто ловився, інкогніто Булгарина було давно розкрите. Одначе він грав призначену йому роль і далі, іноді досить вдало, часом його критичні пасажі лунали як присуди. Либонь, він і справді ненавидів усе, що його оточувало, ненавидів повітря, яким дихав, але мусив бути найвірнішим і найпідлішим служкою, смердючим філером царського трону. Табакерки й персні, які одержував з рук царя, не забивали того смороду. Там, де побував Булгарин, смерділо насправді. Він курив якісь товсті сигари, навіть через годину чи й більше по тому, як він пішов, нові гості вгадували, що тут побував Булгарин.

Поляк за національністю, він служив у російській армії, звідти перейшов до Наполеона (капітан маршала Удіно), знову попав у полон до росіян і тоді поміняв шпагу на перо. Лиха

доля вклала його йому до рук. Лиха доля, лихе життя, він був припнутий ланцюгом до підніжжя трону, як пес до дверей ко-
мори, й гавкав на тих, на кого господар вказував пальцем.

У кабінеті в нього стояло католицьке розп'яття і висів за-
ряджений пістолет, що мав свідчити про готовність його гос-
подаря стати в будь-яку мить на захист правого діла, та лихо
тому, хто взяв цю принаду й виявив свої щирі почуття та думки.

Коли в Кукольника започаткувалося з Булгаріним на друж-
бу, той ловив у липкі тенета й свого нового друга (скільки
їх сконало в тій павутині!), тоді саме було ліквідоване цар-
ство Польське, й Булгарін кинув Несторові блискучий гачок:

— Ви знаєте, що польські жінки поклялися не скидати чор-
ної одежі, поки Польща не стане вільною.

Кукольник повернув гачок його власникові.

— Це знаєте ви. Бо ви поляк.

— Ви тільки наполовину,— похмуро кинув Булгарін.

Цей найбільший підляк літературної справи був нещасною
людиною і глибоко страждав. Ненавидів увесь світ, особливо
ж ненавидів людей порядних, чесних, незаплямованих, які мали
право жити вільно та чесно, чесність і порядність відчував на
кілометровій відстані і помщався їй. «Горе чистеньким!» За-
бруднений по вуха, волів, щоб і всі його знайомі побували в
ковбані.

Зараз Булгарін просторікував просто так, за звичкою, і тро-
шки втішався насолодою лякати інших.

— Ви сказали, що такого народу немає,— звернувся він до
Кукольника.— А пан Гоголь збирається писати його історію.
Ви читали оголошення? Здається, то ваш однокашник? Ще й
бавиться літературою. Пише повісті з малоросійського життя.

— Невдатна підробка під народність,— зневажливо махнув
рукою Полевой.— Гра та клоунада. До того ж неохайність і
непристойність у мові.

— Не так категорично, мій друже, не так категорично,— по-
плескав його по плечу Сенковський — третій після Булгаріна і
Греча офіційний критик Росії.— Май милосердя до молодих.
Коли цей автор хоче бути без претензій і займається веселими
речами, деякі сторінки у жартівливому вигляді щиро смішні
й розвеселять найпохмурішу людину. Несторе Васильовичу, це
справді щирий і веселий чоловік?

Кукольник довго мовчав.

— Про однокашників важко говорити,— врешті мовив.— Ну...
його не любили всі. Якийсь він... брудний і нишковий. Кажу-
чи «брудний», маю на увазі не так зовнішній вигляд, як... на-
хил до всього низького. Прозивали його Таємничий Карла.

З такою душею піднятися до речей високих просто неможливо. Через те він і порпається на смітниках,— Нестор багатозначно помовчав і несподівано розчулився.— А втім... Може, я суджу дуже строго. Повірте, бажаю йому лише добра, як і всім своїм ніжинцям. Серед них є люди достойні, а деякі, може, уславлять Росію. Принаймні служитимуть їй щиросердо.

— Я пропоную випити цей келих за того, хто вже її уславив, за першого поета вітчизни Нестора Кукольника,— проголосив Булгарін.

Тости лунали один за одним. Коли вже були використані всі найвишуканіші епітети, черга дійшла до Глінки й той довго силкувався сказати щось особливе, не знайшов слів, знітився, почервонів:

— Мені здається, вже сказали все. Мої слова маленькі й прості...

— Згодяться, кидай їх у загальний казан,— реготався Брюллов.— З поганої овечки хоч пучок шерсті.

— Карле, якщо ти чесна людина...

— Ти, Мишо, дуже погано про мене думаєш. Що таке чесна людина? Це дурень. Невже ти вважаєш, що я, твій друг,— дурень?

За столом залунав регіт. Глінка образився й довгий час сидів мовчки. Йому вдалося помститися Карлові аж у кінці вечора, пішов на кухню й попросив лакея подати «отому великому кучерявому панові» шматок сала. Той пан, мовляв, дуже любить сало. Лакей приніс і поклав перед Брюлловим чималий шмат сала, й той підхопився та кинувся до туалету. Від самого вигляду сала його нудило. Повернувшись, довго погрожував велетенським кулаком. Йх помирило Рамазанов, запропонувавши тост за велику російську трійцю: Брюллова, Глінку та Кукольника.

З тієї ночі вони стали для всіх у столиці великою російською трійцею.

Далі розмова перейшла на політику, говорили про телепнів-французів, які прогнали одного короля й збираються прогнати другого, про турків, з якими ніколи не буде повного миру, про англійців та німців, які щось там знову вигадали і на яких можна б забагатіти, продаючи їм хліб та сало, от тільки перевіз дуже дорогий, і про далекі країни. У одній бачили людей з цапиними головами, також там водяться карасі завбільшки як свиня, вони кусючі. І один такий карась відкусив матросові руку. Над тим трохи посміялися, далі Кукольник розповів кілька анекдотів та бувальщин про Петра Першого: як той пере-

спав з голландською королевою, як лапав віденських фрейлін, як його солдат тричі обамбурював шведського солдата й врешті показав йому дулю, а той думав, що показують пістолет. Анекдоти розповідав майстерно, регіт за столом не вщухав. Відтак усі закурили, розмова розтеклася струмінцями та потічками. Нестор звернув увагу на Полевого, який сидів праворуч від нього. Полевой ніби зів'яв, чи то втомився, чи гризла серце меланхолія. Він був настраханий, десь у глибині його душі відбувалася важка руйнаційна робота. Руйнувалося чисте і крихке серце правдивості і віри в можливість добра та справедливості, серце наливалось важким оловом. Хто зна, про що він думав, може, про те, що не варто б йому приїздити з Москви в Петербург та приходити сюди, може, про свою майбутню долю, але настрої у нього був кепський. Це таки було справді похмілля на чужому банкеті. Доля критика гірка, мусить вертїтися, як той човник у весняній річці, відштовхувати крижини, втікати від них, його несе на пересипи, здебільшого він, горопаха, не знає, до якого берега пристати, скрізь він не потрібний. Приладнається до якоїсь могутньої крижини, пливе за нею, і раптом лунає гуркіт, крижина розлітається в друзки, і вже закрутився човник, і якщо не встигнеш відгребти вбік або схватися за іншою, міцною крижиною, човник потоне. Звичайно, можна прожити й так: прип'явши човника до пакола, гребти на одному місці, вдаючи плавбу, що й роблять флотські екіпажі на муштрі, однак кожна людина прагне простору, чесного життя. Він намагався плисти обережно, сподївався обхитрити всіх, а потім забувався, спрямовував човника на круті струмені й небавом мусив каятися та волати про поміч. Так і плив. Хотілося чистих струменів, вболївав за всю широку ріку російської словесності: кермуючи вутлим човником, прагнув вивести на чистоводь інші великі човни. А страх кермував власного човна в зятягнену ряскою затоку. На мить струснув головою — до нього заговорив сусід, а говорили, звичайно, про літературу, про що ще можна говорити з таким літератором, не про жінок і не про полювання на ведмеда, — щось у ньому пробудилось, намагався бути йому корисним, намагався показати той літературний острів, на якому завтра зацвітуть сади.

— Наша література заблудилася в рожевому тумані. Нині, як ви помітили, вона потроху опускається з емпіреїв до землі. До землі, друже, до тих, хто заглиблює в неї рало і прикрашає її своїми плодами. Думайте про третє сословіє. На нього покладайтеся — це теж ратаї або й копач, що глибше виоре, краще

обробить ґрунт, краще виростить зело. І якщо він сповідає єдину святиню — мистецтво, чогось досягне. П'ятника, раути, жінки одбирають у нього час, сили, роблять рабом своїх насолод, а значить, рабом тих, хто дарує насолоди. Візьміть навіть Пушкіна...

— Хіба є більший за нього аристократ і споживач насолод?..

— Він ратай, працює в поті чола.

— Я теж працюю в поті чола, — сухо сказав Нестор.

Йому таки добряче настирився цей Пушкін. Весь час плентається під ногами.

Полевой знітився і замовк.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

«...Слава Кукольника в тридцятих роках була така, що важко уявити для поета і взагалі для літератора славу, блискучішу за ту, яку в той час мав Кукольник».

І. Кубасов, сучасник Н. В. Кукольника

Кукольник не перебільшував, коли похвалявся, що його голова переповнена творчими задумами. Перо мав на диво прудке — «Джуліо Мості», «Джакобо Саназар», «Марія Стюарт», «Князь Скопін-Шуйський», «Роксолана» і ще з десятків видатних діячів похапцем вбгалося в його кабінет, сотні славетних і похмурих тіней без певної глибокої мети товпилися вечорами за його спиною, з багатьма королями, князями, полководцями був запанібрата, одначе це ніскілечки не наблизило його до них, ще й по-своєму, по-кукольницьки перекроював їхні життя. Тільки столітня, тисячолітня луна відгукувалася по-новому, по-сучасному, як того й вимагали офіційні приписи; Скопін-Шуйський зовнішністю та звичками був надзвичайно схожий на Миколу I, а князь Мінін повторював його монологи. Окрім віршованих драм, писав прозові романи та повісті, водевілі, вірші. Вся тогочасна російська преса в гіркому поті обмолочувала цей величезний ужинок, а сумний приклад Полевого недвозначно підказував, як потрібно поцінувати талант автора, й водив перами редакторів та рецензентів. Вітер слави напинав вітрила Несторового човна. В усіх його творчих діяннях була присутня глибока віра в своє покликання. Великородні княгині та графині купували як посаг своїм дочкам розкішно оформлені ба-

гатотомні видання творів Кукольника, а дівчата з Патріотичного інституту годинами простоювали на Невському, на тому боці, де, казали, він іноді прогулювався, аби бодай крайком ока побачити велику людину.

Іноді він прогулювався сам. Чорний циліндр, чорний фрак, чорний галстук, чорна палиця, чорні очі, які нікого не помічали, а звичайно дивилися кудись туди, куди не міг сягнути погляд простого смертного,— чорний демон Пітера, забачивши якого, дівчата умлівали й, траплялося, втрачали свідомість. А він ішов розміреним кроком, спрямований у неозору, манливу невідомість. Гвардійські офіцери віддавали йому честь, а хтось з преображенців, ведучи стрій, навіть наказав юнкерам взяти на караул, і хоч опинився за це на гауптвахті, почувався героєм. Увесь великосвітський Петербург поспішав на бал у золочених каретах, тільки Нестор Кукольник їхав у чорній, пошарпаній балагулі. Чорний кінь, чорна балагула, чорний демон у чорному циліндрі... Нестор Васильович грав образ таємничого, пророчого провидця і підпорядкував тому все своє життя. Далечінь перед ним була не тільки неозора, а й ясна, і небо над головою чистим, зірки сяяли молодо й натхненно, а по Чумацькому Шляху можна було побігти босими ногами.

Проте іноді й над його головою пропливала хмаринка: по Невському пробігав у галанцях легковажний суперник — Олександр Сергійович Пушкін. Не те щоб надто серйозний суперник, одначе й зовсім скинути його з рахунку Кукольник не міг. Критики лаяли Пушкіна, вихваляли Кукольника, одначе були серед них і такі, що пророкували безсмертя обом, а траплялися й такі, котрі віддавали перевагу поетові у галанцях. Їх було не дуже багато, сиділи вони по мишачих норах, відсвіти сяйва від тронної позолоти на них не падали, але й їхнього крякання іноді вистачало, аби зіпсувати Несторові настрої. З Пушкіним він намагався не зустрічатися, Брюллов одного разу пояснив це таким чином: двоє сонць на одне небо — забагато. Зрідка вони прогулювалися по Невському втрьох: Брюллов, Глінка і Кукольник — слава Росії, велика російська трійця, сонце, місяць і ранкова зоря. Тепер вони майже не розлучалися, навіть жили разом на квартирі Брюллова, Брюллов власноручно виконав креслення дивана для спання, який розсувався на чотири стулки, три займала велика трійця, чи, як вони називали самі себе, «братія», ще на одній спав веселий блазень і скоморох Яненко. Без нього їм би велося-малося дуже пісно і кепсько. Він умів дістати все — французький лафіт і пташине молоко, умів пустити між люди потрібну чутку, вмів прикинутися згорьованою, нещасною людиною, міг перекину-

твся у вовкулаку, а якщо потрібно, то і в нечистого. Водночас ніхто не пам'ятав більше за нього віршів Кукольника,— годі було змагатися точніше процитувати якийсь рядок з його поезій та драм, а вправних цитувальників не бракувало, вечорами вони обсідали Нестора й наперебій вигукували строфи з його поезій,— заплющивши очі, розповідав, як і на якій картині Брюллова покладений той чи інший мазок, і вже зовсім не повторно пародіював на келихах музику романсів Глінки.

Надто він став їм у пригоді, коли Брюллов та Глінка порозлучалися з дружинами. Справа про розлучення набрала розголосу, адже обидві проходили через синод. На якийсь час цнотливий, моральний, святенницький Пітер відкинув від себе славетних художника і музиканта, зачинив перед ними двері світських салонів, в скрутний час без Яненка вони просто не могли б проіснувати. Лише з його допомогою проникали в світ легкої, доступної, хоч і сплаченої чималими грішми любові, світ фальшивої розкоші, фальшивих слів і темпераментів. Він супроводжував їх туди непомітно й так само непомітно виводив на чисте повітря. Бо ж довгий час існувати в тому світі вони не могли. Все починалося без клятв і кінчалося без драм, інтродукцію і післямову Яненко брав на себе.

— А будь ти прокляте...

Лаявся Брюллов. Зранку він обов'язково чомусь вовкодухий та сердитий.

— Що таке? — лїниво запитав Нестор.

— Табакерка під боком. Це не ти підсунув?

— Так примітивно не жартую.

Мрійливість і далі не полишала Кукольника. Він дивився на жовту стїну, а звідти його уважно вивчав ще один Кукольник. Тримав у руках циліндр, трохи нахилився вперед, скептично й сумно дивився на свій оригінал. В очах відбилися захват, і заперечення, і якесь дивовижне, незрозуміле, неземне прагнення щось знайти і прозріти, здається, зображена на портреті людина перебуває на порозі якогось величезного відкриття, якого чекала ціле життя, однак в її очах відбилося знання, більше за саме відкриття — ніяке відкриття не може зробити людину щасливою надовго, через те домінували іронія та скепсис: Іноді здавалося, що чоловік на портреті ось-ось стрепенеться, засміється щасливим сміхом, а іноді зринала зовсім інша думка: зараз він випустить циліндр, затулить обличчя руками й заплаче. Далека рефлексія тільки вгадувалася, просто художник схопив вельми непевну мить, хистку й неясну, людина дивилася пророко й скептично водночас, а що переважить — невідомо.

— Карле, чому ти не подаруєш мені портрет? Скільки прошу...

— Тому що він значно кращий за тебе. Принаймні не скильть, не плаче, не б'ється головою об стіл. Не просить уранці розсолу.

Кукольник відчув — сором заливає йому щоки. Справді, учора він поведився як хлопчак, у якого забрали улюблену іграшку. Ба ні, хлопчак не наб'є стільки склянок, не образить так тяжко найближчих друзів. Звичайно, було від чого рознервуватися, втратити рівновагу. Вчора ставили «Скопіна-Шуйського» — п'ятдесят вистава,— Шуйського грав Каратигін, Кукольникову натякнули: буде сам імператор, запросить його до своєї ложі. Справді, цар приїхав задовго до початку. Нестор бачив на власні очі, як відомий усьому Петербургу бородатий Байков, царський машталір, хвацько зупинив біля під'їзду жеребця і цар твердою, впевненою ходою прямував до під'їзду. Микола на виставі аплодував, але в ложу запросили не Кукольника, а цю стару ворону Крилова. Нестор ледве досидів до кінця вистави, прийшов додому й дав волю нервам. Пив, як останній швєць, горілку, й плакав, і погрожував, гукав, що в історії вже так було не раз — вона забувала царів і не забувала творців прекрасного, а в грудях готіло полум'я, злість і розпука краями серце. Він ридав ридма, то були сльози безсилля — ну, що він зробить Миколі, та той може знищити його одним покивом пальця, а уява працювала гаряче, малювала, як він входить до імператорської ложі, як сідає поруч з його величністю, і це бачить увесь Петербург, всі оті сороки-журналісти, всі віршописці, чиновники в орденських стрічках і преображенці. Преображенці, які часто приходять сюди. Перший чиновник імперії і перший її поет поруч у ложі!

«Не мені, не мені це потрібно, а святому мистецтву»,— ридав він.

Брюллов і Глінка заспокоювали, але не могли втішити. Нестор кидав пляшки, обзивав Брюллового і Глінку нездарами, й тоді важкий, як ведмідь, Брюллов повалив його на канапу й скрутив йому руки.

Все те пригадалося Нестору, й давкі спазми стиснули йому горло. Звичайно, ганьба, але буйний хміль не змив досади та злості.

День починався сіро, рефлексіями, важким похміллям. Гнітючий настрій трохи розвіювала думка про успіх вистави, він був повний, майже тріумфальний. Преображенці вітали автора стоячи, цар аплодував теж. «Змушений був аплодувати». Думки своєї про «Скопіна-Шуйського» він уголос не висловив,

одначе висловив схвалення твору своїми вже не першими відвідинами вистави.

Думки не зупинялися, пробиралися ще в якісь шпарки. Імператор прилюдно висловив схвалення «Ревізоріві». «Дісталось всім, а мені найдужче». Проте Петербург не прийняв цього фарсу, цієї карикатури на цвіт суспільства. Імператор прикро помилився, вельми то небезпечно царственій особі висловлювати будь-які оцінки творам мистецтва. То більше, коли він сам солдафон і вміє тільки вибити на барабані похідний марш, що й зробив нещодавно на плацу, вихопивши в барабанщика палички та розсипавши такий дріб, що всім офіцерам і генералам потемніло в очах. В тому, що цар пішов на комедію Гоголя й що вона йому сподобалася, провина Віельгорського, прочитав уривок (а читець він блискучий), насмішив Миколу, й... Микола насмішив Петербург. Ха-ха-ха, два Миколи насмішили Петербург. Цей Яновський теж уявив себе драматургом. Несторова слава не дає йому спокою, намазюкав кілька опусів і одним таки дорвався до сцени. Всі вельможні люди пішли з вистави посеред дії, публіка нічого не зрозуміла, критика зійшлася одностайно на тому, що це нікчемний, аморальний фарс, зла вигадка, наклеп на Росію, в житті нічого подібного не буває, автор скопіював усіх героїв з самого себе, сюжет п'єси порожній і ходульний. «Публіка пана Гоголя витирає ніс полою своєї хламиди, жорстоко смердить дьогтем, стоїть однією сходиною нижче публіки Поль де Кокової». Десь-то він це читав. Геть випало з голови. Певно, з перепою, на пам'ять Нестор не скаржився ніколи. «Треба менше пити».

Так, він сам собі поклявся раз і назавжди — в драми і комедії запахів поту і дьогтю не допускати. Диво, як не бачить Микола Яновський найелементарніших речей. Де в п'єсі добродчинності, де ті люди, які тримають на своїх плечах державні підвалини? Хіба йому невтямки (а якщо невтямки, то нехай читає газети), що в сучасній комедії потрібно вивести образи, які б проповідували добродчинність і врешті поборолі зло, запанували. Приклад для наслідування — ось що потрібно людям. Мізерія життя й так обриває їм. Однією чорною фарбою картини не намалюєш, якщо на ній не буде світлих плям, не буде радості, публіка відвернеться від неї. Справжні художники не малюють ріллю, а малюють золоті хліба. Справжні художники не зображають мужиків, поламани вози, старців, а богів, небесні колісниця та грецьких героїв. Ось так, усе тут просто, все зрозуміло. Людей на подвиги кличуть пророчі труби, а на терені мистецтва сталося щось незрозуміле, публіка вимагає, щоб зображували не тільки видатних осіб, а й її, товпи сірих

людей пхаються на сторінки творинь. Він і сам віддав данину моді, написавши кілька повістей з життя простолюду. Маленьку данину, аби привернути на свій бік тих критиків, які вимагають малювати всі суспільні верстви, відображати життя натуральне. Він вибрав кілька тем з малоросійської історії... Звичайно, він не опуститься до тих смітників, по яких шнипає Гоголь. Йому трохи шкода Миколи, але ж той сам не хоче взятися за розум. Хіба він, Нестор, не намагався йому допомогти, не показував у розмовах істинні шляхи, які ведуть до успіху.

Брюллов уже одягається. Йому допомагає Лук'ян, служник. Обоє кречуть.

— Так не подаруєш портрет?

— Не подарую.

Карлові справді шкода розлучатися з портретом. Це шедевр, після «Загибелі Помпеї» найкращий витвір художника. Так кажуть усі, хто знається на малярстві. Нашадки будуть вдячні Великому Карлу. Хоч сам Карл добряче йому остогид, треба перебиратися до себе на квартиру. Буркотливий, як відставний жандармський офіцер, і деспотичний, наче східний тиран. Дружба найкраща на відстані. Найясніша краватка линяє, якщо її одягати кожного дня. Вони всі вже добряче настирилися один одному. Щоправда, з Михайлом ще можна дружити, він дитино-щирий і наївний і любить Нестора палко.

Він спатиме до обіду.

Однак сьогодні йому спати не дали. До кімнати з галасом убіг Яненко. Просто в шапці ніс солоні огірки (знає, шельма, що «братію» поведе на кисле), а на вустах медову усмішку. Хрумав огірок, таїв якусь новину. Мовби знехотя, мовби бридливо, Карл потягнувся рукою до шапки. За ним узяв огірок Нестор — його попелила спрага. Згори по крутих гвинтових сходах спустився Мокрицький, сів просто в дверях. Він не зважувався взяти огірок, та й не вельми йому того хотілося. Не пив з учителем та його друзями, не був їм рівня й сам уникав тих оргій. Учень-служник: «Приготуй палітру, поклич натурника, купи вина і булок», — терпів похмільний будень господаря, бо сподівався таки прилучитися до високого мистецтва, чогось навчитися у вславленого майстра. Якщо часто доторкатися до золотої статуї, думав, то хоч трохи позолоти залишиться на твоїх пальцях. Та й не злецьки звучало — «перший учень Великого Карла», цим теж потрібно дорожити. Проте його дедалі частіше поймає сумнів: Брюллов своїх таємниць не відкривав, ставився до нього майже зневажливо. Диво з див — повний нездара і невіглас Яненко мався з ним як рівня, а він, Аполлон, в кому всі вбачають талант, ходить у підмітальни-

ках і боїться глянути Карлові в очі. Так себе поставив? Десь не так повіяся? Також і Нестор, з яким бігали по одному ліцейському саду, дивився на нього з погордою, переймався в ставленні до нього тими ж почуттями, що й Брюллов.

Буркотів Лук'ян, осудливо дивився на Яненка Мокрицький. А Яненку-П'яненку чхати на те буркотіння і на ті погляди.

— Ой братці,— микульнувши очима, бубонів той.— Яке райське місце я назвав. Струмок, а над струмком берізки... А за парканом дві модисточки. Не модисточки — кралі.

«Ну, ось,— подумав Аполлон,— знову пропав день. Зараз пошлють по булку, ліверну, огірки».

А він сподівався, що день розпочнеться інакше. О, як він любив дні, коли розчинялися навстіж вікна і виганявся горілчаний чад, коли після спільного ранкового чаю всі обсідалися ось тут або в майстерні й розпочинали розмову про долю митців, про мистецтво.

В ту мить ніхто з них не погодився б з тим, що з роками і їхня дружба перетопиться в холодний лій, і на порозі своєї останньої мандрівки за кордон — мандрівки по смерть — Великий Карл марно чекатиме Глінку, аби той провів його в дорогу, а Кукольника прожене від порога свого дому.

Але те буде колись. А нині отакі ось дні і вечори переплавляються в скарби для вітчизни. Аполлон розуміє це і всіляко подвигає всіх трьох на те поле. Але як ти подвигнеш, коли Яків Яненку-П'яненку вже затулив те поле такими манливими вульгарними декораціями, що навіть Глінка виліз з постелі і похапливо шукає під диваном чоботи.

— А я тій, старшій, і кажу...— вимахує руками Яненку.

— Стривай! — раптом зупиняє його Брюллов.— Замри отак! Ні руш. Аполлон, панцир і каску. Мерщій. Папір і олівець теж. Та швидше... Боже мій... Яка статура! Яка нахабна, яка огидна пика! Вона вже на вершечку стіни. Ось вам персонаж до «Облоги Пскова».

День починався несподівано. Кукольник удав байдужість, а сам уже загорівся творчим вогнем. Він дуже швидко загорявся від чужого вогню. Навіть не захотів чекати кави, поїхав додому. Вже там випив кави з цикорієм і з'їв трохи сиру. Поки подали сніданок, вже працював.

Закон його творчого життя такий: якщо це проза — п'ятнадцять сторінок щодня, якщо вірші — сто рядків. Іноді робота не йшла, одначе приневолював себе до неї, писав і ніколи нічого не перекреслював, тільки згодом дещо підправляв. Здебільшого ж працював натхненно. Фантазія обганяла перо, й воно не всти-

гало за нею. Іноді шкодував, що немає приладу, який би фіксував швидкість польоту його фантазії.

Зненацька в двері постукали. Увійшов лакей і сказав, що пана запитує якийсь чоловік.

Нестор хитнув головою, лакей пішов і по хвилі до кабінету вступив білявий огрядний чоловік з сизими очима. Такий білявий, що здавалося, на його голові розбили горщик з сметаною. Холодна колюча крижинка кольнула Кукольника в серце. Він ще не впізнав, хто це такий, а на дні спалахнуло щось чорне, темне, важке.

— У власні руки...— цокнув закаблуками прибулець і подав пакет, не сказав більше жодного слова, тільки попрощався коротким нахилом голови й майже військовим кроком вийшов за двері. А в Кукольника підгиналися ноги, здавалось, хтось підрубє їх під колінами. Він сів на волосяний диван. Ніщо допінні не віщувало йому лиха, і ось воно прийшло. Цей чоловік своєю з'явою нагадав йому все: Белоусова, конспект лекцій з римського і натурального права, приїзд Платона, готель. Здавалось, хтось зненацька вніс свічку і вона освітила похмуру готельну кімнату, і важку постать Платона, і папірець з адресою, що його простягав йому брат.

— Підеш за цією адресою,— сказав тоді Платон.

І Нестор ковзнув очима по папірцю, і плечі йому струснув дроз. Це була та сама адреса... білявого чиновника з міністерства внутрішніх справ, який допитував їх з Гоголем. Будинок на Міліонній... Вже багато чого забулося з того далекого ніжинського життя, а це стоїть перед очима, ніби все відбувалося вчора.

...«На, випий і йди,— налив у склянку, в якій ще до половини жовтіло пиво, білого вина Платон.— Нічого зайвого там не кажи й не пиши. Напишеш так: «Був приведений до сумної необхідності відповідати неправильно і приймати на себе обставини, про які не мав ні найменшого розуміння». І все. «Був приведений»... Зрозумів... Більше нічого. А потім вернешся до мене...»

...В дім купця Трофимова зайшов один чоловік, а вийшов звідти зовсім інший. Зовні це була одна й та сама людина, висока, худорлява, з великим чолом — темним від важкої думи, довгастим обличчям, бровами врозліт, але міра правдивості, міра спокою душі цієї істоти були цілковито відмінні. Інша густина душі. Інша матерія, інша проба совісті. І ця друга людина, яка йшла, зігнувшись під невидимою ношею,— здавалось, в неї на спині лежав важений лантух з зерном,— знала: вона вже не та, котра піднімалася по сходах будинку купця Трофимова. Це була мертва матерія, яка відродиться аж

потім, і відродиться в іншій якості. Відродившись, ця матерія горітиме, спалахуватиме, навіть сятиме, але той вогонь, те сяйво теж будуть іншої температури і іншого спектра.

«Був приведений до сумної необхідності...» Саме таке свідчення залишилося в паперах міністерства внутрішніх справ.

Нестор затремтів. «Чому цей чоловік прийшов тепер? — задав він собі запитання.—Чому нічого не сказав?» З'явився, мов привид, і зник. Привидам властиво лякати людей. Аж тепер Кукольник згадав про лист. Підвівся, взяв ніжик для розрізування паперів, відкрив конверт.

Чіткі рівні рядки вишикувалися на папері:

«Пане Кукольник! Прагнення ваше виявляти добродеті оподаткованого стану й вади вищого класу людей не може мати хороших наслідків, а тому бажано вам буде на майбутні часи утримуватись від негативних статей, ворожих духові часу й урядові, аби таким чином уникнути кари, котрій ви, за меншої, як нині, поблажливості, можете підпасти, тому що імператор вважає вас дуже корисним і талановитим письменником. Бенкендорф».

Рядки листа попливли перед очима Кукольника. Аж не повірив, що вони адресовані йому, але ж там чорним по білому написано — «пане Кукольник». Він похитнувся, знову сів на диван. Нестора почало лихоманити. Під горлом зродилася велика крижана грудка й попливла вниз. До серця, до живота.

Нестор заскиглив тихенько, як пес, що боїться, аби не почув хазяїн. Що він такого зробив? Чому замахнулася на нього всевладна десниця? Чому грізну пересторогу приніс цей зизокий чоловік? Ну, звичайно, його послано навмисне. Він, Нестор, ступив тільки один крок з державного проспекту. Чи й ступив? Як же жити далі? Як творити? Треба ж було піддатися на афектацію Брюллова і написати той клятий водевіль!

В тиші, що облягла його, Нестору вчувалися якісь шелести, шепотіння, побрязкування металу. Він взагалі не любив тиші, боявся її. Він і творив у кабінеті, який виходить вікнами на вулицю, на Синій міст, де завжди лунають голоси людей і звідки долітає поклик будочників: «Проходь, не зупиняйся!» Від Синього мосту тисяча кроків до Зимового палацу...

Цар аплодує на виставі, а наступного дня автору надсилають грізну пересторогу.

Кукольник спробував збадьорити себе — все-таки цар аплодував. Не бадьорилося!

Йому здавалося, ніби щось незриме, важке нависло над ним. Неначе нічого й не було, і водночас повітря стало сухим, насиченим небезпекою до вибуху.

Нестор нікому не сказав про лист Бенкендорфа, навіть Брюллову та Глінці. Тим часом пошвисту батога вистачало, щоб злякати його на смерть, і до кінця життя він лестив та догоджав сильним цього світу та оспівував те, що вони вимагали оспівувати. То була страшна, повита суцільним мороком епоха, зовсім несприятлива для літератури, як писав пізніше сучасник Кукольника Іван Кубасов... «Навіть йому, патріотичному письменнику *par excellence*, доводилося зазнати утисків від цензора й, більше того, кожен свій твір подавати на розгляд Бенкендорфа».

Це був останній грім, який прогримів над головою Кукольника. Незабаром Бенкендорф писав йому таке: «Його імператорська величність називає вас серед найкращих письменників і зауважує, що завжди чекає від вас творів, рівних вашому таланту, а також, що ви трудами вашими можете приносити користь і честь нашій літературі».

Окрилений царською увагою, Нестор Васильович працював невтомно й за наступні п'ять років написав вісім драм, двадцять три повісті та шість романів. Критика вітала кожне його творіння, й нові покоління інститутів на Невському й далі з нетерпінням чекали, коли з'явиться «чорний демон»,— найзагадковіша людина, найбільший поет Росії.

Цар і Бенкендорф не помилилися, Кукольник таки приніс трону чимало користі. Й не лише на літературній ниві. Він тоді посідав значні посади по військовому відомству, де працював разом з Салтиковим-Щедріним, і коли одного разу військовий міністр Чернишов доручив йому оформити відпустку Щедріну, столоначальник Кукольник не обминув нагоди натякнути, що Щедрін теж «сочинитель». Міністр попросив охарактеризувати творчість чиновника Салтикова-Щедріна, й Кукольник на відпускних паперах написав: «Як сам зміст, так і сам виклад цих повістей виявляють шкідливий напрям думок і згубне прагнення до розповсюдження ідей, які вже сколотили до дна всю Європу й скидали владу та порушували громадський спокій».

Чернишов ознайомив з цим висновком Миколу, й той наказав відправити Салтикова-Щедріна у відпустку довготермінову...— на заслання до Вятки.

Ще трохи раніше Нестор Васильович вельми прислужився іншому видатному літератору, своєму земляку. Якось він навідав знайомого поміщика, відставного штаб-ротмістра Мартоса й побачив відбитки аркушів з віршами.

— Що це таке? — запитав Кукольник, беручи до рук аркуші.— Якась незрозуміла мова...

— Та це... захотілося мені мати свій портрет. Пішов я до Брюллова, й той порадив одного свого учня на прізвище Шевченко. До речі твого земляка. Мусиш його знати, водиш з Брюлловим дружбу.

— Йх там багато вештається, замизьканих,— а сам вже біг очима по рядках.

Був він у зеленому мундирі з високим стоячим коміром, на мундирі горіли сріблом гудзики, штіблети теж сяяли, і сяяв, яснів своєю загадковою усмішкою чиновник особливих доручень Нестор Васильович Кукольник. Він сам собі подобався в тому мундирі, він дедалі частіше одягав його, хоч і розумів, що стає не чорним демоном, а одним із високих чиновників, він немов передчував щось — а ще ж нічого мовби й не було, ще Пушкін тільки готувався до дуелі, і мало хто сприймав усерйоз Гоголя, імена Лермонтова, Тургенева, Достоевського були іменами простих юнаків. Усім здавалося, що він летить угору й тому легу не буде кінця. Може, він відчував, що читачі, чи, як тоді казали, публіка, не так вітали в ньому сучасну поезію, як леліяли сподівання на майбутнє, а він глибоко в душі відчував, що майбутнього не має. Ще недавно в його грудях бурхало полум'я, яке — вірив — не горіло більше ні в кому. Але то був хмиз, що не дає жару. Може, він знав те й сподівався досягнути чогось на іншій ристалищі? Хтозна. Але раз по раз торкався довгими пальцями срібних гудзиків мундира, самомилувався.

— Сиджу я в комірчині того Шевченка, він малює, а мені страх як нудно,— розказував Мартос.— На підлозі і в кошику валяються якісь папери. Підняв один, другий, почав читати. «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами». Гарно, кажу, хто це віршує? «Та один мій приятель»,— відказує Шевченко. А потім таки признався: псує папір сам. Так і сказав, мовляв, черкаю, коли туга наплине, коли сумно стане, знаю, що пусте, а марную папір і час. Не хотів давати тих аркушів з кошика, та я випросив і приніс додому. І... ось бачиш. Буде книжка. Моїм накладом. Талант!

Мартос не міг стримати вдоволеної усмішки, адже це він відкопав талант.

— Цензор її читав? — не одриваючись од аркушів, запитав Кукольник.

— Не все. Підпис поставив. Ми з ним давні приятелі...

Кукольник читав ще з півгодини. Дочитавши останній рядок, провів рукою по обличчю, підвівся:

— Вітаю.

— От бачиш,— прояснів усмішкою Мартос.

— Вітаю тебе з новим місцем мешкання — в Сибіру. Та ти що, не бачиш, що благословляєш на друк? Це ж суспіль крамола. За такі вірші... та ще хохлацькою мовою... Сміливий ти чоловік, Мартос. Сміливий, бо дурний.

— А талант, талант? — спробував захиститися Мартос.

— Таланту тут — як у горобця пір'я. Саме вистачить тобі на арештантську подушку.

Він такою мірою налякав Мартоса, що той зупинив друкування «Кобзаря» й заходився правити та вирізувати цілі аркуші. А потім гаряче дякував Кукольніку. Принаймні так розповідав сам Мартос (присвоївши виключно собі честь видання «Кобзаря»).

Догоріла одна свічка, догоріла друга, і вже третю припала від згарка тонка волохата рука. Догорала остання свічка, догорала остання розмова двох великих поетів Росії.

Гоголь лежав на кушетці, Пушкін то сідав біля нього, то ходив з кутка в куток кімнати. Гоголь хорував, його ніс видовжився ще дужче, очі позападали, і весь він мовби злиняв, посірів, саме так линяють на весну пташки, на цю думку накликали й недбало кинуті на стілець зелений фрак, картаті панталони, блискучий капелюх та жовтий галстук.

— Як мені тяжко.

— Ви передумали життя раніше, ніж перекуштували його.

— Ну, чому, чому всі проти мене? — підвівся Микола на лікті.

— Для чого ви вживаєте слово «всі»? — Пушкін дзенькнув нігтем по химерній, привезеній господарем з першої подорожі за кордон попільниці...

— Аякже. Ще там, у театрі, я почув... Стояв біля колони, а вони розмовляли — міністр Чернишов і князь Канкрін — мене не бачили: «Чи варто було їхати на цю нерозумну фарсу?»

— Цих з рахунку скиньте... Впізнали себе! І інших, подібних до них. Казнокради, вони ж і найбільші патріоти. Крадуть і кричать «ура». А прихильники у вас є.

— Щоб їх побачити, треба дивитися в «Телескоп»¹.

— Прекрасні статті. Талановитий молодий чоловік.

Гоголь скрушно похитав головою, мовби не чув тих слів.

— А що пишуть про «Ревізора» у журналах? І навіть наші, наші...

¹ Йдеться про статті, надруковані В. Белінським у московськiм журналі «Телескоп».

— Хто це ваші?

— Ніжинці. «Ревізор» — непорозуміння часу». Це Любич-Романович. «Все-таки це фарс, негідний мистецтва» — Кукольник. Ну, нехай Любич-Романович, він завжди був аристократом і не любив мене. А Нестор, Нестор!

— Або від нездарності, або намагається потрапити в лад...

— Отож, в лад. Всі, всі проти мене...

— Не всі. Тих — не чути. Вони ще там...

— Де?

Пушкін довго мовчав, а потім рвучко показав пальцем у темну прірву вікна.

— За межею... Вони прийдуть і поцінують.

— За межею?

Гоголь зіщулився, втягнув у плечі голову...

— Якби ви знали, як іноді буває страшно.

— Знаю...

— Хочеться сховатися у якусь нірку... Або виїхати кудись. Вийду на вулицю — оглядаюся, неначе в когось щось украв. А сяду за стіл... І щось таке підводиться в грудях, і болить там, болить. Стільки неправди, обману! Як хочеться, щоб їх не було в моїй вітчизні. Як легко тоді дихалося б людям. Тільки для неї, для неї одної... Нині мені не треба нічого.

Крапала за стіною в таз з рукомийника вода, великий срібний маятник з глухим цокотом кидав у безвість хвилини.

— Знаєте, мені здається, я тут, у Петербурзі, вже давно-давно, — тихо сказав Гоголь. — Жив тут років п'ятдесят тому, а потім заснув і оце прокинувся.

Перед ним і справді, немов стрічка серпантину в новорічну ніч, промайнули його давні видива і мрії про те, як він приїде в це місто, і як облагородить, і облагодіє його, пролетить над ним осяйним метеором, примусивши всіх заніміти від здивування. Подібні мрії ніколи не збуваються, а якщо збуваються, то стають такими ж сірими буднями, як і все інше.

Раптом він дивно смикнувся, і в кімнаті розлігся регіт.

Сухий, пронизливий, моторошний. Пушкін спантелічено, майже злякано дивився на Гоголя.

— ...І принесуть квіти на могилу? Вони тоді будуть доброчинці, розумні, хороші. Ви гадаєте, таке колись буде? Я не вірю. — Він на хвилю замовк і далі казав стихеним голосом: — Може, й буде. Тільки сміхом суспільства не виправити. Якщо його взагалі можливо виправити. І писання мої... Признайтеся, тільки щиро, ви й самі про них думаєте... Жартівник і скоморх. Ну, посмішити він вміє... І вам... іноді з ним весело.

Пушкін мовчки взяв у руки капелюх. Кутики його чутливого рота ледь помітно тремтіли.

— Тобто не зовсім. Ну, крихітка таланту в нього є... Одначе... це таки не справжня література. Якби ви сприймали мене всерйоз, ви б не панькалися так зі мною. Якби мали за серйозного суперника...

Пушкін ступив до дверей, і в цю мить Гоголь вмився слізьми. Підхопився з канапи, став перед Пушкіним на коліна. Схопив його руки в свої і гаряче цілував.

— Пробачте, мій брате. Мені справді іноді так здавалося... Але то неправда, інакше б ви не віддали мені кращі свої сюжети і не захищали б від наклепів, ризикуючи власною репутацією. Ви перший серйозно подивилися на мої писання...

Тепер вони плакали обидва. Сиділи на канапі й плакали, як діти, і сльози змивали з їхніх душ останні піщинки, вимивали їх до кришталевої прозорості. То чи не найбільше диво — сльози двох геніїв, як же можуть ушляхетнювати один одного таланти, коли вони в дружбі та злагоді!

— І ви шкодуєте? Може, це я спричинився до меланхолії і розпачу?

Ці слова були сказані без іронії, але й не зовсім серйозно. Десь там, у незмірній глибині, таїлося гірке, як рятівна крапля отрути для хворого, знання про те, що нехаї би всі чорні сили стали проти них, вони б уже ніколи не відступилися, бо вони й прийшли в світ — саме вони, в цей світ — сказати про нього найбільшу правду! Це вони знали нарізно, кожен сам собі, однак здогадувалися вповні й один про одного. І знали також, що торовані ними дороги, мовби зовсім не схожі одна на одну, ведуть за один виднокіл, до однієї омріяної країни — країни людського щастя. Дороги короткі й роковані.

Одна з них обірвалася дуже швидко.

«З щоденника Нестора Кукольника

27 січня 1837 року

...Кажуть, що хтось із військових викликав Пушкіна на дуель за якийсь образливий клич. На це завжди може сподіватися людина, яка не вміє припинити свого язика.

З щоденника Нестора Кукольника

28 січня 1837 року

Микола Іванович щойно мені сказав, що Пушкін справді стрілявся з якимось військовим, здається, іноземцем, — і обидва поранені, Пушкін, здається, небезпечно. Причина нібито — безглузді образи за жінку.

З щоденника Нестора Кукольника

29 січня 1837 року

Ардант сказав Далю і Жуковському, що поранення Пушкіна смертельне. І жити йому лише декілька годин... Жінки, жінки! Скільки ви занапащаєте людей!

З щоденника Нестора Кукольника

30 січня 1837 року

Пушкін помер. Його вбивця — Геккерен-Дантес, для розваги залицявся до його дружини, і ця розвага коштувала життя Пушкіну, а в Росії одним талантом менше! Це обурливо! Але скількокрратно обурливіші ці безглузді закони честі?

Пушкін помер... Я мав би радіти,— він був запеклий мій ворог і заздрісник. Скільки кпинів, скільки незаслужених образ завдав він мені, і за віщо? Я жодного разу не подав йому ані найменшого приводу. Я, навпаки, уникав його, як уникаю взагалі аристократію, а він безперестанно мене цькував. Я завжди шанував у ньому високий талант, хоча вважав його вченість вельми поверховою, аристократичною, але в цю хвилину забуваю про все і як росіянин сумую душею за втратою прекрасного таланту.

Государ утішив страждальця і його родину милостивим словом і прислав з Ардантом власноручну записку, в якій посилає йому прощення і пораду померти християнином. «За дружину й дітей не турбуйся,— додав цар.— Я попкікуюся про них». Це по-царськи. Так, Пушкін помер. Осиротів я. Тепер всю ношу доведеться взяти на одні свої плечі».

Він поніс ту ношу легко, підгуцикуючи її.

«Ніякої гіршої звістки з Росії одержати було неможливо. Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода зникла разом з ним. Мої світлі хвилини мого життя були хвилинами, в які я творив. Коли я творив, я бачив перед собою тільки Пушкіна... Все, що є в мене хорошого, всім цим я зобов'язаний йому. І теперішня праця моя є його творіння. Він узяв з мене клятву, щоб я писав, і жоден рядок не писався без того, щоб він не з'явився перед очі мої. Я втішав себе думкою, що буде задоволений він, що це сподобається йому, і це було моєю вищою і першою нагородою. Тепер цієї нагороди немає попереду. Що ж праця моя? Що тепер життя моє?» — М. Гоголь.
З листа Плетньову.

Гоголю більше ні до кого було повернутися в Росію, він приїде туди тільки для того, щоб там померти. Нестор Кукольник вільно прогулювався Невським проспектом, вже ніхто не перебігав йому там дороги і, як йому здавалося, на літературно-

му проспекті також. І преса деякий час і далі захоплено вітала з'яву кожного його твору. Одначе смерть Пушкіна раптом мовби оголила простір довкола них обох, поставила їх поруч вже на терені всієї російської словесності, на терені вічності, одвіявши пріч анекдоти, легковажні розповіді та суперечки, кпини, іронію — все, що властиве життю з його шумовинням, тимчасовими пристрастями, упередженнями та помилками. Смерть Гоголя погасила останні промінці ореолу, який ще сявав над головою Нестора Кукольника. А далі — повне забуття. Стрімке, майже раптове, як падіння каменя, повне й трагічне, якщо забуття може бути трагічним. Іноді трагічнішою для людської історії є пам'ять по живих.

Пишучи ці рядки, ми не мали на меті ані когось возвеличувати, ані когось принижувати, отож надамо слово сучаснику Кукольника, Є. Киричинському, який пережив його на багато десятків років і потім спробував написати щось схоже на життєпис письменника, назвавши свою статтю з незрозумілих причин так: «Забутий поет-націоналіст»: «Російська громада, достойно відсвяткувавши столітню річницю М. В. Гоголя, зовсім забула його сучасника, товариша по вихованню і перу, Нестора Васильовича Кукольника, слава якого як письменника і поета в сорокових роках минулого століття гриміла по всій Росії».

Намагаючись осягнути причини, які привели до цього, автор далі пише: «Натуральна школа Пушкіна, Гоголя і Белінського, консервативно-романтична, керована Гречем, Булгаріним і Сенковським, характерною рисою якої, правда, була любов до батьківщини, але разом з тим пишномовність, нерозуміння дійсності і відсутність змісту. Кукольник приєднався до другої школи і залишився вірний їй, не зважаючи на доброзичливі критичні відгуки Белінського».

Останні роки Кукольник жив у Таганрозі, лікарі порадили йому поміняти вологий холодний клімат північної столиці на теплий південний клімат провінції.

*Как много дел, а все и началось
из ничего и кончится — ничем!*

Нестор Кукольник

В глухому завулку Таганрога стояв маленький, лише на чотири кімнати, недобудований — проте з претензією на аристократизм, на стиль — будиночок: хоч і дерев'яні, але ж черваті, пофарбовані в біле та жовте стовпи-колони ганку, димар зі шпилем, різьблені віконниці.

Майже всі будиночки в провулку маленькі, лише навпроти

через дорогу більший, старий поміщицький дім. Високий дах з двома димарями, парадний і чорний ходи, високі ганки. В крайньому вікні сидів чоловік у ярмулці й читав «Таганрогские ведомости». А може, він не читав, може, він був виліплений з воску, і ярмулка, і окуляри, і газета також — вона не ворушилася й не шелестіла. Була полуденна спека.

Лише для одного чоловіка ілюзія того, що час зупинився, була повною. Мав можливість порівняти плин часу на Невському проспекті і тут; у будинку біля Синього мосту і в недобудованій хаті з претензією на аристократизм. Високий, худий, у картатих пом'ятих штанах, у старій, злинялій, колись дорогій сорочці й такому ж дорогому і такому ж старому капелюсі з жовтою стрічкою, він геть не вписувався у цей пейзаж і цей плин часу.

Обличчя Нестора Кукольника потемніло і вже не здавалося пророчим, очі пригасли й дивилися з сумною іронією. Одначе вони й тепер не проникали в глибину подій і явищ. Отрута аналізу не роз'їдала його душі. Розливалася там лише перекисла сироватка спогадів, вона здавалася йому солодкою. Зненацька, наче в маренні, вставали картини Літнього саду, Александрінського театру, майстерні Брюллова, власна квартира біля Синього мосту («Преображенці! Здоров'я государя імператора!»), Невський і баскі коні, які несли його з закутаною в хутра красунею на Піски, і все це обкручувалося в велетенському колесі. Колесо скрипіло, розсихалося, розпадалося. І ветшав, старів, розсипався недобудований будинок. Будував він його своїми руками, грошей не було — жив у Петербурзі широко, одним днем, ті невеликі гроші, що виручив за меблі, пішли на переїзд, на лікарів, на портер з вином, од чого не міг одвикнути. Сподівався, що п'єси й далі ставитимуть у театрах, книжки виходитимуть друком у Москві та Петербурзі, підохочував себе думкою, що в провінції, в тиші працюватиме з потроєною енергією, двигоне щось таке, що переважить усе, написане до цього.

Театри його драм не ставили, видавці повертали рукописи. В самотності, в тиші працювалося кепсько, він її не любив ціле життя й не звик до неї. Неясно відчував, що сюжети його повістей, колізії його драм опинилися десь на літературній околиці, як і він сам, але інакше писати не вмів і не хотів. Останню драму, написану два роки тому, в театрі нібито прийняли, обіцяли поставити, він надіслав туди кілька листів, дістав дві чи три обнадійливі відповіді, а потім по драмі й чутка запала, і ось тепер він сидів за маленьким полупленим бюроком і обдумував, до кого звернутися там, у Петербурзі, щоб

дизналися, що сталося з останнім його твором, чому п'єсу не ставлять, розпитали, а може, в чомусь і посприяли. Згадувавших, що пили його вино, кричали « bravo », з благоговійним тремтінням ловили його погляд, і з сумом констатував, що ніхто з них на його поклик не відгукнеться, то були горілчані брати, повірники, шукаючі насолод, зрадливі споживачі чужої слави, а не друзі. Нині вони знайшли собі інших кумирів, купуються в промінні їхньої слави. Залишалися ніжинці... Сумно і страшно: декотрі з них, як от Гребінка, вже померли. Одначе ім'я його не загубилося. А писав же українські баєчки і видав український альманах... А його « Очи черные » та « Помню, я еще молодушкой была » тільки входять в моду в Таганрозі. Хто ж процвітає во здоров'ї? Мокрицький (вже відомий художник, його роботи хвалять у журналах), Редкін (професор словесності, поважний учений), Базілі (дипломат, посол у якійсь країні на Сході), Пашенко (високий чиновник міністерства юстиції...)

Свого часу він знехтував ними, вони там забули про його існування, як забув Пітер і вся Росія. Він вмер за життя.

Довго гриз перо, лоскотав ним підборіддя — думка зупинилася, посуватися вперед не хотіла. У горлі стояв важкий, давкий клубок, засмоктало під серцем, він поклав перо. Аби розвіяти сумні спомини або ще глибше, болючіше зануритися в них, вийшов на ганок. Повільно брів стежкою через палісадник, через сад, вийшов на лужок, одна половина якого була скошена і на ній піднялася молоденька отава, а друга сіріла старою, пожухлою травою. Кукольник довго стояв, втупившись поглядом у далекі, схожі на химерних вершників хмаринки і вершечки бань та хрести далекої церкви, а тоді майже бездумно нагнувся й зірвав білу дозрілу голівку кульбаби. Дмухнув, і білі невагомі пушинки полетіли за вітром, замиготіли в променях сонця й зникли в голубому мареві. Вони упадуть десь далеко-далеко, проростуть і знову зацвітуть жовтим цвітом. І знову їх зірве чиясь рука.

ЗМІСТ

СМЕРТЬ СОКРАТА	3
СУД НАД СЕНЕКОЮ	26
ЖОВТИЙ ЦВІТ КУЛЬБАБИ	72

ЮРИЙ МИХАЙЛОВИЧ МУШКЕТИК

ЖЕЛТЫЙ ЦВЕТ ОДУВАНЧИКА

Исторические повести

Серия «Романы и повести», № 10

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Зав. редакцією *Олексій Дмитренко*

Редактор *Вячеслав Медвідь*

Художник *В. П. Мазниченко*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Г. М. Драгончук*

Коректор *В. М. Барташ,*

Л. Г. Лященко

Информ. бланк № 3932

Здачно до складання 02.08.85. Підписано до друку 21.10.85. БФ 18217. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 3. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 9,66. Умовн. фарбо.-відб. 10,18. Обл.-вид. арк. 11,089. Тираж 91 000 пр. Зам. 5-1349. Ціна 75 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро», 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310957, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Мушкетик Ю. М.

М93 Жовтий цвіт кульбаби: Історичні повісті.— К.: Дніпро, 1985. 184 с.— (Серія «Романи й повісті», № 10).

Книжку склали історичні повісті відомого українського радянського письменника: «Смерть Сократа», «Суд над Сенекою», «Жовтий цвіт кульбаби».

Чому засуджений до страти Сократ не побажав рятунку? Одвічна таємниця захопила автора. Ця ж загадка хвилює читача і в повісті про Сенеку: чи міг античний поет і філософ чимось зарадити біді, яка спіткала Рим?

Про нетлінність таланту, про справжнє й минуле у творчості оповідає автор на прикладі творчих доль Миколи Гоголя та Нестора Кукольника («Жовтий цвіт кульбаби»).

М 4702590200—044
М205(04)—85 Бз 28.17.85

У2

СЕРІЯ «РОМАНИ Я ПОВІСТІ»
1985 РІК

ВИПШЛИ ДРУКОМ:

Віктор Міняйло
ПО ЦЕЛ БІК ПРАВДИ
Роман

Клим Дмитрук
КОРНІЄНКО,
КАПІТАН ДЕРЖБЕЗПЕКИ
Повість

Дмитро Міщенко
СИНЬООКА ТИВЕР
Історичний роман

Ростислав Самбук
МАРАФОН ЗАВДОВЖКИ
В ТИЖДЕНЬ
Роман

Михаил Пархомов
ПОСЛЕДНИЙ ЛИСТ ОСЕНИ
Повести
На русском языке

Роман Іванчук
ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР
Роман

Анатолій Дімаров
ВЕРШИНИ
Повісті

Валентин Чемерис
ОЛЬВІЯ
Роман

Євген Гуцало
КНЯЖА ГОРА
Повісті

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Борис Харчук
КРЕВНЯКИ
Роман



Юрій Михайлович Мушкетик народився 21 березня 1929 року в селі Веркиївці на Чернігівщині. Закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Працював головним редактором журналу «Дніпро». Нині — секретар правління Спілки письменників України та перший секретар правління Київської організації СПУ.

Автор повістей і романів «Семен Палій», «Гайдамаки», «Вогні серед ночі», «Чорний хліб», «Крапля крові», «Жорстоке милосердя», «Біла тінь», «Позанія», «Рубіж»; книжок новел «Зелене жито», «Смерть Сократа».

Юрій Мушкетик — лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1980) та Республіканської комсомольської премії імені М. Островського (1965).